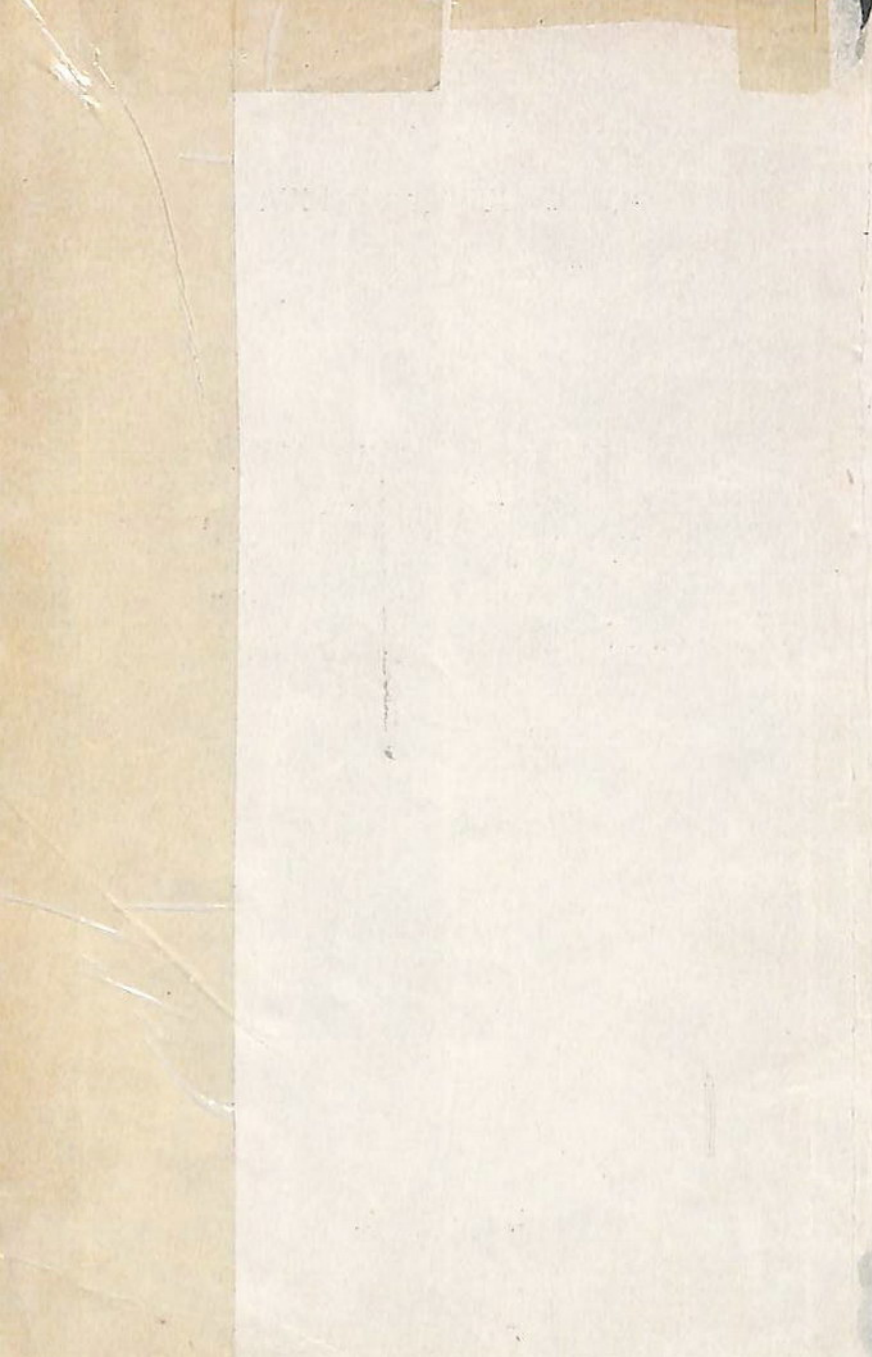

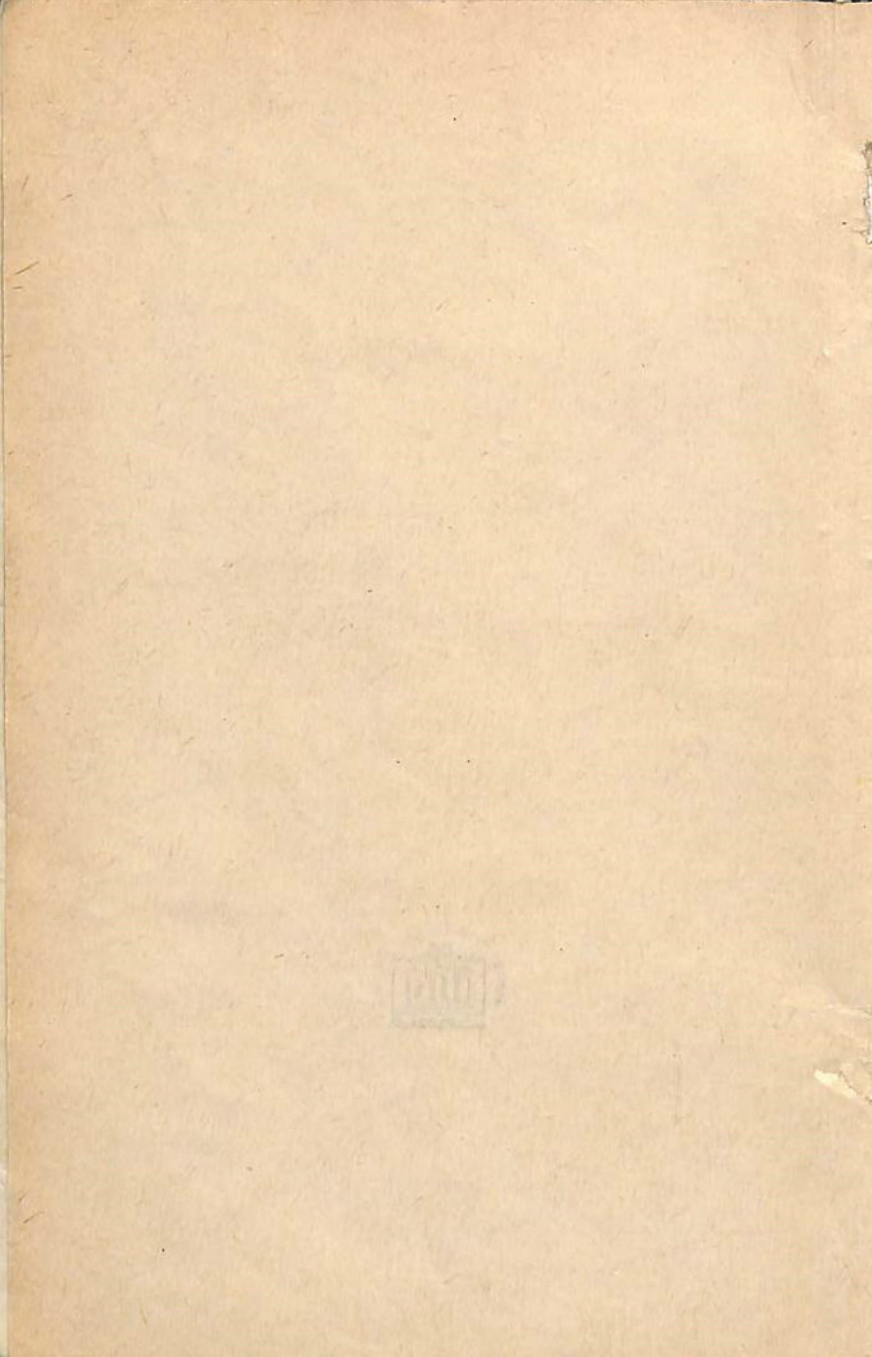
Վ. Ա. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

ԿԻՒԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԵՎ ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼԻ
ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ
1145-1226 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

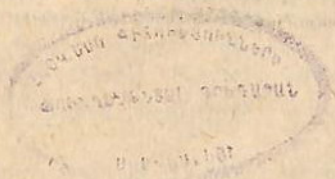
✓
ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Վ. Ա. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՄԵՐԶԱՎՈՐ
ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ
1145—1226 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

A II
83468

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ն. Մ. Բարթիկյան
Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսների՝ պատմ. գիտ.
թեկնածուներ Գ. Ս. Գրիգորյանը, Հ. Ա. Ստեփանյանը

Տեր-Ղևոնդյան Վ. Ա.

S 457 Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր արևելքի
արաբական երկրները 1145—1226 թվականների՝ (Պատ.
խմբ.՝ Հ. Մ. Բարթիկյան), ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ին.-տ.— նր.,
ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1994. էջ 159

Աշխատությունը նվիրված է Կիլիկիայի հայկական պետության և
արաբական երկրներում (Սիրիա, Իրաք, Պաղեստին, Եգիպտոս) առկա
պետական կազմավորումների փոխհարաբերությունների պատմությանը:
Տարբեր սկզբնաղբյուրների հիման վրա շարադրված է Կիլիկյան Հա-
յաստանի արտաքին քաղաքական կապերի պատմությունը ԺԲ դարի
երկրորդ կեսին և ԺԳ դարի առաջին քառորդում: Քննարկվում է Կի-
լիկյան Հայաստանի դերը Նուր ալ-Դինի և խաչակիրների, նաև Սա-
լահ ալ-Դինի և խաչակիրների մեծ հակամարտությունների ընթացքում:
Լուսարանվում է Կիլիկիայի անկախության պահպանմանն ու ամրապնդմա-
նը ուղղված Ռուրիկյան տոհմի գիվանագիտական պայքարը:

Նախատեսված է հայագետների, արաբագետների, Մերձավոր արևել-
քի միջնադարի պատմության մասնագետների համար:

0503020913
S 703(02) — 94 Հայտ.

ԳՄԴ 63.3(22) 43

ISBN 5—8080—0328—8

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 1994

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հայոց պատմութեան մեջ իր ուրույն տեղն ունի Կիլիկիայի հայկական պետութիւնը (1080-1375), որի պատմութիւնը սերտորեն փոխհարաբերվում է Մերձավոր արեւելքի երկրների պատմութեանը:

Կիլիկիան Հայաստանի պատմութիւնը կարելի է դիտարկել որպէս Մերձավոր արեւելքի պետութիւնների ու այնտեղ իշխող տոհմերի հետ (Բյուզանդիա, սելջուկներ, Զանգիներ, Այյուբյաններ, խաչակիրներ, մամլուքներ, մոնղոլներ) քաղաքական, առևտրատնտեսական և մշակութային կապերի մի բարդ համակարգ: Այստեղ կարևորվում են արաբական (կամ արաբացած) երկրներում՝ Սիրիա, Իրաք, Պաղեստին, Եգիպտոս, գոյատևած պետական կազմավորումները:

Կիլիկիան Հայաստանի պատմութիւնը ուսումնասիրման առարկա է դարձել դեռևս ԺԸ դարի վերջերից: Անցած երկու հարյուրամյակի ընթացքում, սկսած Միքայել Չամչանցի «Հայոց պատմութիւնից» մինչև նորագոյն ուսումնասիրութիւնները, Կիլիկիան Հայաստանի պատմութեանն են անդրադարձել բազմաթիվ հայ և օտար գիտնականներ: Այդ բնագավառում ակնառու են երկու կարևոր աշխատութիւններ՝ Ղևոնդ Ալիշանի «Սիսուանը» և Գրիգոր Միքայելյանի «Կիլիկիան հայկական պետութեան պատմութիւնը»:

Վերջին քսան-երեսուն տարում որոշակի հետաքրքրութիւն է նկատվում Կիլիկիան պետութեան և հարևան երկրների փոխհարաբերութիւնների պատմութեան ուսումնասիրման նկատմամբ:

Ավելացնելով նշենք, սակայն, որ Կիլիկիայի փոխհարաբերությունները արաբական աշխարհի երկրների հետ ցայսօր հատուկ ուսումնասիրման շին ենթարկվել ո՛չ հայ և ո՛չ էլ օտար պատմագիտության մեջ: Դա ավելի է կարեւորվում, եթե նկատի ունենանք, որ ԺԲ դարի 40-50-ական թվականներից այդ երկրների հետ առնչությունները Կիլիկիայի համար ձեռք են բերել ծանրակշիռ, իսկ երբեմն էլ վճռական նշանակություն:

Ներկա ուսումնասիրության մեջ քննարկվում են վերոհիշյալ փոխհարաբերությունները՝ ԺԲ դարի կեսերից մինչև ԺԳ դարի Ա քառորդը, այսինքն՝ Ռուբինյան իշխանության վերահաստատումից (1145) մինչև 1226 թվականը, երբ Կիլիկիայում իշխանության գլուխ անցան Հեթումյանները: Ինչ վերաբերվում է Ա գլխին, ապա այն հավակնություն չունի խորը գիտականության և շարադրված է իբրև նախաբան: «Մերձավոր արևելքի արաբական երկրներ» ընդհանուր անվան տակ հասկացվում են Սիրիան, Իրաքը, Պաղեստինը և Եգիպտոսը, այսինքն՝ այն երկրները, որտեղ հիշյալ ժամանակաշրջանում կային ոչ միայն արաբական, այլև լատինական, սելջուկյան և այլ պետություններ:

Ներկա աշխատության նպատակն է հայկական, արաբական, ասորական, լատինական և բյուզանդական աղբյուրների հիման վրա բացահայտել Կիլիկյան Հայաստանի և Մոսուլի աթաբեկության, Զանգինների պետության, Անտիոքի իշխանության, Եգեսիայի կոմսության, Երուսաղեմի թագավորության, Եգիպտոսի ու Հալեպի սուլթանությունների քաղաքական փոխհարաբերությունների զխավոր հանգուցակետերը: Ուսումնասիրության կարևոր խնդիրներն են՝

— Հետևել Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքականության փոփոխություններին Զանգինների պետության նկատմամբ ԺԲ դարի 40-70-ական թվականներին՝ Մերձավոր արևելքում խաչակիրների և Զանգինների միջև բնթացող պայքարի հետնախորքի վրա:

— Գնահատել իշխան Մլեհի և Նուր ալ-Դինի ռազմական դաշինքը՝ ցույց տալով դրա հետևանքները երկու կող-

մերի, ինչպես նաև հարևան պետութիւնների համար:

—Նշել Կիլիկյան հայկական պետութեան և Սալահ ալ-Դինի սուլթանութեան փոխհարաբերութիւնների հիմնական փուլերը՝ գնահատելով նաև Կիլիկեցիների դիվանագիտութիւնը խաչակիրներ—Սալահ ալ-Դին մեծ հակամարտութեան մեջ:

—Յուշ տալ Մերձավոր արևելքի արաբական երկրներում ստեղծված քաղաքական իրավիճակի կարևորութիւնը հայկական իշխանապետութեան հղորացման և հետագայում նրա թագավորութեան վերածման գործում ժԲ դարի վերջում:

—Պարզել Կիլիկյան թագավորութեան և Հալեպի Այյուբյան սուլթանութեան միջև հակամարտութեան ու պատերազմների պատճառները՝ ցույց տալով դրանց հետևանքները:

—Պարզել հակակիլիկյան ռազմական դաշինքների առաջացման պատճառները, երբ Կիլիկյան Հայաստանը ընդդիմացավ թշնամական շրջապատմանն ու դուրս եկավ դրանից:

Կիլիկյան Հայաստանի և Մերձավոր արևելքի արաբական երկրների փոխհարաբերութիւնների պատմութեան ու սոմնասիրութիւնը այլ նույնանման աշխատութիւնների հետ մեկտեղ (նվիրված հայ-բյուզանդական, հայ-ասորական, հայ-լատինական, հայ-սելջուկյան, հայ-մոնղոլական և այլ փոխհարաբերութիւններին) հնարավոր կդարձնի ըստեղծել Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին հարաբերութիւններին կամ դիվանագիտութեանը նվիրված մի համապարփակ աշխատութիւն:

*

* *

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ: Ներկա ուսումնասիրութեան համար հիմք են ծառայել միջնադարյան տարալեզու սկզբնաղբյուրներ, որոնք տեղեկութիւններ են հաղորդում Կիլիկյան Հայաստանի և Մերձավոր արևելքի արաբական երկրների միջև

բազմաբնույթ կապերի ու առնչությունների մասին:

Հիշյալ աղբյուրները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի. ա) հայկական, բ) արաբական, գ) ասորական, դ) լատինական և ե) բյուզանդական:

Կիլիկիայում Ռուբինյան իշխանության ստեղծման և նրա պատմության սկզբնական շրջանի վերաբերյալ գրված լավոր աղբյուրներից մեկը Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրություն» է: Պատմիչը դեպքերի շարադրանքը սկսում է 951 թ. և հասցնում մինչև 1137 թ., որից հետո «Ժամանակագրությունը» շարունակում է Գրիգոր Երեցը՝ ընդգրկելով այն մինչև 1162 թ.: Մատթեոս Ուռհայեցու երկը անփոխարինելի աղբյուր է ԺԱ դարի վերջին քառորդում Կապադովկիայում, Կիլիկիայում, Վերին Միջագետքում և Հյուսիսային Սիրիայում առաջացած հայկական իշխանությունների պատմության ուսումնասիրման համար: Ուռհայեցին շարադրում է Փիլարտոսի, Ռուբինյանների, Գող Վասիլի և հայկական առավել փոքր իշխանությունների փոխհարաբերությունները հարևան պետությունների հետ իրենց ողջ բազմազանությամբ¹:

ԺԲ դարի հայ պատմագրության նշանավոր դեմք Սամուել Անեցու «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց» երկում համառոտ հիշատակվում են հայոց պատմության առավել նշանակալից իրադարձությունները հնագույն ժամանակներից մինչև 1179-1180 թթ.: Նա հայ պատմիչներից թերևս միակն է, որ հիշում է Թորոս Բ-ի 1156 թ. արշավանքը ընդդեմ Զանգինների ջոկատների:

Սամուել Անեցու երկը շարունակվեց այլ հեղինակների կողմից և հասցվեց մինչև 1665 թ.: Գրքի այդ մասում կա մի արժեքավոր վկայություն 1185 թ. սուլթան Սալահ ալ-Դինի և Անտիոքի իշխան Բոհեմունդի կնքած հաշտության՝ վերջինիս կողմից Ռուբեն Գ-ի ձերբակալության և դրան հաջորդած դեպքերի մասին²:

¹ Մաթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898:

² Սամուելի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց,

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի վերաբերյալ հայ պատմիչներից թերևս և ոչ մեկը չունի այնպիսի հարուստ տեղեկություններ, ինչպես ԺԳ դարի պատմիչ և զորավար Սմբատ Սպարապետը: Պահպանվել է Սմբատի «Տարեգրքի» երկու խմբագրություն՝ համառոտ³ և ընդարձակ⁴: Նրա տեղեկություններն ընդգրկում են 952 թ. մինչև 1272 թ. ընկած ժամանակաշրջանը: Կիլիկիայի և արաբական երկրների փոխհարաբերությունների ուսումնասիրման համար Սմբատ պատմիչը հաղորդում է ուշագրավ տեղեկություններ, ինչպես օրինակ՝ Մլեհ—Նուր ալ-Դին դաշինքը, թուրքմեն ցեղապետ Ռոստոմի 1187 թ. արշավանքը Կիլիկիա, Հայոց թագավորության և Անտիոքի իշխանության փոխհարաբերությունները ԺԳ դարի առաջին քառորդում և այլն:

Հետաքրքիր են ԺԳ դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկությունները հատկապես Կիլիկյան թագավորության և Հալեպի սուլթանության փոխհարաբերությունների մասին: Նա վառ գույներով է նկարագրում Այյուբյանների նկատմամբ Լեոն Բ թագավորի տարած հաղթանակը 1205-1206 թթ.⁵:

ԺԳ դարի պատմիչ Վարդան Արևելցու աշխատությունը կոչվում է «Պատմութիւն տիեզերական»: Այս երկը թեև այնքան էլ հարուստ չէ անմիջականորեն մեր նյութին վերաբերող տեղեկություններով, սակայն անդրադառնալով խաչակրաց երրորդ արշավանքին, աղբյուրը հաղորդում է այդ արշավանքի նկատմամբ Լեոն Բ թագավորի քաղաքական դիրքորոշման մասին, որն իր հերթին լույս է սփռում Այյուբյան սուլթանության հանդեպ նրա վարած քաղաքականության վրա⁶:

Վաղարշապատ, 1893 (այսուհետև՝ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց):

³ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Փարիզ, 1859:

⁴ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1956:

⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961:

⁶ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861:

Միջնադարյան հայկական սկզբնաղբյուրներից օգտագործել ենք նաև Մխիթար Այրիվանեցու⁷, Վահրամ Բարունու⁸ պատմական երկերը և ԺԳ դարի մանր ժամանակագրությունները⁹:

Օգտագործված աղբյուրների մեջ իրենց հարուստ ու բազմազան տեղեկություններով առանձնանում են արաբական պատմական երկերը: Հատկապես աչքի է ընկնում ԺԲ դարի պատմիչ Իբն ալ-Կալանիսին: Նրա «Դամասկոսի պատմությունը» հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում ԺԲ դարի սկզբին Հյուսիսային Սիրիայում բնակվող հայ բնակչության քաղաքական տրամադրությունների մասին: Իսկ Կիլիկյան Հայաստանին պատմիչը անդրադառնում է բյուզանդական կայսրերի (Հովհաննես Կոմենենոս, Մանուել Կոմենենոս) դեպի Կիլիկիա և Սիրիա կատարած արշավանքների մասին հաղորդելիս միայն¹⁰:

Արաբական միջնադարյան պատմագրության նշանավոր դեմքերից է ԺԳ դարի պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը: Ինչպես իր «Լիակատար պատմության» (ալ-Քամիլ Ֆիլ Տարիխ), այնպես էլ «Մոսուլի աթաբեկների պատմության» մեջ նա անդրադառնում է Կիլիկյան հայկական պետության և Մերձավոր արևելքի մի շարք պետությունների (Զանգինների պետություն, Այյուբյան սուլթանություն, Եդեսիայի կոմսություն, Անտիոքի իշխանություն և այլն) փոխհարաբերություններին:

Ներկա ուսումնասիրության համար հատկապես արժեքավոր են Իբն ալ-Ասիրի այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են 1144—1152 թթ. ընթացքում Մոսուլի աթաբեկ Իմադ ալ-Դին Զանգիի և նրա որդու՝ Նուր ալ-Դինի

⁷ Մխիթարայ Այրավանեցույ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860:

⁸ Վահրամայ Բարունույ Պատմութիւն Ռուբենեանց, Փարիզ, 1859:

⁹ Մանր ժամանակագրություններ, 13-18-րդ դդ., կազմ. Վ. Ա. Հակոբյան, հ. 1—11, Երևան, 1951—1956:

¹⁰ History of Damascus by Ibn al-Qalanisi. ed. by Amedroz, Leyden, 1908.

կողմից Եդեսիայի կոմսության աստիճանական նվաճմանը, Մլեհ Ռուբինյանի և Նուր ալ-Դին Զանգիի միջև ռազմական դաշինքին ու դրա հետևանքներին: Կիլիկյան Հայաստանի և Եգիպտոսի ու Սիրիայի Այյուբյանների փոխհարաբերությունների պատմության մանրամասների բացահայտման համար ևս արաբ պատմիչի «Լիսկատար պատմությունը» անփոխարինելի աղբյուր է: Իսկ 1224—1226 թթ. հայոց թագավորության և Անտիոքի իշխանության միջև ռազմական բախման և այդ պայքարին Հալեպի ու Իկոնիայի սուլթանությունների մասնակցության վերաբերյալ նրա հաղորդումը եզակի է և չի հանդիպում մեզ հայտնի այլ աղբյուրներում¹¹:

Ոչ պակաս կարևոր աղբյուր է Քամալ ալ-Դին Իբն ալ-Ադիմ պատմիչի «Հալեպի պատմությունը»: Այստեղ հատկապես արժեքավոր են ԺԲ դարի վերջին քառորդին և ԺԳ դարի առաջին տասնամյակին վերաբերող նյութերը: Իբն ալ-Ադիմի երկը, երկու կարևոր (Իբն ալ-Ասիրի «Լիսկատար պատմության» հետ միասին) աղբյուրներից մեկը, մանրամասն հաղորդում է Կիլիկյան Հայաստանի և Հալեպի Այյուբյան սուլթանության միջև 1203—1206 թթ. եռամյա պատերազմի մասին: Կարևոր են նրա հետևյալ հաղորդումները. 1177-1178 թթ. հայկական բանակի մասնակցությունը Հարիմ ամրոցի պաշարմանը, Սալահ ալ-Դինի երկրորդ արշավանքը Կիլիկիա 1188-ին և Լևոն Բ-ի 1208 թ. Եգիպտոսի ալ-Ադիլ սուլթանին ուղարկած նամակը¹²: Չընայած այն նշանակությանը, որ ունի Իբն ալ-Ադիմի «Հալեպի պատմությունը» Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրման համար, այնուամենայնիվ ուսումնասիրողները դրան գրեթե չեն անդրադարձել: Այս տեղեկությունները զգալիորեն ամբողջացնում են Կիլիկյան Հա-

¹¹ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 11: Արաբական աղբյուրներ, Իբն ալ-Ասիր, թարգմ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981:

¹² Kamal ad-Din Ibn al-Adim, Tarikh al-Halab, Damas, t. III. 1968.

յաստանի արտաքին քաղաքականության պատկերը ժԲ դարի վերջին քառորդում և ժԳ դարի առաջին տասնամյակում:

Արաբական մատենագրության նշանավոր հուշարձաններից է Յակուտ ալ-Համավիի (մահ. 1229) «Աշխարհագրական բառարանը», որից օգտագործել ենք «Թալ Բաշիր», «Բաղրաս», «Դայր Բասաք», «Սիս», «Կալաաթ առ-Ռում», «Մարաշ», «ալ Մասիսա» և Կիլիկիային վերաբերող այլ հոդվածներ¹³:

Օգտագործված արաբալեզու աղբյուրների մեջ առանձին հիշատակության են արժանի կենսագրական բնութիւններ երկեր, որոնց հեղինակներն են Բահա ալ-Դին Իբն Շադդադը (մահ. 1234 թ.), Աբու Շաման (մահ. 1267 թ.) և Իբն Խալիքանը (1211-1282):

Իբն Շադդադի «Այյուբյան Սալահ ալ-Դինի կենսագրության»¹⁴ մեջ հատկապես կարևորվում են հայոց Գրիգոր Դ կաթողիկոսի սուլթան Սալահ ալ-Դինին ուղարկած երկու նամակները, որոնցից առաջինը պատմիչը մեջբերել է ամբողջությամբ: Այս նամակը դիվանագիտական մի փաստաթուղթ է, որը բացահայտում է Կիլիկիայի վերնախավի քաղաքական դիրքորոշումը երկու հզոր՝ խաչակրաց Գ արշավանքին մասնակցող բանակի (կայսր Ֆրիդրիխ Ա Շիկամորուսի գլխավորությամբ) և Սալահ ալ-Դինի դիմված ուժերի միջև:

Մյուս կենսագիրը՝ Աբու Շաման իր «Զուլֆ պարտեզների գրքում» (Քիթաբ ալ Ռաուդաթայն) պատմում է մահմեդական աշխարհի երկու մեծ տիրակալների՝ Նուր ալ-Դինի և Սալահ ալ-Դինի մասին: Նա արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Նուր ալ-Դինի և Մլեհի ղեկավարության, ինչպես նաև Սալահ ալ-Դինի ղեկի Կիլիկիա կատարած առաջին արշավանքի մասին (1180): Աբու Շամա-

¹³ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Երևան, 1965:

¹⁴ Նույն տեղում:

յի երկում ևս հիշատակվում է Գրիգոր Դ-ի Սալահ ալ Դինին ուղարկած վերոհիշյալ նամակը: Պատմիչը նամակը վերաշարադրել է համառոտ և մի փոքր գեղարվեստական ձևով¹⁵:

ԺԳ դարի հեղինակ, ծագումով ասորի, Իբն Խալիֆանի «Կենսագրական բառարանը» ծավալուն երկ է, ուր տեղ են գտել մահմեդական աշխարհի առավել հայտնի անձանց կենսագրությունները: Օրինակ Սալահ ալ-Դինի կենսագրության մեջ տեղեկություններ կան Կիլիկյան Հայաստանի, Սալահ ալ Դինի տերության և Իկոնիայի սուլթանության միջև փոխհարաբերությունների մասին¹⁶:

Ռուբեն Գ-ի իշխանության վերջին տարիների պատմության ուսումնասիրման համար որոշակի է արաբալեզու պատմիչ, ծագումով հայ Աբու Սալիհ ալ-Արմանիի փորձավալ երկի դերը¹⁷:

Արաբագիր պատմիչների մեջ ավելի փոքրաթիվ են ԺԳ դարի հեղինակները: Դրանցից է ալ-Ջահաբին, որի «Գիրք մահմեդական պետությունների մասին» երկում կան համառոտ, բայց բավական արժեքավոր հաղորդումներ ԺԲ-ԺԳ դարերի Կիլիկիայի և հարևան երկրների պատմության վերաբերյալ: Ուշագրավ է պատմիչի գնահատականը՝ տրված Մլեհ իշխանապետի և Հալեպի սուլթան Նուր ալ-Դինի դաշինքին: Ալ-Ջահաբին անդրադառնում է նաև Եգիպտոսի և Սիրիայի Այյուբյանների դեմ Կիլիկյան Հայաստանի մղած կռիվներին ԺԲ դարի վերջին և ԺԳ դարի սկզբին¹⁸:

Ուշադրության են արժանի ալ-Ջահաբին ժամանակակից պատմիչ Աբու Ֆիդայի (1273-1331) «Ժամանակագրության» մեջ տեղ գտած նյութերը, մասնավորապես

¹⁵ Abu Shama, Kitab al-Raudatayn fi achbar ad-daulatayn, Beyrouth, 1974.

¹⁶ Ibn Khallikan, Biographical Dictionary, v. III, New York & London, 1868.

¹⁷ Աբու Սալի Հայ.— Պատմություն եկեղեցեաց և վանորէից եգիպտոսի. Վենետիկ. 1895:

¹⁸ Al-Dahabi, Kitab duwal al-Islam, Damas, 1979.

այնպիսիները, որոնք վերաբերում են 1180 թ. Սալահ ալ-Դինի Կիլիկիա կատարած արշավանքին, 1208 թ. Հալեպի և Իկոնիայի սուլթանությունների միջև հաստատված հակակիլիկյան դաշինքին և այլն¹⁹։

Ժճ դարի արաբագիր պատմիչներից անհրաժեշտ է հիշատակել Իբն ալ Ֆուրաթին, որն իր «Պատմության» մեջ զետեղել է Գրիգոր Դ-ի նամակը Սալահ ալ-Դինին։ Այն գրեթե չի տարբերվում Իբն Շադդադի երկում հանդիպող օրինակից։ Հավանաբար հենց նրա երկից էլ օգտվել է Իբն ալ Ֆուրաթը²⁰։

Աշխատության մեջ օգտագործված են նաև այլ արաբ մատենագիրների՝ Ուսամա Իբն Մունկիզի²¹ (1095-1188), ալ-Իզրիսի²² (1100—1165), Իբն ալ-Վարդի²³ (մահ. 1457), Թադրիբրդի²⁴ (մահ. 1469) երկերը, որոնք նույնպես մեզ հետաքրքրող նյութի վերաբերյալ կարևորություն ունեն։

Հավաստի և հարուստ տեղեկություններով աչքի են ընկնում ասորագիր պատմիչների (Անանուն Եդեսացի, Միքայել Ասորի, Բար Հեբրեոս) երկերը։ Նրանք (հատկապես վերջին երկուսը) մանրամասն շարադրում են Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական առնչությունները Մերձավոր արևելքի երկրների հետ, որոնք նպաստում են Ժճ դարի երկրորդ կեսի և ԺԳ դարի առաջին քառորդի իրադարձությունների լուսաբանմանը։

Անտիոքի Հակոբիկ եկեղեցու պատրիարք Միքայել Ասորին ԺՅ դարի պատմիչ է, որի «Ժամանակագրությունը» միջնադարյան պատմագրության նշանավոր հուշարձաններից է։ Ռուբինյան իշխանապետության մասին նրա հաղորդած հարուստ տեղեկությունների մեջ հատկապես մեծ արժեք

¹⁹ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Երևան, 1965։

²⁰ Tarikh ibn al-Furat, Basra, 1967.

²¹ Усама ибн Мункиз, Книга назидания, Москва, 1958.

²² Al-Idrisi, Opus Geographicum, Neapoli—Romae, 1976.

²³ Ibn al-Wardi, t. II.

²⁴ Ibn Taghribirdi, An-nugum az-Zahira fi muluk Misr-u-al-Kahira, al-Kahira, 1938.

ունեն Թորոս Բ իշխանապետի (1145-1169) և Նուր ալ Դին Զանգիի փոխհարաբերություններին, Այյուբյան տերություն և նրա հյուսիսային հարևանների միջև բարդ անցուդարձերին վերաբերող հաղորդումները²⁵։

Անանուն Եդեսացու «Ժամանակագրությունը», ի շարս այլ տեղեկությունների, հաղորդում է 1164 թ. Հարիմի ճակատամարտում հայերի բռնած դիրքի մասին՝ ճշգրտումներ մտցնելով Ռուբինյանների արտաքին քաղաքականության փոփոխությունների բացահայտման մեջ։ Հեղինակը իր երկով ամբողջացնում է նաև 1208-1209 թթ. Կիլիկյան Հայաստանի և Այյուբյան սուլթանության միջև եղած կապերի մասին հաղորդումները²⁶։

ԺԳ դարի ասորի պատմիչ Գրիգորիոս Աբուլ Ֆարաջ Բար Հեբրեոսի «Ժամանակագրությունը» հայտնի է նաև իր իսկ կողմից կազմած արաբերեն համառոտ խմբագրությամբ²⁷։ Բար Հեբրեոսը լայնորեն օգտվել է Միքայել Ասորու երկից և հաճախ բառ առ բառ կրկնում է նրան, սակայն ԺԲ դարին անդրադառնալիս նա ինքնուրույն է, և հենց այդ տեղեկություններն են, որ առավել արժեքավորվում են։ Նա հաղորդում է Սալահ ալ-Դինի դեպի Կիլիկիա և հարևան երկրներ կատարած արշավանքների ու կնքած հաշտությունների, 1187 թ. Թուրքմեն ցեղապետ Ռոստոմի արշավանքի, 1193 թ. Լևոն Բ-ի կողմից Բաղրասի գրավման մանրամասների և այլ դեպքերի մասին։ Բար Հեբրեոսը մանրակրկիտ նկարագրում է նաև Լևոն Բ-ի մահից հետո Կիլիկիայում տիրող քաղաքական իրավիճակը և Ռուբեն-Ռայմունդի հայոց գահին տիրելու ապարդյուն փորձերը²⁸։

²⁵ Chronique de Michel le Syrien, t. 111, Bruxelles, 1963.

²⁶ Անանուն Եդեսացի, Ժամանակագրություն, թարգմ. Լ. Տեր-Պետրոսյանի, Երևան, 1982։

²⁷ Ibn al-Ibri, Tarikh Mukhtasar ad-Duwal, Beyrouth, 1890.

²⁸ The Chronography of Bar Hebraeus, Gregory Abu-l Faraj, tr. Budge, Amsterdam, 1976.

ԺԲ-ԺԳ դարերի լատինագիր հեղինակների մեջ առանձին հիշատակության է արժանի Գիյոմ Տյուրացին, որի պատմական երկը՝ «Պատմություն անդրծովյան եղելությունների», խաչակրաց արշավանքների շրջանի պատմության գլխավոր աղբյուրներից մեկն է։ Գրքում հարուստ տեղեկություններ կան հայերի ու խաչակիրների փոխհարաբերությունների մասին, սակայն մեզ համար առավել կարեւոր են պատմիչի հաղորդումները Նուր ալ-Դինի պետության հետ Կիլիկյան Հայաստանի ունեցած քաղաքական առնչությունների վերաբերյալ։ Տյուրացին թերևս միակ պատմիչն է, որ հիշատակում է 1157-1158 թթ. հայկական զորքի՝ Սիրիայի Շեյզար ամրոցի գրավմանը ունեցած մասնակցություն մասին²⁹։

Արժեքավոր աղբյուր է էռնուլի և գանձապահ Բենարի (ԺԳ դ.) «Ժամանակագրությունը»։ Մեր նյութի համար կարևոր է երկի այն մասը, որը գրված է էռնուլի կողմից (1099-1229)։ Այն արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Կիլիկյան Հայաստանի և Երուսաղեմի թագավորության փոխհարաբերությունների մասին³⁰։

ԺԲ-ԺԳ դարերի լատինագիր այլ հեղինակներից ուսումնասիրության մեջ օգտագործել ենք Ֆուլքերիուս Շարտրերցու³¹, Ալբերտ Աքվինացու³², Բրոկարդուսի³³ երկերը։

ԺԲ դարում Ռուբինյան իշխանապետության արտաքին քաղաքականության մասին ուշագրավ տեղեկություններ ունեննակ բյուզանդացի պատմիչները, հատկապես երկուսը՝

²⁹ A History of Deeds done beyond the Sea, by William Archbishop of Tyre, tr. by E. A. Babcock and A. C. Krey, New York, 1943.

³⁰ Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier, Paris, 1872.

³¹ Fulcher of Chartres, Chronicle of the First Crusade, tr. by McGinty, London, 1941.

³² Gesta Dei per Francos, t. 1, Hanoviae, 1611.

³³ Recueil des Historiens des Croisades. Documents arméniens, t. II, Paris, 1869.

Հովհաննես Կինամոսը³⁴ և Նիկետաս Խոնիատեսը³⁵։

Բացի վերոհիշյալ պատմական ու աշխարհագրական բնույթի երկերից, օգտագործել ենք նաև մի ուղեգրություն՝ ԺԳ դարի հեղինակ Վիլբրանտ Օլդենբուրգցու «Ճանապարհորդությունը»³⁶։

Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին հարաբերությունների պատմության համար կարևոր նշանակություն ունին նաև նամակագրությունը։ ԺԳ դարի սկզբին հայոց թագավորության և Սիրիայի միջև կապերի լուսաբանմանը մեծապես օգնում է Հոռմի պապերի և հայ աշխարհիկ ու հոգևոր պետերի միջև նամակագրությունը, որը սկսվում է 1199 թվականից։ Իննոկենտիոս Գ պապի (1198—1216) և Լևոն Բ թագավորի (1187—1219) թղթակցությունը արժեքավոր է թե՛ ժամանակի քաղաքական անցքերի լուսաբանման տեսակետից և թե՛ որպես դիվանագիտական փաստաթուղթ³⁷։

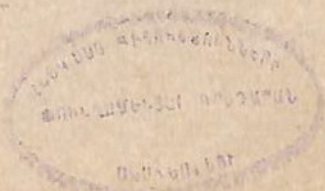
Նոր ժամանակներում՝ հայ գիտական պատմագրության սկզբնավորման ժամանակ արդեն, Կիլիկյան Հայաստանի պատմությունը ուղադրության է արժանացել ուսումնասիրողների կողմից։ Հայ նոր պատմագրության հիմնադիր Միքայել Չամչյանցը վեներտիկում 1784—1786 թթ. հրատարակեց իր եռահատոր «Հայոց Պատմությունը», որը հայ ժողովրդի պատմության առաջին ամբողջական շարադրանքն էր հնագույն ժամանակներից մինչև 1784 թ.։ Այս աշխատության Գ հատորի մի զգալի մասը կազմում է Ռուբինյանների պետության պատմությունը։ Իր աշխատության այս մասում Չամչյանցը լայնորեն օգտագործել է ինչպես հայ, այնպես

³⁴ Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Grecs, Cinnamus, t. I, Paris, 1875.

³⁵ Никиты Хониата, История, т. 1—2, С-Пetersburg, 1860.

³⁶ Wilbrandi de Oldenborg, Peregrinatio, in Peregrinatores medii aevi quatuor, Lipsiae, 1863.

³⁷ Pontificia commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis, fontes, series 111, vol. 11. Acta Innocentii p. 111 (1198—1216), Vatican, 1944.

էլ ասորի, լատին և բյուզանդացի պատմիչների հաղորդումները Կիլիկիայի վերաբերյալ³⁸:

ԺԹ դարի կեսերից Կիլիկիայի պատմության հարցերով լրջորեն սկսեցին զբաղվել նաև հվրոպացի գիտնականները: Ֆրանսիացի նշանավոր արևելագետ Վիկտոր Լանգլուան Կիլիկիային նվիրված մի քանի աշխատություններ հրատարակեց³⁹, որով, փաստորեն, գիտական հիմքերի վրա դրեց Կիլիկիայի պատմության ուսումնասիրությունը:

Գրեթե նույն տարիներին Կիլիկիայի հայկական պետության պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությամբ հանդես եկավ մեկ այլ ֆրանսիացի գիտնական՝ Էդ. Դյուլորիեն⁴⁰:

Հայ ուսումնասիրողներից առաջինը Կիլիկյան Հայաստանին հատուկ աշխատություն նվիրեց Ղ. Ալիշանը: Գիրքը հրատարակվեց 1885 թ.⁴¹: Ալիշանը ինչպես իր այլ ուսումնասիրություններում, այնպես էլ «Սիսուանում» օգտագործել է աղբյուրագիտական հսկայական նյութ, մանրամասն շարադրելով ոչ միայն Լևոն Բ-ի ժամանակաշրջանի (որը հեղինակի գլխավոր նպատակն էր), այլև Կիլիկյան հայկական պետության պատմությունը հիմնադրումից մինչև 1226 թվականը և Կիլիկիայի աշխարհագրությունը՝ այդ ամենը կատարելով իր ժամանակի համար բարձր մակարդակով: Ալիշանի այս կոթողային գործում, դժբախտաբար, ոչ բոլոր աղբյուրներն են նշվում: Դրանով իսկ շատ հետաքրքիր մտքեր մնում են որպես ենթադրություններ:

Ալիշանի «Սիսուանից» հետո, երկար ժամանակ, Կիլիկիային նվիրված հատուկ աշխատություն չույս չտեսավ,

³⁸ Մ. Չամչյանց, Պատմություն Հայոց, հ. 3, Երևան, 1984:

³⁹ V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au moyen âge, Paris, 1855; Essai historique et critique sur la constitution social et politique de l'Arménie, Paris, 1860; Le voyage dans la Cilicie, Paris, 1861; Le trésor des chartes d'Arménie, Venise, 1863:

⁴⁰ Dulaurier, Etude sur l'organisation politique, religieuse et administrative du royaume de la Petite Arménie, Journal Asiatique, 1861, 5 éme serie, t. XVII, XVIII.

⁴¹ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885:

թեև Ֆ. Տուրնբրիզի «Հայաստանի քաղաքական և կրոնական պատմությունը»⁴² և Մաղաքիա Օրմանյանի «Աղգապատումը»⁴³ աշխատություններում մեծ տեղ էր հատկացված Կիլիկիայի պատմությանը:

Միայն մեր դարի 20-30-ական թթ. հայկական այս պետության մասին հոգվածներով ու զբբերով հանդես եկան Ֆ. Մակլերը⁴⁴, Ժ. Լորանը⁴⁵, Ն. Յորգան⁴⁶, Ա. Ալպոյաճյանը⁴⁷ և ուրիշներ:

Խաչակրաց արշավանքների պատմությամբ զբաղվող մի շարք նշանավոր արևելագետներ բաղմակողմանի անդրադարձել են Կիլիկիայի պատմությանը, երբեմն նույնիսկ ամբողջ գլուխներ հատկացնելով դրան: Օրինակ, Ռ. Գրուսեի եռհատոր հիմնարար աշխատությունը⁴⁸, Կ. Կայենի Հյուսիսային Սիրիայի պատմությանը նվիրված աշխատությունը⁴⁹, Կ. Սեթթոնի խմբագրությամբ հրատարակված աշխատությունը⁵⁰, Ս. Ռանսիմենի «Խաչակրաց արշավանքների պատմությունը»⁵¹ և այլն:

Ներկա աշխատության համար մշտական ուղեցույց է եղել Գ. Միքայելյանի ուսումնասիրությունը, որը կարեւոր քայլ էր Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության մեջ: Աշխատությունը ընդգրկում է ոչ միայն Կիլիկիայի հայկական պետության ողջ երեքհարյուրամյա պատմությունը (ԺԱ-ԺԴ դարեր), այլև նախորդող ու հա-

⁴² F. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, P. 1900.

⁴³ Մ. Օրմանյան, Աղգապատում, Կոստանդնուպոլիս, 1913—1914:

⁴⁴ F. Macler, Armenia, in: The Cambridge Medieval History, Cambridge, 1923.

⁴⁵ J. Laurent, Les Croisés et l'Arménie, Handes Amsorea, 1927. Etudes d'Histoire Arménienne, Louvain, 1971.

⁴⁶ N. Iorga, L'Arménie Cilicienne, Paris, 1930.

⁴⁷ Ա. Ալպոյաճեան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ, 1937:

⁴⁸ R. Grousset, Histoire des Croisades, t. 1—111, Paris, 1934—1935.

⁴⁹ C. Cahen, La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la principauté franque d'Antioche, Paris, 1940.

⁵⁰ K. Setton (ed.), A History of the Crusades. Philadelphia, 1962.

⁵¹ S. Runciman, A History of the Crusades, v. I—III, London, 1965.

չորդող պատմության համառոտ շարադրանքը մինչև ի դարի 20-ական թթ.: Գրքում տրվում է Կիլիկիայի թե՛ քաղաքական, թե՛ սոցիալ-տնտեսական և թե՛ մշակութային կյանքի պատմությունը իր ողջ բաղմազանությամբ: Գ. Միքայելյանի այս հիմնարար աշխատությունը այսօր էլ Կիլիկյան Հայաստանին վերաբերող գիտականորեն շարադրված ուսումնասիրությունների մեջ ամենաընդգրկունն ու արժեքավորն է⁵²:

Կիլիկյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի բաղմաթիվ հարցեր է լուսաբանում Ս. Բոռնազյանի աշխատությունը⁵³: Նա հեղինակն է նաև Կիլիկյան Հայաստանի պատմությանը նվիրված բաժնի՝ Հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հրատարակության մեջ (Կիլիկյան պետության պատմությունը կաղմավորման շրջանից մինչև Լևոն Բ-ի մահը՝ 1219 թ. շարադրել է Մ. Զուլալյանը՝ հիմք ունենալով Գ. Միքայելյանի վերահիշյալ գրքի համապատասխան մասերը)⁵⁴:

Վերջին 20-30 տարում Կիլիկիայի պատմության տարբեր հարցերին անդրադարձել են թե՛ հայ և թե՛ օտար մի շարք գիտնականներ՝ Ա. Գալստյանը⁵⁵, Ա. Սուքիասյանը⁵⁶, Վ. Ռուդո-Կոլենբերգը⁵⁷, Զ. Պտուկյանը⁵⁸, Հ. Ոսկյանը,⁵⁹ Մ.

⁵² Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.

⁵³ Ս. Բոռնազյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում, Երևան, 1973:

⁵⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1975:

⁵⁵ Ա. Գալստյան, Սմբատ Սպարապետ, Երևան, 1961:

⁵⁶ Ա. Սուքիասյան, Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն, Երևան, 1978:

⁵⁷ W. Rüdtt-Collenberg, The Rupenids, Hethumids and Lusignans, Paris, 1963.

⁵⁸ Bedoukian Paul Z., Colingage of Cilician Armenia, New York, 1962.

⁵⁹ Հ. Հ. Ոսկեան, Կիլիկիայի վանքերը, Վիեննա, 1957:

Հովհաննեսյանը⁶⁰, Ե. Քասունին⁶¹, Տ. Բոեյզը⁶², Կ. Յարնլին⁶³, Ա. Բոզոյանը⁶⁴, Կ. Մութաֆյանը⁶⁵ և ուրիշներ:

Հիշյալ ուսումնասիրողներից հիշատակության է արժանի սփյուռքահայ պատմաբան Երվանդ Քասունին, որը հեղինակ է երկու մենագրությունների և մի շարք հոդվածների: Դրանցից մեկում՝ «Ռուբեն Գ (1175-1187) և իր կտակը», Քասունին, ի շարս այլ հարցերի, քննարկում է նաև Կիլիկյան Հայաստանի և Այյուբյան սուլթանության փոխհարաբերությունները Ռուբեն Գ-ի իշխանության օրոք:

Բացի վերոհիշյալ աշխատություններից, ներկա աշխատության մեջ օգտագործվել են նաև Սիրիայի, Իրաքի, Եգիպտոսի, Պաղեստինի և արաբական այլ երկրների պատմությանը վերաբերող մի շարք կարևոր ուսումնասիրություններ, ինչպես օրինակ՝ Ն. Ելիսեևի «Նուր ալ Դին» եռհատոր աշխատությունը⁶⁶, Ս. Լեյն-Փուլի «Եգիպտոսի միջին դարերի պատմությունը»⁶⁷, Վ. Հեյդի երկհատոր «Լեանտյան առևտրի պատմությունը»⁶⁸, Կ. Բոսվորտի «Մահմեդական հարստությունները»⁶⁹, Ֆ. Հիթթիի «Սիրիայի պատմությունը»

⁶⁰ Մ. Հովհաննեսյան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970:

⁶¹ Ե. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետությունը Մերձատր Արևելքի քաղաքական հոլովոյթին մէջ (1080—1137), Պէյրութ, 1974, նույնի՝ Ռուբեն Գ (1175—1187) և իր կտակը, Պէյրութ, 1987:

⁶² T. Boase, The Cilician Kingdom of Armenia, London, 1978.

⁶³ C. J. Yarnley, Philaretos, armenian bandit or byzantin general? «Revue des Etudes Arméniennes», 2, Paris, 1972, pp. 331—353.

⁶⁴ Ա. Բոզոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30—70-ական թվականներին, Երևան, 1988:

⁶⁵ C. Mutafian, La Cilicie au carrefour des empires, Paris, 1988, t I—II.

⁶⁶ N. Elisseeff, Nur ad Din, v. 1—111, Damas, 1967.

⁶⁷ S. Lane-Poole, History of Egypt in the Middle Ages, London, 1900.

⁶⁸ W. Heyd, Histoire du Commerce du Levant au moyen âge, t. I—II., Leipzig, 1886.

⁶⁹ К. Босворт, Мусульманские династии, М., 1971.

նը»⁷⁰, ինչպես նաև մի շարք հոգովածներ Իսլամի հանրագիտարանից (Աբբասյաններ, Այյուբյաններ, Արտուխյաններ, Դանիշմանյաններ)⁷¹:

Օգտագործվել են նաև խաչակիր պետություններին, Բյուզանդական կայսրությանը և Իկոնիայի սուլթանության պատմությանը նվիրված աշխատություններ: Դրանցից են, օրինակ, Մ. Զարորովի գրքերը խաչակիրների մասին⁷², «Բյուզանդիայի պատմություն» եռահատոր կոլեկտիվ աշխատությունը⁷³, Ա. Վասիլևի «Բյուզանդական կայսրության պատմությունը»⁷⁴, Վ. Գորդևսկու «Փոքր Ասիայի սելջուկների պատմությունը»⁷⁵, Վ. Պ. Ստեպանենկոյի⁷⁶ և Ա. Սավիդեսի⁷⁷ մենագրությունները:

⁷⁰ Ph. Hitti, History of Syria including Lebanon and Palestine, London, 1951.

⁷¹ Encyclopaedia of Islam.

⁷² М. Заборов, Введение в историографию крестовых походов (латинская хронография XI—XIII вв.), М., 1966; Историография крестовых походов (литература XV—XIX вв.), М., 1971; История крестовых походов в документах и материалах, М., 1977; Крестоносцы на Востоке, М., 1980.

⁷³ История Византии в трех томах, М., 1967.

⁷⁴ A. Vasiliev, History of Byzantine Empire, Madison, 1952.

⁷⁵ В. А. Гордлевский, Государство сельджукидов Малой Азии, М.—Л., 1941.

⁷⁶ В. П. Степаненко, Византия в международных отношениях на Ближнем Востоке (1071—1176), Свердловск, 1988.

⁷⁷ A. G. Savvides, Byzantium in the Near East: its relations with the Seljuk sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols A. D. c. 1192—1237, Thessalonike, 1981.

ԿԻԼԻԿԻԱՆ ԵՎ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԱՐԱՐԱԿԱՆ
ԵՐԿՐՆԵՐԸ ԺԱ-ԺԲ ԴԱՐԻ Ա ԿԵՍԻՆ

Ներկա ուսումնասիրության նյութի վերաբերյալ առավել լիարժեք պատկերացում կազմելու համար պետք է համառոտ անդրադառնալ այն հանգամանքներին, որոնց առկայությամբ Կիլիկիայում հաստատվեց հոծ հայկական բնակչություն և առաջացան հայկական իշխանություններ: Կիոսվի նաև Մերձավոր արևելքի ընդհանուր քաղաքական իրավիճակի մասին ժԲ դարի 40-ական թվականներին, ինչպես նաև Ռուբինյան իշխանապետության փոխհարաբերությունների մասին հարևան արաբական երկրների հետ՝ իշխանապետության գոյության առաջին փուլում (1080—1137):

Ժ-ԺԱ դարերում՝ նախքան սելջուկյան ներխուժումը, երբ Կիլիկիան բյուզանդական նահանգ էր, նրա բնակչությունը բաղկացած էր հույներից և ասորիներից, մասամբ՝ հայերից ու արաբներից:

Ժ-ԺԱ դարերի ընթացքում Բյուզանդական կայսրությունը՝ վարելով ագրեսիվ արտաքին քաղաքականություն, նրվաճեց գրեթե ողջ Հայաստանը և վերացրեց հայկական թագավորություններն ու իշխանությունները (967 թվականին՝ Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը, 1000 թվականին՝ Տալքի կյուրապաղատությունը, 1021-ին՝ Վասպուրականի Արծրունիների թագավորությունը, 1045-ին՝ Անիի Բագրատունիների, իսկ 1065-ին՝ Վանանդի կամ Կարսի Բագրատունիների թագավորությունները:

Կորցնելով պետականությունը և անպաշտպան մնալով ընդդեմ սելջուկյան ամայացնող արշավանքների, որոշ հայ իշխաններ՝ իրենց գավառների բնակչության մի մասի հետ միասին տեղափոխվեցին ու հաստատվեցին կայսրության առավել անվտանգ նահանգները՝ Կապադովկիա, Փոքր Հայքի տարբեր մասերը, Եփրատացիք, Վերին Միջագետք և Հյուսիսային Սիրիա:

ԺԱ դարի 40-50-ական թվականներն, երբ սկսվեցին սելջուկյան արշավանքները, և հատկապես կայսրության համար կործանարար Մանազկերտի 1071 թվականի ճակատամարտից հետո, հայերի արտագաղթը Մեծ Հայքից դեպի արևմուտք և հարավ-արևմուտք ղանգվածային բռնույթ ստացավ: Դրա հետևանքով մեկ հարյուրամյակի ընթացքում կտրուկ աճեց հայության թիվը Մեծ Հայքից արևմուտք և հարավ-արևմուտք ընկած տարածքներում, իսկ որոշ երկրամասերում (Կիլիկիա, Եփրատացիք) ԺԱ դարի վերջին երեսնամյակում հայերը դարձան հիմնական ազգային տարրը: Միևնույն ժամանակ Կապադովկիայում, Կիլիկիայում, Եփրատացիքում և հարևան մարզերում առաջացան ոչ մեծ հայկական իշխանություններ, որոնք հետագայում դարձան հայոց պետականության վերականգնման հիմքը:

Հիշյալ հայաբնակ շրջանները միավորելու առաջին փորձը կատարեց բյուզանդական զորավար՝ հայազգի Փիլարտոս Վարաժնունին, 1071 թ. Մանազկերտի ճակատամարտից անմիջապես հետո: Օգտվելով բարենպաստ քաղաքական իրավիճակից, կապված բյուզանդական բանակի նահանջի և սելջուկյան սուլթան Ալփ-Արսլանի սպանության (1072) հետ, Փիլարտոսը ստեղծեց իր իշխանությունը՝ Մարաշ կենտրոնով և 15 տարվա ընթացքում (1071-1086) խոչընդոտեց սելջուկների ներխուժումը Կիլիկիա և հարևան մարզեր: 80-ական թվականներին նրա տիրությունները ընդարձակվել էին՝ ընդգրկելով Կիլիկիայի մեծ մասը, Քեսուն, Ալբստան, Մելիտենն, Անտիոք, Եդեսիա և այլ քաղաքները՝ իրենց շրջակա գավառներով:

Փիլարտոսի իշխանությունը ձգվում էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան սահմաններից մինչև Միջերկրական ծով՝ հանդիսանալով մի տեսակ միջանկյալ իշխանապետություն Բյուզանդական կայսրության և սելջուկյան տերության միջև:

Վերջնականապես ճշտված չէ, թե որ տոհմից էր Փիլարտոսը: Միքայել Չամչյանցի ենթադրությամբ նա Վարաժնունիների տոհմից էր: Այս տեսակետը ընդունված է հայագիտության մեջ:

ԺԱ դարի 70-ական թվականներին սելջուկները հարվածն ուղղեցին իրենց գլխավոր հակառակորդներից մեկի՝ Ֆաթիմյան խալիֆայության դեմ, որի տիրույթները հասնում էին մինչև Կենտրոնական Սիրիա: Սկզբում սելջուկները որոշ հաջողություն ունեցան և հասան մինչև Նրուսահեմ: Սակայն Եգիպտական բանակը վեզիր Բադր ալ-Գամալիի (ծագումով հայ) գլխավորությամբ կարողացավ կանգնեցնել նրանց առաջխաղացումը:

ԺԱ դարի 80-ական թվականների սկզբին Փիլարտոս Վարաժնունու տիրույթների մեջ գրեթե միաժամանակ առաջացան երկու փոքր իշխանություններ: 1080 թ. Ռուբեն իշխանը հիմնեց իր իշխանությունը Լեռնային Կիլիկիայում՝ Բարձրբերդ, Կոպիտառ և Կոռոմոզու անմատչելի ամրոցների շրջանում:

Սելջուկները, բնականաբար, չէին կարող թույլ տալ, որ տերության գրեթե կենտրոնում գոյատևեր Փիլարտոսի իշխանությունը կամ՝ ավելի ճիշտ, իշխանությունների միությունը: Հակառակ Փիլարտոսի իշխանությունը փրկելու բոլոր փորձերին, 1086 թվականին այն դադարեց գոյություն ունենալուց: Այդ տարածքի մեծ մասի վրա սելջուկները հաստատեցին իրենց տիրապետությունը:

Հայկական բազմաթիվ մանր իշխանություններից, որոնք ստեղծվել էին հիմնականում 1071 թ. հետո, ԺԱ դարի 80-ականների վերջին շարունակում էին գոյատևել միայն մի քանիսը (այդ թվում՝ Ռուբինյան և Գող Վասիլի իշխա-

նությունները): Վերջիններիս նույնպիս վախճան էր սպասում, ինչպես և Փիլարտոսի իշխանությանը, եթե դրան չըխանգարեր երկու հանգամանք: Առաջինը՝ Մելիք Շահի և նրա վեզիր Նիզամ ալ Մուլքի մահից հետո (երկուսն էլ մահ. 1092 թ.) սելջուկյան տերությունը փաստորեն տըրոհվեց մի քանի պետությունների: Շուտով նրանց միջև պատերազմ սկսվեց, որտեղ հաղթանակեց Մելիք Շահի որդին՝ Բարքիյարուքը (1093-1104): Չնայած նա համարվում էր մեծ սուլթան, սակայն նրա իշխանությունը ձևական էր ինչպես Հայաստանում ու Ատրպատականում (որտեղ իշխում էր նրա եղբայր Մուհամմադը), այնպես էլ Սիրիայում, որտեղ իշխանության համար պայքարում էին Բարքիյարուքի հորեղբորորդիները: Այդ նույն ժամանակ Եգիպտոսի Ֆաթիմյանները, օգտվելով սելջուկների թուլացումից, հետ գրավեցին Պաղեստինը:

Երկրորդ հանգամանքը, որ նպաստեց հայկական իշխանությունների գոյատևմանը, խաչակրաց առաջին արշավանքն էր՝ 1096-1099 թվականներին: Այն ավելի խճճեց Մերձավոր արևելքի առանց այն էլ բարդ ու անկայուն քաղաքական իրավիճակը: Խաչակրաց արշավանքը ուժեղ հարված հասցրեց հատկապես փոքրասիական սելջուկներին, դրանով իսկ անուղղակիորեն նպաստելով Ռուբինյան իշխանության ամրապնդմանը Լեոնային Կիլիկիայում:

Հայ իշխանները ԺԱ դարի վերջին ստեղծված քաղաքական իրադրության մեջ չէին կարող հույս դնել Բյուզանդիայի ռազմական օգնության վրա, քանի որ վերջինս ծանր վիճակի մեջ էր: Իսկ սելջուկների ճնշումը թեև թուլացել էր, բայց, միևնույն է, կարող էր կործանարար լինել փոքր և դեռ չամրապնդված հայկական իշխանությունների համար: Այդ դեպքում Կիլիկիայի և հարևան գավառների հայ բնակչությունը լիովին կկորցներ քաղաքական ինքնուրույնություն ձեռք բերելու հեռանկարը:

Հետևաբար զարմանալի չէ, որ հայ իշխանները ուրախությամբ դիմավորեցին խաչակրաց առաջին արշավանքի

մասնակիցներին և նրանց բազմակողմանի օգնություն ցույց տվեցին: Այստեղ դեր խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ արևելյան քրիստոնյաները խաչակիրներին դիտում էին որպես հավատակիցներ, որոնք Արևելք են եկել հանուն Տիրոջ գերեզմանի ազատագրության:

Ընդհանուր առմամբ խաչակրաց առաջին արշավանքի հեշտությամբ հաջողության հասնելը պայմանավորված էր առաջին հերթին մերձավորարևելյան երկրների խիստ մասնատվածությամբ:

Նիկիայի և Դորիլեոմի ճակատամարտերում ջախջախելով փոքրասիական սելջուկներին, խաչակիրները մոտեցան Տավրոսյան լեռնաշղթային և «Դրուանք Կիլիկիո»-ից մտան Կիլիկիա: Կոստանդին Ռուբինյանը (որը հաջորդեց Ռուբենին), Բագունի և Օշին իշխանները պարեն էին մատակարարում խաչակիրներին, օգնում էին նաև Սև լեռան (Ամանոսյան լեռներ) վանքերը¹:

Կիլիկիա մտնելով երկու ուղղությամբ՝ Տարսոնով և Մարաշով, խաչակիրները շարժվեցին դեպի Անտիոք և սլաշարեցին այն: Սակայն խաչակիրների մի ջոկատ Բալդունի զլխավորությամբ, անջատվելով հիմնական ուժից, ուղղվեց դեպի արևելք՝ Եդեսիա քաղաքը: Այստեղ իշխում էր հայազգի Թորոս իշխանը, որը բարեկամաբար ընդունեց խաչակիր իշխանին և մինչև իսկ որդեգրեց նրան: Վերջինս, ամրապնդելով իր դիրքերը քաղաքում, կապեր հաստատեց Եդեսիայի հայ վերնախավի հետ, որը թշնամաբար էր տրամադրված Թորոսի նկատմամբ, մասնակցեց վերջինիս դեմ կազմակերպված դավադրությանը: Թորոս իշխանը սպանվեց, իշխանությունն անցավ Բալդուինին, որը, իր շուրջը հավաքելով ֆրանկ ասպետների, դարձավ Եդեսիայի կոմսության հիմնադիրը (1098):

Սա առաջին ֆրանկ պետությունն էր Արևելքում: Այս և հետագա իրադարձությունները ի հայտ բերեցին խա-

¹ Մամբեոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 259:

չակիրների բուն նպատակները՝ երկրներ գրավելը և տեղական ժողովուրդներին հարստահարելը:

1099 թ. իննամսյա պաշարումից հետո խաչակիրները գրավեցին նաև Անտիոքը: Պաշարման ժամանակ խաչակիրներին զգալի օգնություն ցույց տվեցին հայերը: Պատմիչների վկայությամբ, Անտիոքը գրավվեց այն բանից հետո, երբ դավաճանեցին երկու աշտարակների հրամանատարները՝ Ֆիրուզ անունով մի հայ² (իսկ ըստ այլ աղբյուրների՝ թուրք)³, իսկ Անտիոքի տիրակալ Բադի Սիյանը (Յադի Սիյան) նույնպես սպանվեց հայի կողմից: Ըստ Գիյոմ Տյուրացու, հայերը վճռական դեր խաղացին նաև խաչակիրների կողմից Հարիմի շրջանի (Անտիոքից ոչ հեռու) նվաճման ընթացքում⁴:

Շարունակելով առաջխաղացումը, նույն՝ 1099 թվականին, խաչակիրները գրավեցին Երուսաղեմը և հիմնեցին Երուսաղեմի թագավորությունը, որից էլ ձևական կախման մեջ էին Եդեսիայի կոմսությունը (1099), իսկ հետագայում՝ 1109 թվականից նաև Տրիպոլիսի կոմսությունը: Սրանցից Եդեսիայի կոմսությունը և Անտիոքի իշխանությունը Կիլիկյան Հայաստանի անմիջական հարևաններն էին և երկար ժամանակ տիրապետող դիրքեր ունեին Դաշտային Կիլիկիայում ու Եփրատացիքում:

Խաչակրաց առաջին արշավանքից հետո Դաշտային Կիլիկիան իր երեք խոշոր քաղաքներով (Տարսոն, Ադանա, Մամեստիա) և բարերբեր դաշտերով կռվախնձոր դարձավ Բյուզանդական կայսրության, Անտիոքի և Ռուբինյան իշխանությունների միջև: Պայքարը սկսվեց 1097-ին, երբ խաչակիրները այն խլեցին բյուզանդացիներից, և ավարտվեց ԺԲ դարի 70—80-ական թթվականներին, երբ Դաշտային Կիլիկիան մտավ Կիլիկիայի հայկական պետության մեջ: Սկզբում պայքարն ընթանում էր Բյուզանդիայի և խաչակիր-

² Fulcher of Chartres, p. 48.

³ Իբն ալ-Ասիր, էջ 230, Bar Hebraeus, էջ 235:

⁴ William of Tyre, v. I, p. 227.

ների միջև: 1100 թվականին բյուզանդացիները հետ գրավեցին Դաշտային Կիլիկիան, բայց մեկ տարի անց Անտիոքի իշխան Տանկրեդը իրեն ենթարկեց իր երկրամասը: Ապա ևս երկու անգամ (1104 և 1108 թվականներին) Դաշտային Կիլիկիան ձեռքից ձեռք անցավ⁵:

Խաչակիրները Մերձավոր արևելքում հայտնվելու առաջին իսկ օրվանից իրենց դեմ զրգռեցին տեղի ժողովուրդներին, այդ թվում և հայերին, իսկ հայերը հարևան Մոսուլի աթաբեկության դեմ կռվող Եգեսիայի կոմսության մեջ մեծամասնություն էին կազմում:

Կոմսության տարածքում բնակվող հայ բնակչությունը՝ կորցնելով իր հայ կառավարչին և խաչակիրների կողմից ենթարկվելով ճնշումների ու հալածանքների, օգտվում էր ամեն մի հարմար առիթից՝ նրանց դեմ ապստամբելու համար: Ահա թե ինչու Եգեսիայի և Մոսուլի միջև ամեն մի բախում արձագանք էր գտնում հայ բնակչության շրջանում: Նման ելույթներ եղան 1098, 1111, 1114 և այլ թվականներին: Հայ բնակչության ապստամբական տրամադրությունների մասին է վկայում արաբ պատմիչ Իբն ալ-Կալանիսին, որը, հաղորդելով Հալեպի կառավարիչ Ֆախր ալ Մուլուք Ռիդուանի՝ Տրիպոլիսի վրա կատարած արշավանքի մասին, նշում է. Արտահ (Հարիմ)⁶ ամրոցում ապրող հայերը, այլևս չտանելով ճնշումներն ու հալածանքները (Քրանկների կողմից), ամրոցը հանձնեցին Ռիդուանին (1105 թ. մարտ-ապրիլ)⁷:

Սակայն խաչակիր իշխանների անմիջական տիրապետության տակ գտնվող հայ բնակչության տրամադրությունների փոփոխությունը բոլորովին էլ չէր նշանակում, թե Ռուբինյան կամ Գող Վասիլի իշխանությունը ևս փոխել էր իր վերաբերմունքը խաչակիրների հանդեպ: ԺԲ դա-

⁵ Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, с. 94.

⁶ Արտահ կամ Հարիմ ամրոցը այդ ժամանակ մտնում էր Անտիոքի իշխանության կազմի մեջ:

⁷ Ibn al-Qalanisi, p. 148.

րի առաջին երկու-երեք տասնամյակում, այսինքն՝ ֆրանկ-
ների առավել հզոր շրջանում, խաչակիրների հետ թշնամու-
թյունը հատկապես Ռուբինյանների համար կլիներ վտան-
գավոր ու անհեռատես մի քայլ:

Ռուբինյան իշխանության մեջ Կոնստանդինին հաջոր-
դեց իր որդին՝ Թորոս Ա-ը (1100—1129), իսկ վերջինիս՝
Լեոն Ա-ը (1129—1137): Նրանց օրոք շարունակվեց պայքա-
րը Դաշտային Կիլիկիայի հարուստ քաղաքների համար,
բայց այս անգամ արդեն Ռուբինյաններն էլ էին մասնակցում
դրան:

Թորոս իշխանը առաջին հերթին դրավեց Անաբարդան
և այն դարձրեց իր իշխանության կենտրոնը (Կոնստանդինի
օրոք Վահկան էր): Արար հեղինակ Ուսամա իբն Մունկի-
զի վկայությամբ, Թորոսի տիրության մեջ էին մտնում
նաև Մամեստիան (Մոպսուեստիա) և Ադանան⁸: Իսկ ըստ
մեկ այլ հեղինակի՝ Միքայել Ասորու, Թորոս Ռուբինյանը
իշխում էր ողջ Կիլիկիայում⁹:

Հենց Թորոս Ա-ի օրոք Կիլիկիայի հայկական իշխանու-
թյունը՝ որպես ինքնուրույն քաղաքական միավոր, սերտ
փոխհարաբերությունների մեջ մտավ Մերձավոր արևելքի
պետությունների հետ: Հարևան պետությունները ևս շահա-
գրգռված էին դաշնակցային և խնամիական կապեր հաս-
տատել Ռուբինյանների հետ: Այդ մասին է վկայում Գիյոմ
Տյուրացու տեղեկությունը, որի համաձայն Երուսաղեմի թա-
գավոր Բալդուին Բուլոնցին կնության առավ Թորոս իշխա-
նի Արտա անունով դստերը: Պատմիչը ավելացնում է նաև,
որ հայ իշխանը ուներ անմատչելի ամրոցներ և բազմաթիվ
քաջ մարդիկ¹⁰:

1098-1118 թվականներին Մոսուլի աթաբեկությունը զըլ-
խավորեց ջիհադը՝ մահմեդականների սրբազան պատե-

⁸ Усама ибн Мункиз, Книга назидания, М., 1958.

⁹ Michel le Syrien, v. III, p. 227.

¹⁰ William of Tyre, v. I, p. 415—416.

րազմն ընդդեմ «անհավատների»։ Այս քաղաքականությունը արտահայտում էր ինչպես Իրաքի սելջուկյան սուլթանի, այնպես էլ հենց իրենց՝ Մոսուլի աթաբեկների շահերը։ Ջիհադի հիմնական նշանակետ դարձավ Եդեսիայի կոմսությունը, որը սեպի պես խրված էր Մոսուլի և Հալեպի միջև, իսկ վերջիններիս միավորումը մեկ պետության մեջ կենսական նշանակություն ուներ աթաբեկության համար։

Մոսուլի աթաբեկները փորձում էին օգտագործել Մոսուլի, Արտուխյանների, ինչպես նաև Հալեպի և Դամասկոսի ամիրների միացյալ ուժերը, սակայն՝ ապարդյուն։ Վերջիններս աջակցություն ցույց չտվեցին Մոսուլի աթաբեկ Մաուդուդին։ Մինչդեռ քրիստոնյա իշխանավորները՝ Անտիոքի իշխան Տանկրեդը, այլ խաչակիրների հետ մեկտեղ, Թորոս Ռուբինյանը, Գոզ Վասիլը և Լամբրոնի Օշինը ճիշտ ժամանակին օգնության հասան Եդեսիայի կոմս Բալդուին Բ-ին։ Իր դաշնակիցներից օգնություն չստանալով և տեսնելով հակառակորդի միասնականությունը, աթաբեկ Մաուդուդը նախընտրեց վերադառնալ Մոսուլ՝ այդպես էլ կովի մեջ չմտնելով¹¹։

Հետաքրքիր է նաև հետևյալ փաստը. այն ժամանակ, երբ հայ իշխանները օգնություն էին ցույց տալիս խաչակիրներին, կոմս Բալդուինը բացահայտում էր Եդեսիայի հայ բնակչության մի դավադրություն, որի նպատակն էր քաղաքը հանձնել Մոսուլի աթաբեկին։

Ինչպես արդեն վերը նշել ենք, խաչակիրները դաժանորեն էին վարվում տեղի բնակիչների հետ (այդ մասին է վկայում նաև Մատթեոս Ուռհայեցին)¹²։ Ինչ վերաբերում է Ռուբինյաններին, ապա նրանք, իրենց իշխանության շահերից ելնելով, օգնում էին Եդեսիայի կոմսությանը։ Ավելին, 1116 թ. Թորոս իշխանը իր մոտ կանչեց Գոզ Վասիլի որդուն և հաջորդին՝ Տղա Վասիլին (Գոզ Վասիլը վախ-

¹¹ S. Runciman, A History of the Crusades, v. II, p. 122—124.

¹² Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 337։

ճանվեց 1112-ին), ձերբակալեց նրանց ու հանձնեց Բալ-
դուինին՝ դրանով իսկ նպաստելով հայկական այս իշխա-
նության ոչնչացմանը և նրա հողերի կցմանը Եդեսիայի
կոմսությանը: Այսպիսի քաղաքականությունը բացատրվում
է ոչ այնքան նրանով, որ Թորոսը լավ հարաբերություն-
ների մեջ էր իր փեսայի հետ, այլ, որ Գող Վասիլի
իշխանությունը հավակնում էր առաջինը և միավորողը լի-
նել հայկական իշխանությունների մեջ, մի հանգամանք,
որին ձգտում էին նաև Ռուբինյանները:

Վերոհիշյալ իրադարձություններից մեկ տարի անց կոմս
Բալդուինը իր բանակի գլխավորությամբ ներխուժեց հայ-
կական երեք մանր իշխանությունների տարածք՝ Եփրա-
տացիքում և նրանց տարածքի մեծ մասը միացրեց իր տի-
րույթներին: Այսպիսով Կիլիկիայի և հարևան մարզերի
հայության համախմբման միակ հենարանը մնաց Ռու-
բինյան իշխանապետությունը:

Գտնվելով երկու հակառակորդների՝ Բյուզանդական
կայսրության և Իկոնիայի սուլթանության հարևանությամբ,
պետություններ, որոնք անհաշտ զավթողական քաղաքա-
կանություն էին վարում, հայկական իշխող շրջանները ըս-
տիպված էին ամեն գնով պահպանել դաշինքը խաչակրաց
պետությունների հետ: Այսպես էր, համենայն դեպս, Թո-
րոս Ա-ի օրոք (1100—1129): 1118 թվականին Թո-
րոսի եղբայր Լևոնը, որը, ամենայն հավանականությամբ,
համատեղ իշխում էր Կիլիկիայում, օգնության գնաց Ան-
տիոքի իշխան Ռոջերին՝ մասնակցելով Ազադ քաղաքի (Հա-
լեպից ոչ հեռու) պաշարմանը: Մատթեոս Ուռհայեցու վը-
կայությամբ, հայոց զորքը Լևոնի գլխավորությամբ կռվեց
խիզախորեն և ապահովեց խաչակիրների հաղթանակը,
որից հետո Ազադը մտավ Անտիոքի իշխանության մեջ¹³:
Պատմիչը ավելացնում է. այդ ժամանակ Հալեպն ու Ազա-
դը պատկանում էին Արտուխի որդի թուրք ամիրին¹⁴: Նա

¹³ Նույն տեղում, էջ 342:

¹⁴ Նույն տեղում:

հավանաբար նկատի ունեն Մարգինի Արտուխյան ամիր Նաջմ ալ Դին Իլ-Ղազին (1104-1122):

ԺԲ դարի 10-ական թվականներին Կիլիկիայից դեպի արևելք ընկած երկրներում նոր փոփոխություններ տեղի ունեցան: 1118 թվականին, Իրաքի սելջուկյան սուլթան Մուհամմադի մահից հետո, նրան հաջորդեց իր տասներ-շորսամյա որդին՝ Մահմուդը: Վերջինիս օրոք սելջուկյան սուլթանների ազդեցությունը Սիրիայի և Վերին Միջագետքի վրա թուլացավ, վերջ տրվեց նաև Մոսուլի աթաբեկի միջոցով ընթացող ջիհադին՝ ընդդեմ խաչակիրների: Եվ ահա այդ պահին, կարճ ժամանակով ջիհադի, ինչպես նաև մահմեդական հողերի միավորման նախաձեռնությունը իր վրա վերցրեց վերոհիշյալ Արտուխյան Իլ-Ղազին, որի ամիրությունը շատ էր ուժեղացել: 1118-1119 թվականներին Իլ Ղազին գրավեց Մայաֆառուկինը, Հալեպը և նրա շրջակայքը (այդ թվում և Ազազը): Հենց այդ ժամանակին է վերաբերում Մատթեոս Ուհայեցու վերոհիշյալ տեղեկությունը: Հայոց զորքի օգնությամբ գրավելով Ազազը, Անտիոքի իշխանը սրեց իր հարաբերությունները Արտուխյանների հետ: Դրանից հետո, մի քանի տարի, Արտուխյանների և խաչակիրների միջև ռազմական բախումներ էին տեղի ունենում: Եվ միայն Անտիոքի իշխանության ու Երուսաղեմի թագավորության միացյալ ուժերով հնարավոր եղավ հեռացնել Անտիոքի նվաճման վտանգը: Միևնույն ժամանակ Արտուխյանները պատերազմներ էին մղում հարավում՝ Եդեսիայի կոմսության և հյուսիսում՝ Վրացական պետության դեմ: Սակայն Իլ-Ղազիի մահից (1122) անմիջապես հետո սկսվեց Արտուխյանների անկումը: Նրանց պետությունը տրոհվեց մի քանի մանր ամիրությունների: Դրանից հետո Անտիոքի և Եդեսիայի խաչակիրների համար մահմեդական պետություններից լուրջ վտանգ էր ներկայացնում միայն Մոսուլի աթաբեկությունը:

ԺԲ դարի 10-20- ական թվականներին Ռուբինյան իշխանապետությունը թեև դաշնակցում էր խաչակիրներին ընդ-

դեմ մահմեդականների, սակայն Դաշտային Կիլիկիայի հար-
ցում անհաշտ պայքար էր մղում ինչպես խաչակիրների,
այնպես էլ Բյուզանդիայի դեմ: Հենց այս հողի վրա էլ
լեոն Ա-ի օրոք (1129-1137) սրվեցին Կիլիկյան Հայաստա-
նի և հարևան ֆրանկ պետությունների հարաբերությունները:

Անցնելով իշխանության գլուխ, Լեոն Ա-ը¹⁵ վարում
էր բոլոր հարևան պետությունների հետ բացահայտ առճա-
կատման քաղաքականություն: Ի տարբերություն իր եղբոր,
նա բախվեց խաչակիրների հետ և վարում էր բոլորովին
անկախ արտաքին քաղաքականություն: Հետաքրքիր է, որ,
ըստ Միքայել Իտալիկոսի «Ներբողյանի», Լեոն Ա-ը Ռու-
բինյան առաջին թագավոր Լեոն Բ-ից ավելի քան 60 տա-
րի առաջ կրում էր դիագեմ և իրեն հայտարարել էր թա-
գավոր¹⁶: Պատահական չէ, որ արաբ պատմիչները Ռու-
բինյան տոհմի բոլոր ներկայացուցիչներին (նույնիսկ հենց
իրեն՝ Լեոն Ա-ին) կոչում են «Իբն Լեոն», այսինքն՝ Լեոնի
որդի, Լեոնյան:

Լեոն Ա-ի իշխանության առաջին իսկ տարին նշանա-
վորվեց բուռն իրադարձություններով: Մելիք Ղազի Բ Դա-
նիշմանյանը (1084-1134) և Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ
Բ-ը (1126-1130) երկու կողմից ներխուժեցին Կիլիկիա:
Նրանց միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ Անաբարդա
քաղաքի մոտ: Բոհեմունդի զորքը ընկավ շրջապատման մեջ
ու ջախջախվեց, իսկ ինքը՝ իշխանը, զոհվեց կռվի դաշտում:

Նույն այդ ժամանակ Լեոն Ա-ը փակեց երկրի բոլոր
լեռնանցքները և կոտորեց ֆրանկների ջոկատներից մեկը¹⁷:

¹⁵ Ե. Ջասունին հենվելով Մատթեոս Ուռհայեցու և Սմբատ Սպա-
րապետի տեղեկությունների վրա, հանդում է այն եզրակացության, որ
Լեոնը դեռ իր եղբոր կենդանության օրոք, վերջինիս հետ միասին որ-
պես հավասար, մասնակցում էր երկրի կառավարմանը և նույնիսկ ինքնու-
րույն իշխում էր Ռուբինյանների տիրույթների մի մասի վրա (տե՛ս նշվ.
աղխ., էջ 151—152):

¹⁶ Զ. Բաբրիկյան, Միքայել Իտալիկոսի «Ներբողյանը» և Կիլիկիայի
հայոց առաջին թագավորի խնդիրը, ՊՀԲ, 1984, հ. 4, էջ 216—219:

¹⁷ Michel le Syrien, v. III, p. 227.

Իսկ Բար Հեբրեոսի վկայությամբ, Ռուբինյան իշխանը փակելով լեռնանցքները, կոտորեց շատ թուրքերի¹⁸։ Երկու տեղեկություններն էլ համապատասխանում են իրականությանը, քանի որ թե՛ Դանիշմանյանները և թե՛ խաչակիրները Կիլիկիա էին ներխուժել զավթողական նպատակներով։ Ամեն դեպքում նրանցից և ոչ մեկը հաջողության չհասավ։

Այսպիսով, Կիլիկիան ազատվեց երկու վտանգավոր հարևանների հարձակումից։ Սակայն Դանիշմանյան Մելիք Ղադին դրանից անմիջապես հետո ևս մի արշավանք կատարեց, որն ավարտվեց Կիլիկիայի որոշ ամրոցների գրավումով։

Ակսած 1130 թվականից, Հովհաննես Կոմնենոս կայսրը արշավանքներ է ձեռնարկում կայսրությանը սպառնացող Դանիշմանյանների դեմ։ Միևնույն ժամանակ կայսեր հղբայրը՝ Հովհաննես սեբաստոկրատորը, ընդդիմացավ Հովհաննես Կոմնենոսին և իր դիրքերի ամրապնդման համար դաշինքի մեջ մտավ տարբեր պետությունների, այդ թվում և Ռուբինյան իշխանության հետ։

Օգտվելով Փոքր Ասիայում առաջացած նոր քաղաքական իրադրությունից, Լևոն Ա-ը 1132 թվականին գրավեց Մամեստիա, Ադանա և Տարսոն քաղաքները, կրկին Ռուբինյան տիրույթներին միացնելով Դաշտային Կիլիկիան։

Մինչ Բյուզանդիան ներքին երկպառակտման մեջ էր, Դաշտային Կիլիկիային տիրելու փորձ կատարեց Անտիոքի իշխան Ռայմունդը։ Նա 1136 թվականին դավադրություն կազմակերպեց ընդդեմ Լևոնի և ձերբակալելով նրան՝ որպես փրկագին պահանջեց 60000 ոսկեդրամ, ինչպես նաև Ադանա, Մամեստիա և Սարվանդիքար քաղաքները¹⁹։ Սակայն գերությունից ազատվելուց անմիջապես հետո Լևոնը վերադարձրեց Ռուբինյանների բոլոր այդ քաղաքները։ Երկու իշխանությունների այս հակամարտության ընթացքում

¹⁸ Bar Hebraeus, p. 255.

¹⁹ William of Tyre, v. II, p. 43.

Անտիոքի իշխանին օգնում էր Երուսաղեմի թագավոր Ֆուլք Անժուացին:

Իր կառավարման ողջ ընթացքում Լևոն Ա-ը ցույց տվեց իր զորավարական տաղանդը, սակայն մարտնչելով միաժամանակ թե՛ Բյուզանդիայի, թե՛ Անտիոքի իշխանության և թե՛ Դանիշմանյանների դեմ, նա չկարողացավ որևէ դաշնակից ձեռք բերել: Թերևս հենց այդ մեկուսացվածությունը Ռուբինյան իշխանության ժամանակավոր անկման գլխավոր պատճառներից մեկը եղավ:

Լևոն Ա-ի վարած անկախ քաղաքականությունը ձեռնտու չէր հատկապես Բյուզանդական կայսրությանը, որը, որպես այս երկրամասի նախկին տեր, միշտ էլ հավակնություններ ուներ Կիլիկիայի հանդեպ, մանավանդ Կոմնենոսների օրոք կրկին վերագտել էր իր նախկին հզորությունը, ուշքի գալով ԺԱ դարի Բ կեսին սելջուկներից ստացած ծանր հարվածներից:

Սակայն Հովհաննես Կոմնենոսի 1137 թվականին սկսած արշավանքի նպատակը միայն Կիլիկիայի և Անտիոքի իշխանության հպատակեցումը չէր: Արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրի վկայությամբ, խաչակիրները հասկացրել էին կայսերը, որ իրենք օգնության կարիք են զգում: Վերջինիս հապաղման դեպքում երկիրը կարող էր նվաճել Ջանգին²⁰:

Խոսքը վերաբերում է Մոսուլի աթաբեկ Իմադ ալ-Դին Ջանգինին և այն վտանգին, որը ներկայացնում էր այս աթաբեկությունը Անտիոքի և Եդեսիայի խաչակիրների համար: Հալեպի նախկին կառավարչի որդին՝ Իմադ ալ-Դին Ջանգին (1127—1146) երկար ժամանակ ծառայում էր Մոսուլի աթաբեկության բանակում և 1127 թվականին մեծ սուլթանի կողմից նշանակվեց Մոսուլի աթաբեկ: Նա ընդունակ ռազմական ու քաղաքական գործիչ էր և արագ հասավ մեծ հաջողությունների:

Դեռևս 1128 թվականին նրան ենթարկվեց Հալեպ քաղաքը: Միավորելով Մոսուլն ու Հալեպը, Ջանգին վը-

²⁰ Իբն ալ-Ասիր, էջ 249:

տանգավոր հակառակորդ դարձավ ոչ միայն խաչակիրներին, այլև մահմեդական մանր ամիրությունների և աթաբեկությունների համար: Իր կառավարման գրեթե ողջ ընթացքում նա պայքար մղեց Արտուխյանների երկու ճյուղերի (Մարդինի և Հիսն Քայֆայի) դեմ: 30-ական թվականներին Զանգին փորձեց իր տիրապետության տակ միավորել ողջ Սիրիան՝ արշավանքներ ձեռնարկելով Դամասկոսի, Հոմսի և Համայի վրա, սակայն շոշափելի արդյունքի չհասավ: Զանգին առավել հաջողակ գտնվեց խաչակիրների դեմ պայքարում՝ գլխավորելով ջիհադը: Նա փորձում էր միավորել մահմեդականների ուժերն ընդդեմ ֆրանկների: 1137 թվականին Զանգին պաշարեց Բարին (Մոնֆերրան) ամրոցը, որը պատկանում էր խաչակիրներին և քիչ էր մնում դերի վերջներ աշատեղ գտնվող Երուսաղեմի թագավոր Ֆուլք Անժուացուն: Սակայն ֆրանկներին՝ Երուսաղեմից և Տրիպոլիսից ժամանած զորքերը ամրապնդեցին ամրոցի պաշտպանների դիրքերը: Միևնույն ժամանակ լուր ստացվեց այն մասին, որ բյուզանդական կայսրն իր զորքի գլուխ անցած՝ կտրելով-անցնելով Կիլիկիան, ներխուժել է Սիրիա և հասել մինչև Անտիոքի պարիսպները: Զանգին, խուսափելով երկու ճակատով պատերազմելուց, նախընտրեց վերացնել Բարին ամրոցի պաշարումը և նահանջել²¹:

Կայսերն ուղղված խաչակիրների վերոհիշյալ դիմումով նրանք փորձում էին իրար դեմ հանել Բյուզանդիան և Մոսուլի աթաբեկությունը՝ օգտվելով նրանց երկուստեք թուլությունից, կամ, վատագույն դեպքում, ճանաչել Բյուզանդիայի գերիշխանությունը, որը նրանց համար, հավանաբար, նախընտրելի էր Զանգիի տիրապետությունից:

Նախքան Անտիոքի վրա արշավելը, Հովհաննես Կոմնենոսը պաշարեց ու գրավեց Ադանա և Մամեստիա քաղաքները: Լեոն իշխանը որոշեց դիմադրությունը կազմա-

²¹ N. Elisseeff, Nur ad-Din, v. II, p. 337—364.

կերպել Լեոնային Կիլիկիայում, որը առավել մեծ հնարավորություններ ուներ պաշտպանվելու:

Կայսրը Դաշտային Կիլիկիայից շարժվեց ուղիղ Անտիոքի վրա՝ առաջժմ հանգիստ թողնելով Լեոն Ա-ին: Սակայն Անտիոքի խաչակիրների հետ որևէ ռազմական բախում տեղի չունեցավ: Ռայմունդ իշխանը ներկայանալով Հովհաննես Կոմնենոսին հայտնեց իր հնազանդությունը: Միևնույն ժամանակ նա առաջարկեց բյուզանդացիներին Զանգիից խլել Հալեպ, Շեչլար և Համա քաղաքները: Կայսրը համաձայնեց, և նրանց միջև հաշտություն կնքվեց: Սակայն բյուզանդացիները չէին շտապում Զանգիի դեմ դուրս բերելու իրենց զորքերը (արշավանքը նախատեսված էր 1138 թ. համար): Ավելին, Հովհաննես Կոմնենոսը իր դեսպանների միջոցով հաղորդեց Մոսուլի աթաբեկին, որ այդ պահին զլխավոր նպատակը արշավանքն է Ռուբինյան իշխանության դեմ: Նույն՝ 1132 թվականին, նա կրկին շարժվեց դեպի հյուսիս և ներխուժեց Լեոնային Կիլիկիա: Չնայած հայկական զորքերը համառ և հերոսական պայքար մղեցին հատկապես Անաբարդայի և Վահկայի պաշտպանության ժամանակ, սակայն Հովհաննես Կոմնենոսին հաջողվեց գերեվարել Լեոն իշխանին և նրա որդիներին:

Այսպիսով, ժամանակավորապես (1137—1145) վերացվեց Ռուբինյան իշխանությունը Կիլիկիայում: Բյուզանդացիները վերսկսեցին իրենց տիրապետությունը այս երկրում, սակայն այդ նվաճումը խորը հիմքեր չունեցավ: Հնարավոր է նույնիսկ, որ ոչ բոլոր Լեոնային շրջաններն էին հնազանդեցված, քանի որ 4—5 տարի անց (1141 կամ 1142-ին) Բյուզանդիան ստիպված էր ևս մի արշավանք ձեռնարկել դեպի Կիլիկյան Հայաստան:

ՌՈՒԲԻՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՍԻՐԻԱՅԻ ՈՒ
ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԻՐԱՔԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԲ ԴԱՐԻ
40—70-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԺԲ դարի 40-ական թթ. Սիրիայում և Հյուսիսային Իրաքում տեղի ունեցան քաղաքական կարևոր իրադարձություններ, որոնց հետևանքով սկսեց խարխուլել խաչակիր պետությունների գերիշխանությունը Արևելյան Միջերկրածովյան երկրներում: Մինչ այդ Ֆրանկ ասպետների հաջողությունների հիմնական պատճառը հակառակորդ պետությունների մասնատվածությունն ու թուլությունն էր: Հենց դա էր, որ թույլ էր լուրիս խաչակիրներին պահպանելու իրենց տիրապետությունը Պաղեստինում, Արևմուտյան Սիրիայում, Վերին Միջագետքի մեծ մասում և Եփրատացիքում:

Դեռևս ժԲ դարի 20—30-ական թթ. խաչակիրների միակ լուրջ հակառակորդը Մոսուլի աթաբեկությունն էր: Հենց այս աթաբեկությունն էլ ժԲ դարի 40-ական թթ. կործանարար հարված հասցրեց Եդեսիայի կոմսությանը, որը խաչակիր պետություններից միակն էր, որ ծովափնյա տիրույթներ չուներ: Նրա տիրույթները խորացած էին մահմեդական պետությունների մեջ՝ խոչընդոտելով վերջիններիս հնարավոր միավորմանը:

Հաշվի առնելով վերջին հանգամանքը, աթաբեկ Իմադ ալ-Դին Զանգին գլխավոր հարվածը ուղղեց Եդեսիայի կոմսության դեմ: Զանգին կարող էր հարձակվել կոմսու-

Թյան վրա դեռևս ԺԲ դարի 30-ական թվականներին, սակայն Բյուզանդիայի հարձակման վտանգը, հատկապես 1137—1143 թվականներին, կաշկանդում էր նրա գործողությունները:

Այն բանից հետո, երբ բյուզանդական կայսր Հովհաննես Կոմենենոսը դեպի Արևելք կատարած իր երկրորդ արշավանքի (1142—1143) ժամանակ վիրավորվեց և մահացավ Կիլիկիայում, իսկ նրա որդին՝ Մանուել Կոմենենոսը բյուզանդական բանակի հետ վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս, Իմադ ալ-Դին Ջանգին գործողությունների ազատություն ստացավ: 1144 թ. դեկտեմբերի 24-ին նա պաշարեց ու գրավեց Եդեսիա քաղաքը: Դա խաչակիրների առաջին խոշոր պարտությունն էր Արևելքում, որը առիթ հանդիսացավ խաչակրաց երկրորդ արշավանքի կազմակերպման համար:

Բյուզանդական բանակի Կիլիկիայից հեռանալը նրպաստեց Ռուբինյան իշխանության վերականգնմանը: Դեռևս 1137 թվականին իր նոր իշխան Լևոնի հետ ձերբակալված ու Կոստանդնուպոլիս ուղարկված Թորոս իշխանը 1144 կամ 1145 թվականին փախավ գերությունից և 1145 թվականին կարճ ժամանակում վերականգնեց Ռուբինյան իշխանությունը Լեոնային Կիլիկիայի սահմաններում:

Թորոս Բ-ը (1145—1169) Կիլիկյան Հայաստանի նըշանավոր գործիչներից է: Նրա իշխանության առաջին տասնամյակում (1145—1155) բյուզանդացիների և Իկոնիայի սելջուկների նկատմամբ տարած հաղթանակները ամուր հիմք ստեղծեցին իշխանության հետագա ամրապնդման համար:

1146 թ. մահացավ Մոսուլի աթաբեկը՝ Ջանգին: Աթաբեկությունը տրոհվեց երկու մասի: Արևմտյան տիրույթները (Հալեպը և Հյուսիսային Սիրիայի որոշ շրջաններ) ժառանգեց որդին՝ Նուր ալ-Դին Մահմուդ իբն Ջանգին, իսկ Մոսուլը և շրջակա գավառները՝ վերջինիս եղբայրը՝ Սայֆ ալ-Դին Ղազին:

Նուր ալ-Դինը, մոտ երեսուն տարի գտնվելով գրեթե անընդհատ պատերազմների մեջ, Հալեպն ու Հյուսիսային Սիրիան ընդգրկող ամիրությունը վերածեց մի ընդարձակ և ուժեղ պետության:

Նուր ալ-Դինի գահակալման ժամանակաշրջանը (1146—1174) գրեթե համընկավ Կիլիկիայի երկու իշխանապետերի՝ Թորոս Բ-ի և նրա եղբոր՝ Մլեհի (1170—1175) իշխանության տարիներին: Դա Կիլիկիայի հայկական իշխանապետության վերականգնման, նրա հողերի ազատագրման և Ռուբինյան իշխանության ամրապնդման ժամանակաշրջանն էր: Այն համընկավ Արևելքում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձություններին և անկասկած, այս կամ այն չափով կապված էր դրանց հետ:

Թորոս Բ-ը, վերականգնելով հայկական իշխանապետությունը, Կիլիկիայում չհանդիպեց լուրջ դիմադրության և բավական հեշտորեն հաստատեց իր տիրապետությունը Լեոնային Կիլիկիայում: Դա կատարվեց շնորհիվ այն բանի, որ ամրոցներում ու քաղաքներում բյուզանդական կայազորները փոքրաթիվ էին և չէին կարող լուրջ դիմադրություն ցույց տալ: Բացի այդ, հայերը և հակոբիկ ասորիները, որոնք երկրի բնակչության մեծամասնությունն էին կազմում, ցնծությամբ էին դիմավորում Լևոն իշխանապետի որդուն, ի դեմս նրա տեսնելով Ռուբինյան իշխանապետության օրինական ժառանգին:

Համագրելով Սամուել Անեցու¹ և Բար Հեբրեոսի² տեղեկությունները, կարելի է եզրակացնել, որ 1144 կամ 1145 թվականին, Թորոս Բ-ը փախչելով Կոստանդնուպոլսից, նավով հասավ Անտիոք և իր փոքրաթիվ զորքով կարողացավ գրավել Վահկա, Առյուծաբերդ և Ամուտա լեռնային ամրոցները, ապա մեկը մյուսի հետևից ոչնչացնելով բյուզանդացիների ջոկատները, տիրեց Կիլիկիայի բոլոր լեռնային շրջաններին:

Վերականգնելով իր տիրապետությունը Լեոնային Կի-

¹ Սամուել Անեցի, Հաւարմունք ի գրոց պատմագրաց, էջ 129—131:

² Bar Hebraeus, p. 275.

լիկիայում և օգտվելով բարենպաստ իրավիճակից, Թորոս Բ-ը մինչև 1152 թվականը գրավեց Տարսոն, Ադանա, Անաբարգա, Սիս և Մամեստիա քաղաքները, այսպիսով նվաճելով Դաշտային Կիլիկիայի մեծ մասը։ Նշված քաղաքների կորուստը շոշափելի հարված էր Բյուզանդիայի շահերին։ Եվ Ռուբինյան իշխանապետության վերականգնման յոթերորդ տարում միայն կայսրությունը լրջորեն միջամտեց Կիլիկիայում տեղի ունեցող իրադարձություններին, սակայն ոչ մի հաջողություն չունեցավ։

ԺԲ դարի 40-ական թվականների երկրորդ կեսին, երբ Թորոս Բ-ը նվաճում էր Կիլիկիայի քաղաքներն ու ամրոցները, Եղեսիայի կոմսությունը իր գոյության վերջին տարիներն էր ապրում։ 1146 թվականին Եղեսիայի կոմս Զոսլին Բ-ը ֆրանկ ավատատերերի աջակցությամբ որոշեց հետ վերադարձնել կոմսության մայրաքաղաքը։ Նա գրավեց Եղեսիան, բայց այն պահել չկարողացավ։ Բնդամենը 6 օր անց քաղաքը պաշարվեց Նուր ալ-Դինի զորքերի կողմից և արագ հանձնվեց։

Զնայած տարած հաղթանակին, Նուր ալ-Դինը չշարունակեց կոմսության նվաճումը։ Զոսլին Բ-ը դրանից հետո ևս երեք տարի (1146—1149) շարունակեց տիրել կոմսության մնացած տարածքին (հիմնականում Եփրատացվոց աշխարհում)՝ նոր կենտրոնատեղ դարձնելով Թել Բաշիրը։

40-ական թվականների ամենամեծ իրադարձությունը խաչակրաց Բ արշավանքն էր (1147—1149), որը ձեռնարկվեց այն բանից հետո, երբ Երուսաղեմի թագավորը և լատին իշխանները, տաղնապած Եղեսիայի անկումով, դիմեցին Հռոմի պապին՝ խնդրելով կազմակերպել խաչակրաց նոր արշավանք³։

³ Հետաքրքիր է, որ Ն. Ելիսեեֆը, հիմնվելով մեզ անհայտ աղբյուրների վրա, գրում է. 1145 թվականին Կիլիկիցի հայերը դիմեցին Հռոմի պապին՝ խնդրելով ազատել իրենց բյուզանդական ատելի լծից (N. Elisseeff, Nur ad-Din, t. II, Damas, 1967, p. 411)։ Սա հավանաբար տեղի է ունեցել նախքան Ռուբինյան իշխանապետության վերականգնումը։

Ի վերջո, արձագանքելով Արևելքից երկու դիմումներին, խաչակիրները, որոնց այս անգամ գլխավորում էին երկու տիրակալներ՝ գերմանական կայսր Կոնրադ Գ-ը (1136—1152) և ֆրանսիական թագավոր Լյուդովիկոս Է-ը (1137—1180), 1148 թ. ափ դուրս եկան Սուադիայում, Տյուրոսում և Ակրայում։ Սակայն տեղի ֆրանկների հետ նրանց կապած հույսերը շարժարացան։ Եվրոպացի ապետների կատարած միակ քիչ թե շատ լուրջ քայլը Դամասկոսի անհաջող պաշարումն էր (այստեղ իշխում էր աթաբեկ Մուին ալ-Դինը)։ Խաչակիրներին դիմագրավում էին մահմեդական ամիրների միացյալ ուժերը, որոնց մեջ էր նաև Հյուսիսային Սիրիայի տիրակալ Նուր ալ Դին Զանգին։

1149 թ. խաչակիրների բանակները ստիպված վերադարձան ծովափնյա քաղաքները, իսկ այստեղից նավեցին դեպի Եվրոպա։ Նույն թվականին Նուր ալ Դինը մեծ արշավանք ձեռնարկեց Անտիոքի իշխանության վրա։ Ինարի (Նեպա) ճակատամարտում նա պարտության մատնեց խաչակիրներին, զրավեց մի շարք բնակավայրեր ու պաշարեց Անտիոքը։ Անտիոքը զրավել Նուր ալ-Դինին չհաջողվեց, որից հետո նա հարվածն ուղղեց ընդդեմ Զոսլին Բ-ի։

Զոսլին Բ-ը ևս երեք տարի (1146—1149), համեմատաբար խաղաղ պայմաններում, շարունակեց իշխել իր կոմսության մնացած տարածքի վրա, իսկ 1149 թ. նույնիսկ ընդարձակեց այն՝ իր տիրույթներին միացնելով Մարաշի տեր Ռեյնալդի կալվածները։ Այդ ժամանակ նա իշխում էր մի բավական ընդարձակ տարածքի վրա, որն ընդգրկում էր Թլալաշարը (Թել Բաշիրը), Այնթապը, Ադաղը, ալ-Բիրան, Մարաշը և Հիսն Մանսուրը։ Սակայն նույն՝ 1149 թվականին, երբ թվում էր, թե կոմսությունը ուշքի է գալիս 1144 և 1146 թվականներին ստացած ծանր հարվածներից, այն պաշարվեց հարևան մահմեդական պետությունների կողմից։ Զոսլին Բ-ի տիրույթների վրա հար-

ձակումներ սկսեցին գործել թե՛ հարևան Արտուխյան ամիրները (Հիսն Քայֆայի և Խարբերդի ճյուղեր), թե՛ Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանը, և թե՛ Նուր ալ-Դինը: 1150 թ. Նուր ալ-Դինի ուղարկած մարդիկ գերի վերցրեցին Զոսլին Բ-ին: Վերջինիս փոխարինեց որդին՝ Զոսլին Դ-ը, որը Թել Բաշիրում իր շուրջն էր համախմբել հավատարիմ մնացած ասպետներին:

Նուր ալ-Դին Զանգիի և Իկոնիայի սուլթան Մասուդի միջև հաստատվել էին դաշնակցային հարաբերություններ, որոնք 1150 թ. ամրապնդվեցին Նուր ալ-Դինի և Մասուդի դստեր ամուսնությամբ: Այս երկու պետությունները համաձայնեցված գործողություններով, երկու տարվա ընթացքում, վերջնականապես վերացրին այն ամենը, ինչ մնացել էր Եղեսիայի կոմսությունից՝ բաժանելով այդ հողերը իրար մեջ: Ընդ որում, նրանք փորձում էին միաժամանակ ասպարեզից դուրս մղել Արտուխյաններին, որոնք ևս հավակնություններ ունեին այդ հողերի մի մասի նկատմամբ:

Նուր ալ-Դինի և Մասուդի հիմնական հարվածն ուղղվեց Թել Բաշիրի դեմ, որը, փաստորեն, կոմսության նոր մայրաքաղաքն էր վերջին 7 տարում (1144—1151): Թվում էր, կոմսության ձակատագիրը վճռված է, սակայն այդ ժամանակ գործին միջամտեց Բյուզանդական կայսրությունը՝ էլ ավելի բարդացնելով իրավիճակը:

1150 թ. Կիլիկիայի բյուզանդական մասից (որն այդ ժամանակ ղեռնա նվաճված չէր Թորոս Բ-ի կողմից) Բյուզանդական կայսրությունը՝ արձագանքելով Երուսաղեմի թագավոր Բալդուին Գ-ի և Անտիոքի ու Թել Բաշիրի խաչակիրների դիմումներին, մտավ Եփրատացիք: Բյուզանդացիները իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Թել Բաշիրում, Այնթապում, Ռավանդանում, Տուրքում և մի շարք այլ վայրերում: Սակայն Բյուզանդիան միաժամանակ ըզրազված էր Սիկիլիայի նորմանների դեմ պատերազմով: Օգտվելով դրանից, Նուր ալ-Դինը 1150 թ. աշնանը լուրջ պարտության մատնեց բյուզանդացիների ու խաչակիրների

միացյալ ուժերին և նվաճեց մի շարք գավառներ: Իր հերթին հարձակման անցավ նաև Մասուղը՝ նվաճելով Այնթապը: Եփրատացվոց աշխարհի խաչակիրներին վերջնական հարված հասցվեց 1151 թ. հուլիսին, երբ Զանգիի զորավարներից մեկը գրավեց Թեկ Բաշիրը: Այսպիսով, երկու տարուց էլ պակաս ժամանակվա ընթացքում լիովին վերացվեց Եդեսիայի կոմսությունը (1149 աշուն—1151 ամառ):

Հարևան մահմեդական պետություններից յուրաքանչյուրը իր տիրույթներին միացրեց նախկին կոմսության մի մասը: Ֆրանկների տիրույթներից բաժին հասավ նաև Խարբերդի տեր, Արտուխյան ամիր Կարա Արսլանին և նրա զարմիկ՝ Մարդինի տեր Արտուխյան Թիմուրտաշին: Սակայն նվաճված հողերի մեծ մասը իրար միջև բաժանեցին Իկոնիայի սուլթան Մասուղը և Նուր ալ-Դին Զանգին: Վերջինս նվաճեց Կուրիսը, Ազաղը, Ռավանդանը, Թեկ Բաշիրը, Թեկ Խալիդը, Հիսն Քարզինը, ալ Զաուզ գետի հովիտը, Քաֆարլաթան և Բասարֆուլթը:

Մինչ այս շորս պետությունները խլում էին Զոսլին Գ-ի տիրույթների վերջին կղզյակները, Թորոս Բ-ը Կիլիկիան մաքրում էր բյուզանդական կայազորներից: Մինչև 1152 թ. նա արդեն տիրում էր Կիլիկիայի մեծ մասին: Ռուբինյան իշխանության և հիշյալ պետությունների տարածքների ընդարձակումը իրարից անկախ չէր ընթանում:

Վերևում հիշվեց 1150 թ. աշնանը Թեկ Բաշիրից հարավ, Բյուզանդական և խաչակիր միացյալ զորքի կրած պարտության մասին: Դրան հետևեց բյուզանդական զորքի հարկադիր նահանջը Եփրատացվոց աշխարհի իրենց գրաված բոլոր վայրերից (հավանաբար մինչև 1151 թ. ամառը): Պատահական չէ, որ Թորոս Բ-ի կողմից Դաշտային Կիլիկիայի նվաճումը հաջորդեց վերոհիշյալ դեպքերին: Հիմնականում 1151—1152 թթ. ընթացքում է, որ Ռուբինյան իշխանապետը իրեն է ենթարկում Դաշտային Կիլիկիայի մեծ քաղաքները և առաջին անգամ ընդհանուր

սահման է ունենում Զանգինների պետության հետ: Սակայն Ռուբինյան իշխանությունը ավելի երկար ընդհանուր սահման ունեւր Իկոնիայի սուլթանության հետ: Եթե մինչև վերոհիշյալ իրադարձությունները սելջուկյան սուլթանությունը հայերին սահմանակից էր միայն հյուսիսից, ապա այժմ նաև արևելքից:

Իրերի նման ընթացքը ստիպեց Բյուզանդիային դիմելու վճռական գործողությունների: 1152 թ. Մանուել Կոմնենոս կայսրը մեծ բանակ ուղարկեց Կիլիկիա՝ Անդրոնիկոս Կոմնենոսի գլխավորությամբ: Մամեստիայի մոտերքում տեղի ունեցած ճակատամարտում բյուզանդացիք ծանր պարտություն կրեցին հայկական բանակից: Ինքը՝ Անդրոնիկոսը, հաղիվ խույս տվեց ռազմի դաշտից ու փախավ Անտիոք: Այս դեպքերին հաջորդած 6 տարվա ընթացքում (1152—1158) կայսրությունը հնարավորություն չունեցավ նոր զորաբանակ դուրս բերելու հայկական իշխանության դեմ, բայց դրա փոխարեն գործի դրեց չոր վտանգավոր զենքը՝ ամենազոր դիվանագիտությունը, որի գլխավոր ու դարերով մշակված հնարքը հակառակորդ պետություններին իրար դեմ գրգռելն ու երկուստեք թուլացնելն էր:

Բյուզանդիան երկու անգամ (1152, 1155) Կիլիկիայի դեմ հրահրեց Իկոնիայի սուլթան Մասուդին: Սակայն Թորոս Բ-ը նախ դիվանագիտությամբ, ապա նաև զենքի ուժով (նա ջախջախեց սելջուկների 3000-անոց ջոկատը) հեռացրեց այդ վտանգն իր տիրույթներից: Ապա 1156 թ. ռազմական բախում տեղի ունեցավ Կիլիկիայի և Անտիոքի իշխանության միջև: Ըստ Գիյոմ Տյուրացու վկայության, այստեղ ևս իր դերը կատարեց բյուզանդական դիվանագիտությունը⁴: Անտիոքի իշխան Ռեյնալդ Շատիլյոնցին Թորոս Բ-ից պահանջեց վերադարձնել այն բերդերը, որոնք

⁴ A History of Deeds done beyond the Sea, by William Archbishop of Tyre, tr. by Babcock and Krey, vol. 11, New-York, 1943, p. 253—254.

հայերը նվաճել էին հուլյներից, բայց դրանք նախկինում պատկանել էին Տաճարականներին: Ալեքսանդրեստայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Թորոս Բ-ը պարտվեց, և Տաճարականները տիրեցին հիշյալ բերդերին: Դրանց մեջ էր նաև Գաստոն կամ Բաղդաս ամրոցը⁵, որը իր կարևոր ռազմաստրատեգիական դիրքի շնորհիվ հետագայում էլ կռվախնձոր դարձավ: Սակայն նույն՝ 1156 թվականին, Անտիոքի իշխանն ու Թորոս Բ-ը, գիտակցելով իրենց շահերի ընդհանրությունը, հաշտվեցին: Դեռ ավելին, երկու իշխանները միացյալ արշավանք կազմակերպեցին Բյուզանդիային պատկանող Կիպրոս կղզու վրա ու մեծ ավարով վերադարձան:

Այսպիսով, անհաջողության մատնվեց Բյուզանդիայի «բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականությունը՝ Կիլիկիայի և հարևան պետությունների նկատմամբ:

Այս ընթացքում, մինչ Թորոս Բ-ը մերթ զենքով, մերթ դիվանագիտությամբ հաջող դիմադրություն էր ցույց տալիս Բյուզանդիային ու նրա դաշնակիցներին, Հարավային Սիրիայում նոր նվաճումների էր հասել Զանգի տիրակալը: Նուր ալ-Դինը, օգտվելով Դամասկոսի աթաբեկության մեջ տիրող անիշխան վիճակից, 1154 թվականին, առանց մեծ դժվարության, գրավեց այն: Դրանով իսկ նա իրականացրեց իր վաղեմի երազանքը՝ տիրելով ողջ մահմեդական Սիրիային: Դամասկոսի նվաճումը կարևոր էր թե՛ տնտեսական, թե՛ ռազմաստրատեգիական առումով: Այստեղից նա անմիջականորեն սպառնում էր խաչակիրների զըլխավոր պետությանը՝ Երուսաղեմի թագավորությանը: Երուսաղեմի թագավորները (Բալդուին Գ-ը և Ամալրիկ Ա-ը) Դամասկոսի գրավմանը հաջորդած տասնամյակում (1154—1164) փորձում էին միավորել բոլոր խաչակիր պետություններին և Կիլիկյան Հայաստանի զինված ուժերը, հստակ գիտակցելով, որ նոր քաղաքական իրավիճակում միայն միացյալ ուժերով կարելի էր հակահարված հասցնել Նուր ալ-Դինին:

⁵ The Chronography of Bar Hebraeus, p. 283.

Գիյոմ Տյուրացին հաղորդում է Զանգիների պետության և Երուսաղեմի թագավորության միջև պայքարի մի դրվագի մասին: Նա անդրադառնում է 1157—1158 թվականների իրադարձություններին: Ըստ նրա տվյալների, Նուր ալ-Դինը, Դամասկոսը ծառայեցնելով որպես հենակետ, փորձում էր իր հսկողության տակ պահել Հարավային Սիրիան և Պաղեստինի հյուսիսային շրջանները: 1157 թվականին նա երկու անգամ պաշարեց քաղաք-ամրոց Բանիյասը, որը պատկանում էր Երուսաղեմի թագավորությանը և ուներ կարևոր ռազմաստրատեգիական նշանակություն: Մահմեդականներին հաջողվեց ներխուժել քաղաք, սակայն Բանիյասի կայազորը, նահանջելով ու ամրանալով միջնաբերդում, ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեց թշնամուն՝ հույս ունենալով օգնություն ստանալ Բալդուին Գ թագավորից:

Պաշարվածների հույսերն արդարացան: Երբ թվում էր, թե ամրոցի հանձնումն անխուսափելի է, Երուսաղեմի թագավորի, Տրիպոլիսի կոմսի և Անտիոքի իշխանի միացյալ ուժերը արշավեցին Բանիյասի ուղղությամբ և ճամբար խփեցին Շաստել նեով վայրում՝ Բանիյասից ոչ հեռու: Նուր ալ Դինը նախընտրեց վերացնել ամրոցի պաշարումը և հեռանալ⁶:

Խաչակրաց երեք պետությունների ղեկավարները որոշեցին դարգացնել հաջողությունը և հարված հասցնել Նուր ալ-Դինի սահմանամերձ հենակետերին, հատկապես այն քաղաք-ամրոցներին, որոնք տեղաբաշխված լինելով Սիրիայի հյուսիսից հարավ, պատնեշի դեր էին կատարում Զանգիների պետության համար:

Շարժվելով դեպի հյուսիսային Սիրիա, խաչակիրների միացյալ բանակը հարձակվեց Զանգիներին պատկանող Շաստել Ռուժ ամրոցի վրա, սակայն անհաջողության մատնվեց: Ապա խաչակիրները փորձեցին ներխուժել Նուր ալ-Դինի պետության տարածքը՝ Անտիոքի իշխանության

⁶ William of Tyre, v. II, p. 262—264:

կողմից: Այստեղ խաչակրաց առաջնորդները տեղեկացան, որ Նուր ալ-Դինը գտնվում է Հալեպում և ծանր հիվանդ է, որի հետևանքով մահմեդական բանակում խուճապ է տիրում: Այս հանգամանքը ավելի ոգևորեց ֆրանկների բանակի առաջնորդներին, որոնք որոշեցին արշավանքի մեջ ներգրավել նաև Թորոս Բ-ին:

1157 թ. հոկտեմբերին Բաղդադին Գ-ը սուրհանդակ ուղարկեց Կիլիկիա՝ «Թորոսի, մի շատ հզոր հայ իշխանի մոտ», նրան բարեկամաբար հրավիրելով մասնակցել արշավանքին⁷:

Ըստ Գիյոմ Տյուրացու, «Թորոսը պատրաստակամությամբ ընդունեց հրավերը: Վճռական ու եռանդուն այդ մարդը մեկեն մի մեծ բանակ գումարեց և արագ շարժվեց դեպի Անտիոք»⁸:

Երբ հայկական բանակը Թորոսի գլխավորությամբ մոտեցավ Անտիոքին, խաչակրաց պետությունների միացյալ զորքերը անմիջապես ուղղվեցին Որոնտես գետի ափին գտնվող Շայզար նշանավոր ամրոցը: Շայզարը մոտ մեկ հարյուրամյակ պատկանում էր Մունկիզների արաբական տոհմին, սակայն վերոհիշյալ իրադարձությունների ժամանակ արդեն գտնվում էր Նուր ալ-Դինի ձեռքում⁹:

Քաղաքը լավ դիրք ուներ. շրջապատված էր հզոր ամրություններով, բայց քաղաքի բնակիչները միացյալ բանակի ճնշման տակ ստիպված էին թողնել այն և ամրա-

⁷ Նույն տեղում, էջ 265:

⁸ Նույն տեղում, էջ 265—266:

⁹ Վիճելի է Ս. Պապիկյանի այն կարծիքը, որ վերոհիշյալ արշավանքի ժամանակ Շայզար քաղաքը դեռևս ենթակա չէր Նուր ալ-Դինին (տե՛ս Ս. Պապիկյանի Հայերը և խաչակիրները, Հանդես ամսօրեայ, 1964, հ. 10—12, էջ 531): Գիյոմ Տյուրացին վկայում է, որ Շայզարի բռնակիչները «վստահ էին իրենց քաղաքի պաշտպանունակությանը և իրենց տիրակալի հզորությանը, որը, նրանց կարծիքով, ողջ առողջ էր» (Տե՛ս William of Tyre, v. II, p. 267): Դժվար չէ ենթադրել, որ խոսքը Նուր ալ-Դինի մասին է, որը այդ ժամանակ ծանր հիվանդ էր, բայց Շայզարի բնակիչները տեղյակ չէին:

նալ միջնաբերդում: Երբ թվում էր, թե Շալվարի բախտը արդեն վճռված է, խաչակիրների առաջնորդների մեջ վեճ առաջացավ, ում էր պատկանելու Շալվարն ու նրա շրջակայքը: Վեճը ընթանում էր իշխան Ռեյնալդ Շատիլյոնցու և Տրիպոլիսի կոմս Թիերի Ֆլանդրիացու միջև: Ո՛չ թագավորին, ո՛չ էլ մյուս խաչակիրներին չհաջողվեց հարթել այս հակասությունը: Խաչակիրները չգրավեցին միջնաբերդը ու քաղաքում թողնելով մի փոքր կայազոր, վերադարձան իրենց տիրույթները:

Բնականաբար, Թորոս Բ-ը ևս իր զորքով վերադարձավ Կիլիկիա¹⁰:

Այսպիսով, Բալդուին Գ-ի խոշորամասշտաբ ձեռնարկումը, որի նպատակը, անկասկած, ավելին էր, քան մեկ քաղաքի նվաճումը, իշխանների անհամաձայնության պատճառով անհաջողության մատնվեց¹¹:

Քրիստոնյա բանակի նահանջը հեշտացրեց Նուր ալ Դինի զործը, որն արդեն ապաքինվել էր: Նա Շալվար ուղարկեց իր զորավարներից մեկին, որն արագ գրավեց քաղաքը և այն վերամիավորեց Զանգինների տիրույթներին: Շալվարը Նուր ալ-Դինի համար կարևոր նշանակություն ուներ. նա այստեղից հսկում էր Սիրիայի կենտրոնական շրջանները:

ԺԲ դարի 50-ական թվականների վերջին Կիլիկիան և Սիրիան կրկին կարևոր նշանակություն ստացան Բյուզանդիայի արտաքին քաղաքականության մեջ: Ծիշտ է, Մանուել Ա-ը, ի տարբերություն իր հոր՝ Հովհաննես Կոմնենոսի, հիմնականում զբաղված էր Խալկիայի համար պայքարով, սակայն նա ևս չէր կարող անտեսել արևելյան խնդիրները:

¹⁰ William of Tyre, v. II, p. 266—268.

¹¹ Համաձայն արաբ պատմիչ Իբն ալ-Կալանիսիի, խաչակրաց անհաջողությունը Շալվարի միջնաբերդի մոտ պայմանավորված էր այստեղ գտնվող իսմայիլականների կատաղի դիմադրությամբ (տե՛ս Ibn al-Qalanisi, p. 349).

1158 թվականին Մանուել Ա-ը, բյուզանդական զորքի ղեկավար անցած, ձեռնարկեց խոշոր արշավանք դեպի Կիլիկիա և Սիրիա: Դրա կազմակերպման պատճառներն էին. ա) Ռուբինյան իշխանության վերականգնումը Կիլիկիայում: Բյուզանդիայի ռազմական (1145—1152) և դիվանագիտական (1155—1158) անհաջողությունները Կիլիկիայում և Սիրիայում: բ) Մոսուլի աթաբեկության ընդարձակումն ու ուժեղացումը, ապա Նուր ալ-Դինի պետության հզորացումը՝ ի վնաս կայսրության շահերի (1143—1158): գ) 1156 թ. Ռուբինյանների և Անտիոքի խաչակիրների միջև հաստատված հակաբյուզանդական դաշինքը: Նրանց համատեղ արշավանքը բյուզանդական Կիպրոս կղզու վրա:

1158 թ. ամռան վերջին կայսրը ճանապարհ ընկավ դեպի Ատալիա, այստեղից Կիլիկիա անցնելու նպատակով: Նա գաղտնի էր պահում իր բուն նպատակները և ձեռնարկում էր, թե կովելու է Իկոնիայի սելջուկների դեմ: Սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Մանուել Կոմնենոսը անսպասելիորեն թափանցեց Կիլիկիա: Թորոս Բ-ը նախընտրեց, իր ընտանիքն ու գանձերը վերցնելով, ապաստանել Լեոնաչին Կիլիկիայում: Այստեղից նա հետևում էր դեպքերի հետագա ընթացքին: Առանց դիմադրության հանդիպելու, Մանուել Ա-ը Դաշտային Կիլիկիայում վերականգնեց բյուզանդական տիրապետությունը և 1158 թ. նոյեմբերին ճամբար խփեց Մամեստիայի մոտ, Տարսուսի դաշտում: Շուտով այստեղ եկավ Անտիոքի իշխան Ռեյնալդ Շատիլյոնցին: Նա զլխաբաց, ոտաբոբիկ ու շղթայակապ ներկայացավ կայսրին՝ հույս ունենալով ներում ըստանալ 1156 թ. Թորոս Բ-ի հետ ձեռնարկած արշավանքի համար: Կայսրը ներում շնորհեց Անտիոքի իշխանին, իսկ վերջինս ճանաչեց Բյուզանդիայի գերիշխանությունը Անտիոքի վրա: Ապա Մամեստիայի ճամբար ժամանեց Երուսաղեմի թագավոր Բալդուին Գ-ը, որն ստանձնեց Մանուել Կոմնենոսին և Թորոս Բ-ին հաշտեցնողի դերը: Ռուբինյան իշխանը ևս Լեոնաչին Կիլիկիայից իջավ Մամեստիայի

ճամբարը, իր հետ բերելով մեծ քանակությամբ պարեն՝
այն հանձնեց բյուզանդական բանակին:

Բաղդուին Գ-ի միջնորդությամբ Մամեստիայի մոտ
գտնվող ճամբարում հավաքված տիրակալները ռազմական
դաշինք կնքեցին ընդդեմ Նուր ալ-Դինի¹²:

Դեպքերին ժամանակակից Գրիգոր Երեց պատմիչը
գրում է. «Յետ այսորիկ խորհուրդ բարի ի մէջ առեալ
թագաւորքն¹³ և անյաղթելի զօրք Փրեբացն¹⁴, տէրն Ան-
տիոքու և Թորոս, միահամուռն ամենայն ազգ քրիստոնէիցն
հաւատովք և ջերմեռանդն սրտիւ միաբանեալ կամ մեռանիլ և
կամ փրկել զանդերծանելի գերեալսն ի բազում ժամանա-
կաց յարինաշէն քաղաքէն Հալպայ և Դմշկայ»¹⁵:

Զմեռը Կիլիկիայում անցկացնելուց հետո, 1159 թ.
ապրիլին Մանուել Կոմնենոսը շարժվեց դեպի հարավ ու
մեծ հանդիսավորությամբ մտավ Անտիոք: Զնայած բյու-
զանդական կայսրը Նուր ալ-Դինի մոտ էր ուղարկել մի
պատվիրակություն՝ հավաստելով իր բարեկամական տրա-
մադրությունները, սակայն նա հավատ չընծայեց այդ խոս-
տումներին: Նա իր ամիրներին ջիհադի (սրբազան պատե-
րազմի) կոչ արեց՝ լրացուցիչ պարիսպ կառուցելով Հա-
լեպի ամրոցի շուրջը, քանգել տվեց այն քաղաքների պա-
րիսպները (օրինակ Կուրիսի), որոնք պաշտպանելու հա-
մար բավարար ուժեր չունեն: Զանգի տիրակալի ղգուշա-
վորությունը անհիմն չէր: Շուտով դաշնակիցների միացյալ
բանակը շարժվեց Հալեպի ուղղությամբ: Մեկ օրում նը-
րանք հասան Աֆրին գետին, իսկ մի մասն էլ՝ մինչև Իմմ
բնակավայրը, որը գտնվում էր Հալեպից 30 կմ դեպի
արևմուտք: Սակայն այստեղ երկու կողմերի միջև սկսվե-
ցին երկարատև բանակցություններ և այդպես էլ ռազմա-
կան բախում տեղի չունեցավ: Հայտնի չէ, թե կողմերից

¹² N. Elisseeff, Nur ad-Din, t. II, p. 538—540.

¹³ Նկատի ունի Բյուզանդական կայսր Մանուել Կոմնենոսին և Երու-
սաղեմի թագավոր Բաղդուին Գ-ին:

¹⁴ Նկատի ունի Հյուրբնկալ և Տաճարական ասպետներին:

¹⁵ Մատթեոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 419:

որը առաջինը սկսեց բանակցութիւնները, սակայն ականերէ է, որ Բյուզանդիայի համար նուր ալ-Դինի դեմ պատերազմը առաջնահերթ խնդիր չէր:

Կայսրութեան համար ավելի կարևոր էր անմիջական հարևանի՝ Իկոնիայի սելջուկների ռազմական հզորութիւնը ճնշելը: Նրանք 50-ական թթ. հզորացել ու ընդարձակել էին իրենց տիրութիւնները և սերտ կապեր ունեին Զանգինների պետութեան հետ:

Կոստանդնուպոլսում ծագած խռովութեան մասին լուրերը վերջնականապէս համոզեցին կայսրին հաշտութիւն կնքել նուր ալ-Դինի հետ: 1159 թ. մայիսին կնքված հաշտութեան համաձայն, նուր ալ-Դինը ազատ արձակեց մի քանի հազար խաչակիրների, որոնք հիմնականում խաչակրաց երկրորդ արշավանքի ժամանակ գերի ընկած գերմանացիներ էին: Նրկու տիրակալները թանկարժեք նվերներ փոխանակեցին¹⁶:

Խաչակիր գերիների հիշյալ ազատագրումը, ամենայն հավանականութեամբ, տեղի ունեցավ Բալդուին Գ-ի միջամտութեամբ:

Բյուզանդիայի համար կարևոր նշանակութիւն ունեցավ Մանուել Ա կայսեր հմուտ դիվանագիտական քայլը: Կոստանդնուպոլիս վերադառնալուց առաջ, նա կարողացավ նուր ալ-Դինին հրահրել ընդդէմ Իկոնիայի սուլթան Կըլըշ Արսլան Բ-ի (1156—1188), այդպիսով իրար դեմ դուրս բերելով իր երկու վտանգավոր հակառակորդներին:

Եթէ զնահատենք Մանուել Կոմնենոսի 1158—1159 թրվականների արշավանքը Կիլիկիան Հայաստանի և խաչակրաց պետութեան շահերի տեսակետից, դժվար չէ նրկատել, որ այն ձեռնտու էր խաչակիրներին: Նրանք ժամանակավորապէս (1159—1164) ազատվեցին նուր ալ-Դինի ռազմական ճնշումից: Երուսաղեմի թագավորին հաջողվեց առանց արյուն թափելու ազատել Հալեպում և Դամասկոսում երկար ժամանակ գերութեան մեջ գտնվող

¹⁶ N. Elisseeff, Nur ad-Din, t. II, p. 541—543.

խաչակիրներին: Խաչակիրների կողմից կայսերն արված միակ զիջումը Անտիոքի հանդեպ նրա գերիշխանությունն ընդունումն էր, թեև դա, ըստ էության, ուներ ձևական նշանակություն: Իսկ Ռուբինյան իշխանապետությունը կրկին պարփակվեց Լեոնային Կիլիկիայի սահմաններում: Թորոս Բ-ը հաշտություն կնքելով Բյուզանդիայի հետ, պահպանեց իր իշխանությունը հավանաբար 1150 թվականի սահմաններում: 1151—1152 թվականներին Դաշտային Կիլիկիայում նվաճված հողերը պահպանելու համար նա պետք է ճակատամարտեր բյուզանդական բանակի դեմ, իսկ դա կարող էր ճակատագրական լինել իշխանության գոյության համար: Ելնելով այս հանգամանքից և հաշվի առնելով իր հոր՝ Լևոն իշխանի դառը փորձը, Թորոս Բ-ն նախընտրեց զիջել Դաշտային Կիլիկիան, որտեղ բյուզանդացիները ևս մեկուկես տասնամյակ (1158—1173) հաստատեցին իրենց տիրապետությունը:

Մանուել Կոմենենոսի և Նուր ալ-Դինի միջև կնքված հաշտության հաջորդ տարում (1160) մահմեդական Սիրիայի տիրակալը պատերազմ հայտարարեց Իկոնիայի սուլթանությանը: Նա գրավեց Ռարանը, Քեստունը, Բեհեսնին և Մարաշը: Կլբլ Արսլան Բ-ը միայն զիջումների զնալով կարողացավ հաշտություն կնքել թե՛ Նուր ալ-Դինի և թե՛ Բյուզանդիայի հետ¹⁷:

Այսպիսով, վերոհիշյալ՝ մեծ մասամբ հայաբնակ հողերը, միացվեցին Նուր ալ-Դինի պետությանը: Զանդինների պետությունը Ռուբինյաններին սահմանակից դարձավ արևելքից՝ անմիջական սպառնալիք ստեղծելով հայկական իշխանապետության ինքնուրույնությանը:

Կիլիկյան Հայաստանի համար ձեռնտու էր ունենալ ուժեղ դաշնակից ընդդեմ Նուր ալ-Դինի (թեև այդ ժամանակ վերջինիս կողմից ուղղակի սպառնալիքներ չէին եղել):

¹⁷ C. Cahen, La Syrie du Nord a l'époque des Croisades et la principauté franque d'Antioche, Paris, 1940, p. 403—404.

Այդ ժամանակ Կիլիկիայի դաշնակիցները խաչակրաց պետություններն էին: Առաջին հերթին Անտիոքի իշխանությունը և Թորոս Բ-ը շահագրգռված էին սրանց ներքին կայունությամբ: Ահա թե ինչու 1163 թ. Թորոս Բ-ը Անտիոքի պատրիարքի և լատին իշխանների խնդրանքով միջամտեց Անտիոքի իշխանության գահակալական խնդիրներին պատրիարքի և լատին իշխանների խնդրանքով միջամտեց և մտնելով Անտիոք, օգնեց գահին բազմեցնելու օրինական ժառանգին¹⁸:

Թորոս Բ-ը սերտ հարաբերությունների մեջ էր նաև Երուսաղեմի թագավորության հետ, որտեղ Բալդուին Գ-ին հաջորդել էր եղբայրը՝ Ամալրիկ Ա-ը (1162—1173):

Որպես ուխտավոր մեկնելով Երուսաղեմ և անձամբ ծանոթանալով Պաղեստինի բնակչության աղգային ու կրքոնական կազմին, Թորոս Բ-ը նկատեց քրիստոնյաների փոքրաթիվ լինելը: ԺԳ դարի լատին պատմիչ էռնուլը, որը հիշատակում է Թորոսի ճամփորդության մասին, մեջբերում է Թորոսի և Ամալրիկի միջև կայացած խոսակցությունը: Ռուբինյան իշխանը առաջարկում էր Կիլիկիայից Երուսաղեմի թագավորությունում վերաբնակեցնել 30000 մարտունակ ռազմիկների՝ իրենց ընտանիքների հետ: Ընդ որում առաջին տարին պիտի վերաբնակվեին 15000 և նույնքան էլ՝ հաջորդ տարին¹⁹: Թորոսի առաջարկությունը վկայում է, որ ԺԲ դարի 50-ական թվականներին և 60-ականների սկզբին Կիլիկյան Հայաստանը և Երուսաղեմի թագավորությունը սերտ դաշինքի մեջ էին: Այսինքն՝ Բյուզանդիայի, Իկոնիայի սուլթանության և Նուրալ Դինի պետության միջև գտնվող Ռուբինյանների համար խաչակիրների հետ դաշինքը ուներ առաջնակարգ նշանակություն:

Ապա էռնուլը իր երկում ցույց է տալիս, որ Ամալրիկ Ա-ը և Ֆրանկ ազնվականությունը խելամիտ գտան Թո-

¹⁸ The Chronography of Bar Hebraeus, p. 287—288.

¹⁹ Ernoul, p. 27—30, R. Grousset, Histoire des Croisades, v. II, p. 602—603.

րոս իշխանի առաջարկը և որոշեցին բարենպաստ պայմաններ ստեղծել Կիլիկիայից եկող ապագա վերաբնակիչների համար: Սակայն լատին հոգևորականությունը, ցուցաբերելով քաղաքական սահմանափակություն, Թորոս Բ-ի առջև պահանջներ դրեց (ամենայն հավանականությամբ դավանաբանական բնույթի), որոնց հետ նա չէր կարող համաձայնել: Իշխանապետը հրաժարվեց հայերին Պաղեստին վերաբնակեցնելու ծրագրից, ասելով. «Հայերը չեն գնամի օտար երկիր, որպեսզի այնտեղ ծառաներ դառնան»²⁰:

Թեև պատմիչը չի թվագրում վերոհիշյալ իրադարձությունները, սակայն պետք է ենթադրել, որ այն կարող էր լինել նախքան Հարիմի ճակատամարտը (1164), բայց 1162-ից հետո (այս թվականին է, որ Ամալրիկ Ա-ը հրշակվեց թագավոր): Հետևաբար Թորոս Բ-ի ուխտագնացությունը դեպի Երուսաղեմ, ինչպես և հիշյալ իրադարձությունը, տեղի են ունեցել 1162—1164 թվականներին:

Ինչպես վերևում նշվեց, Բյուզանդական կայսրությունը՝ իրար դեմ դուրս բերելով երկու մահմեդական տիրակալների, թուլացրել էր իր անմիջական հարևանի՝ Իկոնիայի սուլթանության դիրքերը: Բայց այս պատերազմում նուրալ Դինի ձեռք բերած նվաճումների հետևանքով վերջինս նույնպիսի հարևան էր դարձել բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող Դաշտային Կիլիկիային: Այս է պատճառը, որ Բյուզանդիան ևս փոխեց իր արտաքին քաղաքականության ուղղվածությունը՝ խաչակիրների ու հայերի հետ մեկտեղ կրկին ընդգիմացավ Սիրիայի տիրակալին:

1164 թ. օգոստոսի 11-ին, Անտիոքից արևելք գտնվող Հարիմ ամրոցի մոտ, Դաշտային Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչ Կոստանդին Կալոմանը, Անտիոքի իշխան Բոհեմունդը, Տրիպոլիսի կոմս Ռայմունդը, Թորոս Բ-ն ու իր եղբայր Մլեհը իրենց զորքերով ճակատամարտեցին նուրալ-Դինի դեմ, որն ավարտվեց վերջինիս կատարյալ հաղթանակով: Դաշնակիցների զրեթե բոլոր ղեկավարները, բացառությամբ Թորոսի ու նրա եղբայր Մլեհի, ընկան

²⁰ Ernoul, p. 30.

շրջապատման մեջ ու գերվեցին²¹։ Բացառված չէ, որ Թորոսն ու Մլիհը պարզապես մասնակցած շինեին ճակատամարտին կամ սպասողական դիրք բռնած լինեին։

Նման ենթադրության հիմք է տալիս Անանուն Եդեսացու վկայությունը։ Խոսելով ճակատամարտի նախօրեի մասին, ասորի պատմիչը գրում է. «Թորոս հայր՝ Կիլիկիայի իշխանը, նրանց ասաց.— բավարարվենք այն սխրանքով, որ նրանց վռնդեցինք բերդից²²։ Այժմ դուրս հանենք բերդում գտնվող թույլերին և այնտեղ տեղավորենք մարտունակ ու քաջ մարդկանց՝ բավարար սննդամթերքով։ Իսկ մենք վերադառնանք Անտիոք, մինչև Երուսաղեմի թագավորը հետ գա Եգիպտացիների երկրից... Տրիպոլիսի կոմսը շանսաց այս խորհրդին...»²³։

Բանն այն է, որ եթե մինչև 1164 թ.՝ Հարիմի ճակատամարտը, գրեթե բոլոր հայ իշխանապետերը, այդ թվում և Թորոս Բ-ն, մեծ պատրաստակամությամբ օգնում էին այս կամ այն խաչակիր իշխանին կամ թագավորին՝ գիտակցելով շահերի ընդհանրությունը, ապա այժմ նման քաղաքականությունը կարող էր վնասել Կիլիկյան Հայաստանի շահերին։ Այդ էր պատճառը, որ Ռուբինյանները աստիճանաբար փոխեցին իրենց դիրքորոշումը այս հարցում։

1164 թ. թերևս որոշ իմաստով կարելի է շրջադարձային համարել Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ, քանի որ խաչակիրները դադարեցին լինել Ռուբինյանների քիչ թե շատ վստահելի դաշնակիցները։ Դա ավելի պարզորոշ դարձավ Թորոս Բ-ի հաջորդի՝ Մլիհի օրոք (1170—1175)։

Ղևոնդ Ալիշանը իր «Շնորհալի և պարագայ իւր» արժեքավոր աշխատության մեջ հետաքրքիր ենթադրություն-

²¹ Abu Shama, Des Deux Jardins, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Orientaux, t. IV, Paris, p. 108—109, Kamal ad-Din Ibn al-Adim, Histoire d'Alep, Damas, 1954, p. 319.

²² Խոսքը Հարիմի ամրոցի մասին է։

²³ Անանուն եղեսպի..., էջ 122—123։

ներ է անում Հարիմի ճակատամարտի և նրան հաջորդած իրադարձությունների մասին: Հիմք ընդունելով, հավանաբար, արաբ կամ ասորի պատմիչների տեղեկությունները, նա գտնում է, որ Թորոս Բ-ը հեռացավ ռազմի դաշտից, երբ ֆրանկ և հույն առաջնորդները շանսացին նրա խորհրդին, իսկ եղբայրը՝ Մլեհը, մասնակցեց ճակատամարտին: Իսկ գերությունից նա փրկվեց շնորհիվ թուրքմենական Ուրյուք ցեղի օգնության²⁴: Այս ենթագրությունը շատ տրամաբանական է, եթե ընդունենք, որ Մլեհի հետ միասին ոչ բոլոր հայ զինվորներն են փրկվել: Բանն այն է, որ, ըստ Միքայել Ասորու, Հարիմի ճակատամարտից քիչ անց Թորոս Բ-ն ստիպված էր բանակցությունների մեջ մտնել Նուր ալ-Դինի հետ գերի ընկած հայերին ազատելու համար²⁵:

Ալիշանը չի հիշատակում իր օգտագործած սկզբնաղբյուրը, բայց շատ հավանական է, որ դա արաբ պատմիչ Քամալ ալ-Դին Իբն ալ-Ազիմի կամ նրանից օգտված մի այլ հեղինակի երկն է:

Արաբ պատմիչը հիշրայի 559 թվականի (1163—1164) այլ իրադարձությունների շարքում հաղորդում է Հարիմի ճակատամարտի, այստեղ Նուր ալ-Դինի տարած հաղթանակի մասին, ապա գրում է. «...և մահմեդականները արդար էին վարվում գերիների հետ և գերի տարան Անտիոքի տիրոջը, Տրիպոլիսի տիրոջը, հռոմեացիների զլխավոր դուկին, ինչպես նաև Իբն Ջուսլինին: Գերությունից խուսափեց միայն Մլեհ իբն Լևոնը, որի մասին ասվում է, որ Յարուկները (տեքստում՝ Յարուկիյա) փրկեցին նրան, քանի որ նա իրենց ընկերն էր»²⁶:

Աղբյուրը չի հաղորդում, թե երբ և ինչ հանգամանքներ-

²⁴ Ղ. Ալիշան, *Շնորհալի և պարսգայ իւր*, Վենետիկ, 1873, էջ 313:

²⁵ Chronique de Michel le Syrien, t. III, p. 326.

²⁶ Ibn al-Adim, t. II, p. 319.

րում է Մլեհը բնկերացել վերոհիշյալ Յարուկի կամ Ուրյուբ ցեղի հետ:

Այդ նույն՝ 1164 թվականին, Թորոս Բ-ը բանակցությունների մեջ մտավ, բայց Սիրիայի տիրակալը հրաժարվեց ազատ արձակել գերիներին: Որոշ ժամանակ անց, օգտվելով այն հանգամանքից, որ Նուր ալ-Դինը Հարավային Սիրիայում գրոհում էր ֆրանկների Բանիյաս ամրոցի վրա, Թորոս իշխանը հարձակվեց Զանգինների գերիշխանության տակ գտնվող Մարաշ գավառի վրա: Այստեղ նա մոտավորապես չորս հարյուր գերի վերցրեց, այդ թվում Մարաշի շրջանում կանգ առած Զանգինների բանակի թուրք ռազմիկներին, այնուհետև սպառնաց նրանց կոտորել, եթե իր պահանջը չբավարարվի: Նուր ալ-Դինը չընդանկացավ Թորոսի հետ բախվել ու համաձայնեց գերիների փոխանակելուն: Սա Ռուբինյան իշխանապետության և Զանգինների պետության միջև վերջին ընդհարումն էր: Դրանից հետո, Թորոս Բ-ի իշխանության վերջին տարիներին, հարաբերությունները այս երկու պետությունների միջև հիմնականում չեզոք բնույթ էին կրում: Բանն այն է, որ Նուր ալ-Դինը 60-ական թթ. երկրորդ կեսին մեծ մասամբ ըզրադված էր Եգիպտոսում մղվող պայքարով: Այս պայմաններում չցանկանալով բախվել նաև սելջուկների հետ, նա Կըլըշ Արսլան Բ-ին վերադարձրեց (1166 կամ 1167-ին) 1160 թ. նվաճած տարածքները՝ Բեհեսնին, Քեսունը և Մարաշը: Բացի այդ, իր խաղաղասիրական տրամադրությունները հավաստեց Բյուզանդիային՝ գերությունից ազատելով բյուզանդական զուկ Կալոմանին և Անտիոքի իշխան Բոհեմուդ Գ-ին²⁷:

²⁷ Բանն այն է, որ 1160 թ. երբեմնի հզոր պետության՝ Յաթիմյան խալիֆայության գահին նստեց ալ-Ազիզ խալիֆան (1160—1171), որն այդ ժամանակ ընդամենը 9 տարեկան էր և, որին վիճակված էր Յաթիմյան տիրակալների մեջ վերջինը լինել: Նույն այդ ժամանակ ըսպանվեց Յաթիմյանների վեզիրը: Օգտվելով Կահիրեում տիրող խառնակ վիճակից, զլուխ բարձրացրին կենտրոնախույս ուժերը: Մինևույն ժա-

ԺԲ դարի 60-ական թթ. Բ. կեսին թեև Նուր ալ-Դինը մեծ մասամբ զբաղված էր եգիպտոսի համար մղվող պայքարով, բայց նրա ուշադրությունից չէին կարող վրիպել հարևան պետություններում կատարվող քաղաքական ներքին անցուդարձերը: Այդ տարիներին Ռուբինյան իշխանապետության մեջ Թորոս Բ-ի և իր եղբոր՝ Մլեհի հարաբերությունները բավական սրվեցին: Մլեհը ձգտում էր տիրանալ եղբոր իշխանությանը, չխորշելով անգամ նրան սպանելու դավադրությունից: Դավադրությունը բացահայտվեց և Թորոս Բ-ն ստիպված էր եղբորը արտաքսել երկրից²⁸:

Մլեհը գնաց Հալեպ, ծառայության մտավ Նուր ալ-Դինի մոտ՝ ստանալով Կուրիս քաղաքն ու գավառը որպես ավատական տիրույթ²⁹: Կուրիսը գտնվում էր Այնթափից հարավ-արևմուտք և Կիլիկիայից բաժանված էր միայն Ամանոսյան լեռներով: Այն, միաժամանակ, Հալեպ-Այաս առևտրական ճանապարհի վրա գտնվող կարևոր կենտրոններից մեկն էր³⁰: Դժվար չէ ենթադրել, թե ինչու Նուր ալ-Դինը Մլեհին հանձնեց Կուրիսը: Ինչպես արդեն վերը նշվեց, դեռևս 1158—1159 թթ., Մանուել Կոմենենոսի արշավանքի ժամանակ, Նուր ալ-Դինը քանդել տվեց սահ-

մանակ եգիպտոսին սպառնում էին Զանգինները և երուսաղեմի իսլա-կիրները: 1166 թվականից հետո եռամյա պայքար ծավալվեց Կահիրեում իշխանությունը զբաղած Դիրդամի և եգիպտոսի կառավարիչ Շավարի միջև: Իրականում պայքարն ընթանում էր երուսաղեմի թագավորու-թյան և Զանգինների պետության միջև, որն ավարտվեց 1160 թ., վերջի-նիս հաղթանակով: Նուր ալ Դինի զորավար Շիրբուհի զարմիկը՝ Սալահ ալ-Դին Այյուբին, իր ձեռքը վերցրեց եգիպտոսի կառավարումը (նրա ենթակայությունը Նուր ալ-Դինին ձևական էր և եգիպտոսը այդպես էլ չմտավ Զանգինների պետության կազմի մեջ): Երկու տարի անց (1171) հիմնվեց նոր, առկախ պետություն՝ Այյուբյան սուլթանու-թյունը:

²⁸ Սամուել Անեցի, Հաւարմունք ի զրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1898, էջ 135:

²⁹ Մմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 187:

³⁰ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 56:

մանամերձ մի քանի ամրոցների ու քաղաքների, այդ թրվում և Կուրիսի պարիսպները³¹ դրանք պաշտպանելու դրժվարություն պատճառով: Շատ հավանական է, որ մինչև 1165—1166 թթ. Կուրիսի պարիսպները դեռևս չէին վերականգնվել, իսկ Սիրիայի տիրակալը վստահ էր, որ Մլեհի պես եռանդուն ու նախաձեռնող իշխանը կարող է ոչ միայն կարճ ժամանակում վերակառուցել դրանք, այլև հաջողությամբ պաշտպանել այն հնարավոր հարձակումներից: Բացառված չէ, որ իր դերը խաղաց նաև Կուրիս գավառի մեծ մասամբ հայաբնակ լինելը:

Մլեհի Հալեպ գնալը և Նուր ալ-Դինի մոտ ծառայության մեջ մտնելը, ըստ Ղևոնդ Ալիշանի, տեղի է ունեցել մոտավորապես 1165—1166 թվականների միջև³²: Հետևաբար, Մլեհը մոտ հինգ տարի (1165—1170) տիրել է Կուրիս գավառին: Այդ նույն տարիներին Թորոս Բ-ի վարած արտաքին քաղաքականության մասին խոսելիս Ալիշանը գրում է. «Թորոս անկէ ետև զգուշութեամբ և բարեկամութեամբ կը վարուէր Նուրէտիին հետ, որ աւելի աղեկ խոստմունք կը պահէր և կը պատկառէր ի Թորոսէ»³³: Թեև ուսումնասիրողը չի պարզաբանում, թե ինչու էր Թորոսը զգուշորեն ու բարեկամաբար վերաբերվում Նուր ալ-Դինի հանդեպ, բայց դժվար չէ ենթադրել, որ դա պայմանավորված էր Նուր ալ-Դինի հզորացմամբ ու խաչակիրների ռազմական անհաջողություններով (մանավանդ Հարիմի 1164 թ. ճակատամարտում): Հնարավոր է՝ Թորոսը հաշվի էր առնում նաև այն հանգամանքը, որ Մլեհը ծառայում է Նուր ալ-Դինին և վերջինիս օգնությամբ կարող է խլել իշխանությունն իր

³¹ Կուրիսը, որ լավ ամրացված քաղաք էր, մի ժամանակ պատկանում էր Գող Վասիլի եղբայր Բադրատին: Բաղդադին դր Բուրդը խլել էր այն հայ իշխանից՝ միացնելով Եգիպտոսի կոմսությունը: Այս մեծ մասամբ հայաբնակ քաղաքն ու գավառը 1151—1152 թթ., ի շարս այլ վայրերի, անցավ Նուր ալ-Դինին, որն էլ այն մոտավորապես 1165—1166 թթ. հանձնեց Մլեհին որպես կալված:

³² Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, էջ 319:

³³ Նույն տեղում:

ձեռքից: Այդ վտանգը նրան ստիպում էր հաշտության եզրեր փնտրել նաև Մլեհի հետ: Ինչ վերաբերվում է Նուր ալ-Դինի «խոստմունք» պահելուն³⁴, ապա պատմիչը հավանաբար նկատի ունի գերի ընկած հայ զինվորների ազատ արձակումը 1164 թ.: Թորոս հեղինակը ակնարկում է նաև Թորոս իշխանի և Նուր ալ-Դինի միջև եղած ինչ-որ մի հաշտության մասին, բայց մեզ հայտնի աղբյուրներում նման տեղեկություն չկա:

1169 թ., Թորոս Բ-ի մահից հետո, նրան հաջորդեց մանկահասակ որդին՝ Ռուբեն Բ-ն, որի խնամակալն էր Թոմաս Պալլը³⁵: Սակայն Ռուբեն Բ-ը հաղիվ մեկ տարի իշխեց: 1170 թ. Մլեհը, Նուր ալ-Դինից ստացած օգնական զորաջոկատով մտավ Կիլիկիա և տիրացավ իշխանությանը³⁶: Ռուբեն Բ-ն ուղարկվեց Հռոմկլա, որտեղ էլ շատ շանցած վախճանվեց: Կիլիկիա մտնելու պահից սկսած Մլեհը դադարեց Նուր ալ-Դինի վասալը լինելուց և վերածվեց նրա դաշնակցի: Իսկ հետագայում հուլյներից ու ֆրանկներից գրաված բոլոր հողերը Մլեհը միացրեց իր իշխանությանը: Իր իշխանության հինգ տարիների ընթացքում (1170—1175) նա վարում էր բացահայտ հակաբյուզանդական և հակալատինական քաղաքականություն: Իր արտաքին քաղաքականության մեջ նա հենվում էր ոչ միայն Զանգինների, այլև ուրիշ մահմեդական պետությունների վրա՝ նրանց հետ ռազմական դաշինքի մեջ մտնելով: Մեզ հայտնի առաջին նման դաշինքը կնքվեց 1171 թվականին: Բյուզանդացի պատմիչ Հովհաննես Կինամոսը այդ մասին գրում է. «Բերիայի (իմա՝ Բիրիայի՝ Հալեպ) սատրապ Նուրադինը, Լիկաոնիայի հեգեմոն սուլթանը, Հայոց իշխան Մլեհը և Անկյուրացոց և մյուս Գաղատիայի արխոնտը Հա-

³⁴ Ալիշանը հալանարար փորձում է հակադրել Նուր ալ-Դինին և խաչակիրներին:

³⁵ Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, էջ 189:

³⁶ Chronique de Michel le Syrien, t. III, p. 331, William of Tyre, v. II, p. 386—387.

մածայնության եկան (իմա՝ դաշնակցեցին) հռոմայեցվոց վրա (դեմ) արշավելու մասին»³⁷:

Այս ռազմական դաշինքը հույն պատմիչը թվագրում է 1171—1172 թթ.: Ինչպես երևում է հաղորդումից, բացի Նուր ալ-Դինից, Լիկաոնիայի կամ, որ նույնն է, Իկոնիայի սուլթանից (Կըլըշ Արսլան Բ-ը) և Մլեհ՝ իշխանապետից, հակաբյուզանդական դաշինքի մասնակիցների մեջ էր նաև «Անկյուրացոց և մյուս Գաղատիայի արքեպիսկոպոսը», որը, ամենայն հավանականությամբ, Դանիշմանյան ամիրն էր:

Մլեհի դաշնակցությունը Զանգինների պետության, Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյան ամիրության հետ ապահով էր դարձնում Ռուբինյան իշխանապետության սահմանների մեծ մասը և, միաժամանակ, հզոր հենարան էր Բյուզանդական կայսրության դեմ պայքարում:

Հենվելով Նուր ալ-Դինի տրամադրած օգնության վրա, Մլեհը 1173 թ. հունվարին վճռական հաղթանակ է տանում բյուզանդական զորավարներ Միքայել Վռանասի, Կոստանդին Նվփուրպիի և Կոստանդին Կալոմանի գլխավորած կայսերական բանակի նկատմամբ և ազատագրում Դաշտային Կիլիկիայի մեծ մասը, որը բյուզանդական գերիշխանության տակ էր 1158 թվականից սկսած: Իբն ալ-Ասիրը նշում է. Նուր ալ-Դինը օգտագործեց Մլեհին իր հավատակիցների դեմ պայքարում՝ այդ պարտականությունից ազատելով իր զորքերի մի մասին: Ապա շարունակում է. «Սակայն Մլեհն էլ իր հերթին հենվում էր Նուր ալ-Դինի վրա դրացի հայերի»³⁸ և հռոմեների դեմ (պայքարելու համար): Ազանա, Մամեստիա և Տարսոն քաղաքները Կոստանդնուպոլսի տիրոջ՝ Ռումի թագավորի ձեռքում էին, իսկ Մլեհը վերջրեց նրանից, որովհետև դրանք իր երկրին հարևան էին: Ռումի թագավորը մեծ զորք ուղարկեց նրա դեմ (հրամանատար) նշանակելով իրեն ազգա-

³⁷ Recueil des Historiens des Croisades, Historiens grecs, t. I, Paris, 1875, p. 312.

³⁸ Նկատի ունի Լամբրոնի հայ իշխաններին, որոնք Բյուզանդիայի վասալներն էին:

կան մի քանի հայտնի պատրիկներ: Մլեհը նուր ալ-Դինի զորքերի հետ նրանց դեմ դուրս եկավ պատերազմի և համառ կռվից հետո հոռոմները պարտվեցին, շատերը ըսպանվեցին ու գերի ընկան: Մլեհի ուժն ավելացավ, իսկ հոռոմներն իրենց հույսը կտրեցին այդ երկրից: Մլեհը նուր ալ-Դինին ուղարկեց իր ավարի զգալի մասը և երեսուն հոգի (հոռոմների) նշանավոր ու երևելի մարդկանցից: Նուր ալ-Դինը սրա մի զգալի մասը ուղարկեց ալ-Մուստադի Բիամրիլլահ խալիֆային³⁹ և գրեց նրան, հպարտանալով ձեռք բերված հաղթանակով (որպես իրենը ներկայացնելով), քանի որ իր զինվորներն էլ էին այն իրագործել»⁴⁰:

Իբն ալ Ասիրի հաղորդումից կարելի է եզրակացնել, որ Մլեհը նվաճել էր Դաշտային Կիլիկիան դեռևս մինչև վերոհիշյալ ճակատամարտում բյուզանդացիների նկատմամբ իր տարած հաղթանակը: Նա փաստորեն պաշտպանում էր արդեն գրավված տարածքները: Հետևաբար Ադանա, Մամեստիա և Տարսոն քաղաքները կարող էին Մլեհի կողմից նվաճված լինել 1172 թվականի ընթացքում կամ 1173-ի սկզբին: Ուշադրության է արժանի նաև պատմիչի հաղորդման հետևյալ տողը. «Մլեհն ուժեղացավ, իսկ հոռոմներն իրենց հույսը կտրեցին այդ երկրից»⁴¹:

Բյուզանդիայի հանդեպ հայերի տարած այս հաղթանակը վճռական նշանակություն ունեւր Կիլիկիայում բյուզանդական տիրապետության համար: Կայսրությունը Ռուբինյաններին զիջեց Դաշտային Կիլիկիայի մեծ մասը, իսկ մեկ տասնամյակ անց նաև՝ իր բոլոր մնացած տիրույթները Կիլիկիայում:

Նուր ալ-Դինը իր իշխանության վերջին տարիներին ակտիվորեն միջամտում էր ոչ միայն Եգիպտոսի, այլև

³⁹ Խոսքը վերաբերվում է Բաղդադի խալիֆային:

⁴⁰ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Իբն ալ-Ասիր, Երևան, 1981, էջ 262—263:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 263:

Փոքր Ասիայի ներքին գործերին: Այստեղ, սկսած ժԲ դարի առաջին կեսից, պայքար էր ընթանում Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյան ամիրության միջև: Սկզբում հաջողությունն ուղեկցում էր Դանիշմանյաններին, իսկ ժԲ դարի 60—70-ական թթ. վերջիններս զիջել էին իրենց տիրապետող դիրքերը Փոքր Ասիայի կենտրոնական և արևելյան շրջաններում: Իրենց գոյությունը պահպանելու համար Դանիշմանյանները ստիպված էին անընդհատ դիմել Բյուզանդիայի, իսկ վերջին շրջանում էլ՝ Զանգինների ռազմական օգնությանը:

1172 թ. Դանիշմանյան ամիրության մեջ պետական հեղաշրջում տեղի ունեցավ: Սպանվեց ամիր Իսմայիլը և նրա փոխարեն մայրաքաղաք՝ Սեբաստիա հրավիրվեց Զուլ-Նուն Դանիշմանյանը, և հռչակվեց ամիր: Իկոնիայի սուլթան Կըլըշ Արսլան Բ-ը, օգտվելով Դանիշմանյան ամիրության մեջ տիրող այս անկայուն վիճակից, հարձակվեց Սեբաստիայի վրա, գրավեց այն և փախուստի մատնեց Զուլ-Նունին: Վերջինս ստիպված էր օգնություն խնդրել իր աներոջից՝ Սիրիայի տեղակալ Նուր ալ-Դինից⁴²:

Իկոնիայի սուլթանության հզորացումը և Սեբաստիայի ու շրջակա գավառների նվաճումը վտանգում էր Նուր ալ-Դինի հեռահար ծրագրերը Փոքր Ասիայում, ինչպես նաև սպառնում էր դաշնակից Մլեհին: Այս հանգամանքը դրդեց Նուր ալ-Դինին միջամտել ամիրության ներքին գործերին:

Արձագանքելով Զուլ-Նունի դիմումին, Նուր ալ-Դինը 1173 թ. հուլիսի երկրորդ կեսին նախ նվաճեց մի ժամանակ (մինչև 1166—1167 թթ.) իրեն պատկանած Քեսունը, Բեհեսնին, Մարաշը և Մարգուբանը, ապա նաև Սեբաստիան: Այս իրադարձությունների մասին հաղորդող հիմնական աղբյուրը Իբն ալ-Ասիրի երկն է, որտեղ ասվում

⁴² Danishmends, Encyclopaedia of Islam, v. III, p. III.

է. վերոհիշյալ վայրերի նվաճմանը Նուր ալ-Դինը անձամբ մասնակցել է, իսկ Սեբաստիայի գրավմանը՝ ոչ⁴³:

Աղբյուրների տեղեկությունների համադրումը բերում է այն եզրակացության, որ Սեբաստիայի նվաճումը ղեկավարել կամ առնվազն գրանում կարևոր մասնակցություն է ունեցել Ռուբինյան իշխանապետ Մլեհը:

Արաբ պատմիչ Աբու Շաման իր «Քիթաբ ուլ-Ռաուդաթայն» գրքում, 1173 թ. հունվարին և հուլիս-օգոստոս ամիսներին տեղի ունեցած դեպքերը հիշելով, միաժամանակ գրում է. «...նախապես հիշված Մալիհ իբն Լաունը՝ Հայոց երկրի առաջնորդը, գնաց Նուր ալ-Դինի մոտ և նրա ուժերով նետվեց հույների և հայերի վրա⁴⁴ և (այդ ժամանակ) Ադանայի, Մասիսայի (Մամեստիա) և Սիվասի (Սեբաստիա) տակ գտնվող կիրճերը պատկանում էին շուն հույներին և գրավեց (Մլեհը) գրանք իր գնդով և տիրեց դրանց Մալիհ իբն Լաունը...»⁴⁵: Այստեղ անհասկանալի է, թե ինչու է պատմիչը Սեբաստիայի տակ գտնվող կիրճերը ևս թվարկում Բյուզանդիային հնթակա վայրերի թվում:

Վերոհիշյալ պատերազմից առաջ կամ նրա ընթացքում ստեղծվել էր մի քանի պետությունների նոր ռազմական դաշինք՝ ուղղված ոչ թե Բյուզանդիայի, այլ Իկոնիայի սուլթանության դեմ: Դաշինքի մեջ, բացի Նուր ալ-Դինից և Դանիշմանյաններից, մտնում էին նաև Արտուխյան ամիրը և իշխան Մլեհը: Աբու Շամայի վերոհիշյալ տեղեկությունը ևս վկայում է այն մասին, որ Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանապետությունը ևս իր դաշնակիցների հետ հանդես է եկել ընդդեմ Իկոնիայի սուլթանության:

Մինչև Նուր ալ-Դինի մահը (1174), Սեբաստիան մնաց Զանգինների ազդեցության ոլորտում, թեև այստեղ իշխում էր Զուլ-Նունը: 1174 թվականից հետո, երբ Նուր ալ-Դին-

⁴³ Իբն ալ-Ասիր, էջ 263—264:

⁴⁴ Խոսքը վերաբերվում է Բյուզանդիայի վասալ Լամբրոնի իշխաններին:

⁴⁵ Abu Shama, Kitab al-Raudatayn, p. 215.

նի զորքը նահանջեց այդ շրջաններից, Սեբաստիային կրկին տիրեց Իկոնիայի սուլթան Կըլըշ Արսլան Բ-ը:

Մլեհի իշխանությունն առաջին երեք տարիներին Հայոց կաթողիկոսն էր միջնադարի մեծ բանաստեղծը՝ Ներսես Կլայեցին կամ Շնորհալին (1166—1173):

Նկատի ունենալով, որ Մլեհը յուրօրինակ արտաքին քաղաքականություն էր վարում և լարված հարաբերությունների մեջ էր տարածքաշրջանի գրեթե բոլոր քրիստոնյա պետությունների հետ, հետաքրքիր է քննել նրա և կաթողիկոսի հարաբերությունները, մանավանդ որ վերջինս ոչ միայն հոգևոր, այլև քաղաքական գործիչ էր:

Ժամանակակից պատմիչները գրեթե ոչինչ չեն գրում Մլեհի և Շնորհալու հարաբերությունների մասին: Հայտնի է, որ Թորոսի որդի Ռուբեն Բ-ը (1169—1170), 1170-ին փախչելով Մլեհի հալածանքներից, անցավ Հռոմկլա⁴⁶ Ներսես Շնորհալու նստավայրը, որտեղ էլ շատ չանցած վախճանվեց: Սակայն այս հանգամանքը հիմք չի տալիս պնդելու, թե իշխանապետն ու կաթողիկոսը թշնամական հարաբերությունների մեջ էին: Ավելին, հայ-բյուզանդական եկեղեցական միության վերաբերյալ տարվող (ԺԲ դարի 60—70-ական թթ.) բանակցությունների ժամանակ Ներսես Շնորհալին բարդ դիվանագիտական պայքարում կարողացավ պաշտպանել հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունն ու անկախությունը բյուզանդական եկեղեցուց: Կարելի է եզրակացնել, որ Շնորհալին որոշ առումով հանդես եկավ իբրև Մլեհի աջակից՝ Բյուզանդական կայսրության հանդեպ նրա արտաքին քաղաքականության մեջ:

⁴⁶ Գեռես Շնորհալու նախորդի՝ Գրիգոր Գ-ի (1113—1166) օրոք Հայոց կաթողիկոսի նստավայրը Մովսես էր, Տուրքից ոչ հեռու: Սակայն 1149 թվականից հետո Մովսես անապահով վայր էր, և կաթողիկոսը նախընտրեց տեղափոխվել առավել ապահով և պաշտպանված մի վայր: 1149 կամ 1150 թվականին, երբ Նղեսիայի կոմսությունը իր հոգեվարքի օրերն էր ապրում, իսկ Զուլին Բ-ը գերված էր, Գրիգոր Գ-ը Հռոմկլա բերդաքաղաքը գնեց կոմսուհի Բեատրիսից և այն դարձրեց իր աթոռանիստը (տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. 1, էջ 1375):

1173 թ. վախճանվեց Ներսես Շնորհալին: Մահվանից առաջ նա իրեն հաջորդ էր նշանակել իր Վասիլ եղբոր որդուն՝ Գրիգոր Տղային: Սակայն մահանալու պահին, ինչպես հաղորդում է Միքայել Ասորի պատմիչը, նրա մահճի մոտ էր մյուս եղբոր՝ Շահանի որդին՝ Գրիգոր Ապիրատը, որին էլ Ներսեսը հանձնեց իր մատանին: Հենց նա էլ Շնորհալու մահից հետո դարձավ կաթողիկոս:

Գրիգոր Տղան, իր իրավունքը ոտնահարված համարելով, դիմեց Մլեհ իշխանապետի օգնությանը: Վերջինս Գրիգոր Տղայի օգտին վկայեց Նուր ալ-Դինի մոտ: Սիրիայի տիրակալի միջամտությամբ ձերբակալեցին Գրիգոր Ապիրատին և կաթողիկոս ընտրեցին Գրիգոր Տղային կամ Գրիգոր Դ-ին (1173—1193)⁴⁷: Ըստ աղբյուրների տեղեկությունների, կաթողիկոս ընտրվելով Գրիգոր Տղան Նուր ալ-Դինին է ուղարկում 50000 դինարի մի խոշոր գումար որպես ջիզյա (գլխահարկ, որ վճարում էին քրիստոնյաները խալիֆային կամ մահմեդական տիրակալին): Սակայն դժվար է ասել այդ վճարումը պարբերաբար վճարվող ջիզյա էր, թե միանվագ վճար՝ որպես նվեր Նուր ալ-Դինին՝ նրա ցույց տված աջակցության համար⁴⁸:

Մլեհի իշխանության բուռն իրադարձություններով հարուստ տարիները կարելի է համարել 1172—1173 թթ., նա պատերազմներ մղեց թե՛ Բյուզանդիայի և թե՛ Իկոնիայի սուլթանության դեմ, միջամտեց կաթողիկոսի ընտրությանը: Հենց 1173 թվականին Սիսը դարձավ իշխանապետության մայրաքաղաք: Նա բախվեց նաև խաչակիրների հետ:

Օգտվելով խաչակիրների թուլությունից, Նուր ալ-Դինի հարվածներից և Դաշտային Կիլիկիայի մեծ մասին տիրելուց հետո, Մլեհը գրավեց Տաճարականների տիրույթները Ամանոսյան լեռներում, որոնք 1156-ին խլվել էին Ռուբինյան իշխանապետությունից: Դրանց մեջ էր նաև Բաղրաս

⁴⁷ Chronique de Michel le Syrien, t. III, p. 353—355.

⁴⁸ Djizya, Encyclopaedia of Islam, v. II, p. 573—576.

կամ Գաստոն ամրոցը: Դեպքերի այսպիսի ընթացքը շա-
փազանց վտանգավոր էր խաչակիրների համար:

Իսկ երբ Զանգինների զլխավորությամբ սկսեց ձեռ-
վորվել մահմեդական ընդհանուր ճակատ ընդդեմ խաչա-
կիրների, վերջիններս փորձում էին նույնպիսի միացյալ
ճակատ ստեղծել քրիստոնյա պետություններից: Ու թեև
մինչ այդ խաչակիրները (հատկապես Եգիպտոսի կոմսու-
թյունը) ավելի շատ նպաստել էին հայկական իշխանու-
թյունների վերացմանը, քան որևէ կերպ օգնել, Մլեհի
բռնած դիրքը նրանց կողմից գնահատվեց որպես դավաճա-
նություն:

1173 թ. Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ Գ-ի խնդրանքով
Երուսաղեմի Ամալրիկ Ա թագավորը արշավանք ձեռնարկեց
դեպի Կիլիկիա՝ նպատակ ունենալով «պատժել» Մլեհին:
Սակայն Նուր ալ-Դինը, որպես Մլեհի դաշնակից, այդ նույն
ժամանակ ռազմարշավ կազմակերպեց Քարաքից հյուսիս
(Պաղեստին), որով ստիպեց Երուսաղեմի թագավորին ընդ-
հատելու արշավանքը դեպի Կիլիկիա⁴⁹:

Գիյոմ Տյուրացին, անդրադառնալով Կիլիկիայի և Ե-
րուսաղեմի թագավորության միջև վերոհիշյալ անցուղար-
ձերին, նշում է. Ամալրիկ թագավորը մի քանի անգամ դես-
պան ուղարկեց Կիլիկիա՝ առաջարկելով Մլեհին հանդի-
պել և հաշտություն կնքել, բայց Մլեհը նրանց ընդառաջ
չգնաց⁵⁰: Հավանաբար նա կասկածում էր, որ Ամալրիկ թա-
գավորը իր դեմ կարող էր ծուղակ պատրաստած լինել:

Խոսելով Նուր ալ-Դինի և Մլեհի դաշինքի մասին, ա-
րար պատմիչները դրան տարբեր գնահատականներ են տա-
լիս:

Իր երկում Իբն ալ-Ասիր պատմիչը գովերգում է մահ-
մեդական տիրակալին՝ նշելով. հայ իշխանին սիրաշահելը
և նրան ընդդեմ ֆրանկների օգտագործելը վկայում էր

⁴⁹ The Chronography of Bar Hebraeus, p. 288, C. Cahen, La Syrie du Nord, p. 414.

⁵⁰ William of Tyre, v. II, p. 387—388.

Նուր ալ-Դինի հնարամտության և հեռատեսության մասին⁵¹։ Մինչդեռ մեկ այլ աղբյուր՝ ՓԴ դարի պատմիչ ալ-Ջահաբին, այլ կարծիք է հայտնում։ Նա գրում է. «Նուր ալ-Դինը, այս իշխանի խորամտությամբ և աննկուն բնավորությամբ հիացած, նրա մեջ տեսնում էր մի դաշնակցի՝ ֆրանկների դեմ պատերազմում։ Նա նրան տվեց Սսի երկրի հողերը, որպես կալված՝ ասելով, —նա կովում է յուրացիների դեմ և մի պատենել է, որ կփակի Կոստանդնուպոլսի կայսրի ճանապարհը»⁵²։ Ապա արար պատմիչը շարունակում է. «Բայց հոռոմների դեմ իր տարած հաղթանակից՝ հետո Մլեհը հանդգնեց պաշտպանական ամրություններով ամրացնել Սսի երկիրը։ (Մլեհի հանգեպ) Նուր ալ-Դինի տածած չափից ավելի վստահությունը նրա թույլ տված սակավ սխալներից մեկն էր»⁵³։

Այս համագործակցությունը իրոք ավելի ձեռնտու էր Կիլիկիայի համար։ Ճիշտ է, Մլեհի իշխանությունը մի պատենել էր Նուր ալ-Դինի պետության և Բյուզանդիայի միջև։ Սակայն հետագայում Մլեհը, հենվելով Նուր ալ-Դինի ռազմական օգնության վրա, հասավ Ռուբինյանների համար կենսական մի քանի հարցերի լուծմանը։ Նախ՝ հույներից ազատագրեց Կիլիկիայի խոշոր քաղաքները՝ Ադանան, Մամեստիան և, հավանաբար, Տարսոսը։

Ս. Պապիկյանի «Հայերը և խաչակիրները» հոդվածը հիմնականում հենվում է Ռ. Գրուսեի «Խաչակրաց արշավանքների պատմությունը» գրքի վրա, սակայն հեղինակը ունի նաև ինքնուրույն դատողություններ ու եզրակացություններ։ Ս. Պապիկյանը այս հոդվածում անդրադառնում է Մլեհի արտաքին քաղաքականությանը՝ այն անվանելով «կարճատես», որը ազգին դեպի կործանում էր տանում⁵⁴։

⁵¹ Իբն ալ-Ասիր, էջ 362։

⁵² Al-Dahabi, Kitab duwal al-Islam, Damas, 1979, p. 148.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ս. Պապիկյան, Հայերը և խաչակիրները, Հանդես ամսօրյա, 1965, ապրիլ-հունիս, հ. 4—6, էջ 273։

Մեր կարծիքով, Մլեհի քաղաքականությանը տրված նման ղեկավարականը սխալ է ու անհիմն: Թեև Մլեհի հաջորդներից և ոչ մեկը չէր վարում նման ընդգծված հակալատին քաղաքականություն (Բյուզանդիայի հետ հարաբերությունները ԺԲ դարի 80-ական թվականներից աստիճանաբար անցան երկրորդ պլան), սակայն գրեթե բոլոր իշխանապետերն ու արքաները ձգտում էին ազատվել խաչակիրների ոչինչ չտվող «բարեկամությունից» և բարեկամական կամ դաշնակցային կապեր հաստատել անընդհատ հզորացող մահմեդական պետությունների հետ: Ե՛վ Ռուբեն Գ-ը և՛ Լևոն Բ-ը և՛ Կոստանդին պալլը (որը 1224—1226 թվականներին կառավարում էր Կիլիկիան) բոլորովին էլ չէին խորշում նման «կարճատես» քաղաքականությունից, եթե այդ էին պահանջում Ռուբինյանների և Կիլիկիայի շահերը:

Քաղաքական նման դիրքորոշումը մեծապես նպաստեց, որ Մլեհից հետո էլ Ռուբինյան իշխանապետությունը (խսկ 1198-ից՝ թագավորությունը) շարունակեց ամրապնդվել և ընդարձակվել:

Նուր ալ-Դինի մահից հետո Մլեհը իշխեց մեկ տարի: Մահմեդականների հետ դաշնակցելը, ներքին խիստ քաղաքականությունն ու անհաշտ բնավորությունը Մլեհի դեմ տրամադրեցին ավատատերերի մի մասին և հոգևորականությանը: 1175 թ. նրա դեմ կազմակերպվեց դավադրություն: Մլեհը սպանվեց դավադիր իշխանների կողմից՝ Սիսում: Մլեհին ասպարեզից հանելու մեջ թերևս ավելի շահագրգռված էր Բյուզանդական կայսրությունը: Եվ պատահական չէ ժամանակակիցներից մեկի վկայությունը. հույները մասնակցել են Մլեհի դեմ նյութված դավադրությանը և հայոց իշխանապետը սպանվել է հույն զինվորի ձեռքով⁵⁵:

Նրան հաջորդած Ռուբեն Գ-ը (1175—1187) Մլեհի եղբոր՝ Ստեփաննի որդին տեղեկացավ իր հորեղբոր սպա-

⁵⁵ Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 112:

նողներին մասին և մահապատժի ենթարկեց նրանց՝ պարանոցներին ծանր քարեր կապելով ու գետը նետելով: «Նա ևս առաւել այնոցիկ բարիս խոստանար, որոց ձեռամբ սպանաւ հօրեղբայրն իւր՝ ծանիցէ զնոսա: Եւ յարեան արք երկուք խաբեալք հիմարութեամբ, և ասեն՝ մեք ըսպանաք ձեռօք մերովք զնա յաղագս սիրոյ քո. և նա յոյժ շնորհակալ եղաւ նոցա. և ապա հրամայէ կապել վէմս ի պարանոց նոցա և ձգել ծածկաբար ի գետն, որոց էին անուանքն միոյն Զահան և միւսոյն Ապլղարիպ, որ էր ներքինի»⁵⁶:

Այս հաղորդման մեջ չեն կարեւորվում Մլեհին սպանողները, այլ այն, որ Մլեհի քաղաքականությունը Կիլիկիայում ուներ նաև իր կողմնակիցները, որոնց տրամադրությունները արտահայտվեցին Ռուբեն Գ-ի վերոհիշյալ որոշման մեջ, քանի որ Մլեհին սպանողների մահապատժը ղժվար է բացատրել միայն որպես ազգականի վրեժխնդրություն⁵⁷:

Մլեհի հանդեպ հավատակիցների թշնամանքը և միջնադարյան հայ պատմիչների կողմից նրան տրված բացասական բնութագրումները բացատրվում են միջնադարին բնորոշ կրոնական անհանդուրժողությամբ: Մինչդեռ Նուր ալ-Դինի հետ նրա դաշինքը խելամիտ, թեև շատ կտրուկ դիվանագիտական քայլ էր, որի իրավացիությունն ապացուցվեց հետագա իրադարձություններով:

Նուր ալ-Դինի հետ հայ իշխանի դաշինքով Կիլիկիան շղարձավ վասալ իշխանություն: Ավելին, ինչպես գրում է Իբն ալ-Ասիրը. «Մլեհին հաջորդող Հայոց տիրակալը»⁵⁸ մահմեդական երկրներից շատ քաղաքներ ու բերդեր գրավեց և

⁵⁶ Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, 1956, էջ 192:

⁵⁷ Նույնպիսի հիշատակություն կա նաև Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» հայերեն թարգմանության մեջ (տե՛ս Միքայել Ասորի, *Ժամանակագրություն*, էջ 474):

⁵⁸ Հատ երևույթին նկատի ունի Լևոն Բ-ին (1187—1213), թեև Մլեհի հաջորդը Ռուբեն Գ-ն էր (1175—1187):

դրանից մեծ չարիք ու հսկայական վնաս հասավ և այդ (կորցրածը) հնարավոր չէ հետ ստանալ»⁵⁹։

Այսպիսով.

ա) իշխանապետության վերականգնումը 1145-ին, ինչպես նաև Թորոս Բ-ի ջանքերով նրա ընդարձակումը 1150—1152 թվականներին, մեծապես պայմանավորված էին Մոսուլի աթաբեկության կողմից խաչակիրներին հասցված հարվածներով՝ Եդեսիայի գրավմամբ (1144), իսկ հետագայում (1149—1151 թթ.) կոմսության ոչնչացմամբ՝ հարևան մահմեդական պետությունների կողմից։ Երկու դեպքում էլ վճռական նշանակություն ունեցան Բյուզանդիայի հիմնական զինված ուժերի նահանջները 1143—1144 և 1150 թվականներին։

բ) 1156—1164 թվականների ընթացքում խաչակիրներին՝ հիմնականում անհաջող, ռազմական ձեռնարկումները հայերին ցույց տվեցին նրանց հետ դաշինքի անհեռանկարությունը։ Հայ իշխաններն արդեն չէին կարող իրենց ապահով զգալ որպես խաչակիրների դաշնակիցներ։ Այս ամենը ստիպեց Թորոս Բ-ին իր իշխանության վերջին տարիներին չեզոք քաղաքականություն վարել ինչպես Նուր ալ-Դինի, այնպես էլ խաչակիրների նկատմամբ։

գ) Մլեհի օրոք (1170—1175) հայ-խաչակիր դաշինքը վերջնականապես խղվեց։ Կիլիկյան Հայաստանը դարձավ Զանգինների պետության դաշնակիցը։ Ընդ որում Մլեհի օրոք Ռուբինյան իշխանապետությունը կարողացավ շոշափելի հարված հասցնել Բյուզանդիային, խաչակիրներին և Իկոնիայի սելջուկներին։

⁵⁹ Իբն ալ-Ասիր, էջ 362։

**ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՅՅՈՒԲՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԺԲ ԴԱՐԻ 70—90-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

ԺԲ դարի 70-ական թթ. կեսերից Սիրիայի, Կիլիկիայի և դրացի երկրների հարեանությունը հայտնվեց մի ուժեղ և ազդեցիկ պետություն՝ Այյուբյան սուլթանությունը: Հենց այդ ժամանակվանից Զանգինների պետության, Մոսուլի աթաբեկության, Անտիոքի իշխանության, Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանապետության և մի շարք այլ պետությունների արտաքին քաղաքականության մեջ կարևորվեցին ռազմական և դիվանագիտական շփումները նոր սուլթանության հետ:

Այյուբյան սուլթանության հիմնադիրն էր Սալահ ալ-Դին Այյուբին: Նա քաղաքական ասպարեղում հայտնվեց ղեկավարելով ԺԲ դարի 60-ական թվականներին: Նրա հայրը՝ Այյուբը և հորեղբայր Շիրքուհը Նուր ալ-Դինի զորավարներից էին: Շիրքուհի հրամանատարությամբ նրա բանակը երեք արշավանք (1166, 1167, 1169) կատարեց դեպի Եգիպտոս, որտեղ Ֆաթիմյան խալիֆաների իշխանությունն արդեն թուլացել էր: Նուր ալ-Դինը ձգտում էր զրավել կամ իր ազդեցության տակ ղեկել այդ հարուստ ու բարեբեր երկիրը:

Զանգինների վերջին արշավանքից հետո Սալահ ալ-Դինը շահեց Ֆաթիմյան խալիֆա Ադիդի (1160—1171) վստահությունը և դարձավ նրա վեզիրը՝ երկրի կառավարումը վերցնելով իր ձեռքը: 1171 թ., խալիֆայի մահից հետո, Սալահ ալ-Դինը զավթեց իշխանությունը Եգիպտոսում և հիմք դրեց

Այսուբայան հարստութեան, իսկ 1174 թ.¹ Նուր ալ-Դինի մահից հետո, իրեն սուլթան հռչակեց:

Այսպիսով, 1174 թ. հետո Սալահ ալ-Դինը մահմեդական աշխարհի հզոր տիրակալն էր: Նրա նվաճողական ծրագրի մեջ էր մտնում նախ՝ մյուս մահմեդական իշխանութիւնների ենթարկումը, ապա նաև խաչակիրների ջախջախումն ու դուրսմղումը Արևելքից:

Նույն՝ 1174-ին, նա գրավեց Դամասկոսը: Անցնելով Հոմսի և Համայի միջով, Սալահ ալ-Դինի բանակը հասավ Հալեպ: Այստեղ Նուր ալ-Դինի մահից հետո իշխում էր նրա որդին՝ ալ-Մալիք ալ-Սալիհ Իսմայիլը (1174—1182): Սակայն Սալահ ալ-Դինին չհաջողվեց գրավել Հալեպը: Հաջորդ տարին նա պարտութեան մատնեց Հալեպի սուլթանութեան և Մոսուլի աթաբեկութեան միացյալ ուժերին և, հետապնդելով թշնամուն, հասավ մինչև Հալեպի դարպասներին: 1176 թվականին կնքված հաշտութեամբ Հալեպի երիտասարդ սուլթանը պարտավորվեց ռազմական օգնութիւն ցույց տալ Սալահ ալ-Դինին:

Այսպիսով, ընդամենը երկու տարվա (1174—1176) ընթացքում Եգիպտոսի սուլթանը իրեն ենթարկեց գրեթե ողջ Սիրիան:

1175 թվականից Կիլիկիան Հայաստանում իշխում էր Ռուբեն Գ-ը: Մինչև 1180 թվականը Ռուբինյան իշխանապետութիւնը անմիջական կապեր չունեւ Եգիպտոսի սուլթանութեան հետ: Սակայն Բար Հերբեոս պատմիչի վկայությամբ, 1176-ին Սալահ ալ-Դինը հաշտութիւն է կնքում ոչ միայն Հալեպի սուլթանութեան, այլև Մոսուլի աթաբեկութեան և Կիլիկիայի իշխանապետութեան հետ¹: Պատմիչի այս տեղեկութիւնը հնարավորութիւն է տալիս երկու ենթադրութիւն անելու: Կամ Ռուբեն Գ-ը՝ շարունակելով իր հորեղբոր՝ Մլեհի քաղաքականութիւնը և դաշնակցելով Զանգիններին, մասնակցել է 1175—1176 թվականների ռազմական գործողութիւններին ընդդէմ Սալահ ալ-Դինի, նաև

¹ The Chronography of Bar Hebraeus, p. 307.

հաշտության կնքմանը, կամ, որ ավելի հավանական է, Բար Հեբրեոսի տեղեկությունը վերաբերում է 1180 թվականի հաշտությանը:

Առաջին ենթադրությունը քիչ հավանական է թվում նաև այն պատճառով, որ նման դաշինքը, 1174—1176 թթ. իրադարձություններից հետո ստեղծված նոր քաղաքական պայմաններում, ձեռնառու չէր կարող լինել Կիլիկիայի համար: Զանգինների պետությունն արդեն ապրում էր իր մայրամուտը:

Նուր ակ-Դինի հաջորդի՝ ակ-Մալիք ակ-Սալիհ Իսմայիլի օրոք (նրա իշխոնության մեկ-երկու տարում) Սիրիայի Զանգինները կորցրել էին իրենց հողերի մեծ մասը և փաստորեն ունեին միայն Հյուսիսային Սիրիան՝ Հալեպ կենտրոնով: Ընդ որում, Սալահ ակ-Դինի ճնշումը տարեցտարի ավելի էր ուժեղանում, և Զանգինների պետությունը վերածվել էր Սալահ ակ-Դինին ենթակա մի ամիրություն:

Զանգինների թուլացումից օգտվելով, Հյուսիսային Սիրիայում սկսեցին գլուխ բարձրացնել կենտրոնախույս ֆեոդալները, ինչպես նաև խաչակիրները, որոնք շատ բան էին կորցրել անցած երեսնամյակում (1144—1174):

1174—1176 թվականներին խաչակիրները հնարավորություն չունեին մեծ արշավանք կազմակերպելու դեպի Սիրիայի մահմեդական մասը, քանի որ նրանց կաշկանդում էր Սալահ ակ-Դինի ներկայությունը: Իսկ երբ Այյուբյան սուլթանը ստորագրեց հաշտության պայմանագիր ակ-Մալիք ակ-Սալիհ Իսմայիլի հետ և վերադարձավ Եգիպտոս, խաչակիրները զործողությունների ազատություն ըստացան:

Զանգիններին ենթակա հողերի նվաճմամբ ավելի շահագրգռված էին Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ Գ-ը (1163—1201) և Տրիպոլիսի կոմս Ռայմունդ Գ-ը (1164—1187): Նրանք կարողացան ստանալ Եվրոպայից նոր ժամանած Ֆլանդրիայի կոմս Ֆիլիպի օգնությունը, որը, Երուսաղեմի թագավորից վերցնելով հեծելազոր ու հետևակ, զորքով

շարժվեց դեպի Տրիպոլիս և միացրեց իր ուժերը խաչակրաց զորքերին²:

Իշխանները պայմանավորվեցին առաջին հերթին զբաղվել Հարիմ ամրոցը՝ Անտիոքից արևելք³:

Այս ամրոցի ընտրությունը պատահական չէր: Թե՛ արաբ (Իբն ալ-Ադիմ, Իբն Խալլիբան) և թե՛ ասորի (Միքայել Ասորի) պատմիչները՝ վկայում են, որ ալ-Մալիք ալ-Սալիհ Իսմայիլի դեմ ապստամբած Սաադ ալ-Դին Գումուշտեգինը՝ Հարիմի ամրոցի տերը, բռնվեց (1177 թ. սեպտեմբերի 5) և մահապատժի ենթարկվեց: Չնայած դրան, Հարիմի բնակիչները և զինվորները ամրոցը չհանձնեցին Հալեպի սուլթանին:

Խաչակիրները որոշեցին օգտվել Գումուշտեգինի ապրստամբությունից և նվաճել Զանգինների պետության այդ մասը: Նախքան արշավանքը սկսվելը, Անտիոքի իշխանը դիմեց Կիլիկիայի իշխանապետին՝ խնդրելով նրան մասնակցել այդ արշավանքին: Ահա թե ինչ է գրված այդ մասին Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության»⁴ հայերեն թարգմանության մեջ.

Իբն ալ-Ադիմ պատմիչը նույնպես հիշատակում է, որ ամրոցը գրոհողների մեջ էր նաև «Իբն Լևոնը»⁵: Հասկանալի է, խոսքը վերաբերվում է Ռուբեն Գ-ին: Թեև պատմիչներից ոչ մեկը չի հաղորդում արշավանքին հայկական զորքի մասնակցության մասին, սակայն տրամաբանական է, որ Ռուբեն Գ-ը կռվում էր ոչ միայնակ, այլ զորքի հետ:

Այսպիսով, խաչակիրների ու հայերի միացյալ բանակը 1177 թվականին հարձակվեց Հարիմ ամրոցի վրա: Չորսամսյա պաշարման ընթացքում (1177 դեկտեմբեր—1178 մարտ) նրանք ապարդյուն փորձում էին կոտրել Հարիմի պաշտպանների դիմադրությունը՝ օգտագործելով քարանետ և պաշարողական մեքենաներ:

² Kamal ad-Din ibn al-Adim, Tarikh ul-Halab, Damas, t. III, 1968, p. 36—38.

³ William of Tyre, v. II, p. 425.

⁴ Միքայել Ասորի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1871, էջ 485:

Խաչակիրները ստիպված էին վերացնել ամրոցի պաշարումը և հեռանալ: Այդ նույն ժամանակ նրանց սպառնում էր նաև Սալահ ալ-Դինի զորքը: 1178 թվականի ամռանը Հարիմը նորից ենթարկվեց ալ-Մալիք ալ-Սալիհ Իսմայիլին⁶:

Այսպիսով, խաչակիրների այս արշավանքը ևս անհաջողությամբ ավարտվեց: Արշավանքի ժամանակն ու տեղը ճիշտ էր ընտրված. Սալահ ալ-Դինը հեռու էր գտնվում, իսկ Հարիմ ամրոցը՝ որպես Անտիոքի իշխանությունը անմիջականորեն հարեան մի վայր, կարող էր հարմար հենակետ դառնալ Սալահ ալ-Դինի առաջխաղացման դեմ պայքարում: Խաչակրաց ղեկավարների մեծ վճռականություն շնորհիվ նրանց կհաջողվեր (թեկուզ և կարճ ժամանակով) տիրապետող դիրքեր գրավել թերևս ողջ Հյուսիսային Սիրիայում:

Եթե խաչակիրների համար Հարիմի գրավումը ուներ որոշակի քաղաքական և ռազմական նշանակություն, ապա Կիլիկյան Հայաստանի ճակատագրում այդ ամրոցը մեծ նշանակություն չուներ: Ահա թե ինչու անհասկանալի են մնում այն զրդապատճառները, որ Ռուբեն Գ-ին մղեցին մասնակցելու Հարիմի երկարատև ու անպտուղ պաշարմանը:

Վերջապես, կարևոր է նաև հետևյալ հանգամանքը. դեռ 1164 թվականին Ռուբինյան իշխանները համոզվեցին խաչակիրների ռազմական ձեռնարկումների անհեռանկարության մեջ: Ըստ Երվանդ Քասունու, Ռուբեն Գ-ը մասնակցեց Հարիմի պաշարմանը՝ հավաստելու խաչակիրներին իր բարեկամական տրամադրությունները և այն, որ ինքը չի հետևում իր հորեղբոր՝ Մլեհի հակալատին քաղաքականությունը⁷:

Այս ենթադրությունը զուրկ չէ հիմքից: Որոշակի մի ժամանակահատվածում՝ 1174—1187 թվականներին, որը զրբեթե համընկնում է Ռուբեն Գ-ի գահակալմանը, Կիլիկյան

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Երվանդ Քասունի, Ռուբեն Գ և իր կտակը, էջ 32—33:

Հայաստանի արտաքին հարաբերությունները գտնվում էին բավական անորոշ վիճակում: Դրա պատճառները հետևյալն էին.

1) նախկին դաշնակից Զանգինների պետությունը շատ թուլացած էր և շուտով ընդհանրապես վերացավ՝ կուլ գնալով նախ Մոսուլի աթաբեկությանը (1181), ապա նաև Սալահ ալ-Դինի պետությանը (1183):

2) Բյուզանդական կայսրությունը, 1176 թ. Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտում ծանր պարտություն կրելով Իկոնիայի սելջուկներից, հրաժարվել էր Արևելքի երկրների հանդեպ ունեցած նվաճողական նկրտումներից: Ու թեև Դաշտային Կիլիկիայի որոշ մասը ևս մի քանի տարի մընաց Բյուզանդիայի տիրապետության տակ, սակայն կայսրությունը այլևս վճռական դեր չէր կատարելու Կիլիկյան Հայաստանի պատմության մեջ:

3) Այդ տարիներին դեռևս պարզ չէր, թե ինչպես կավարտվի Սալահ ալ-Դին—խաչակիրներ գոտեմարտը (մինչև 1187 թ. Հիթթինի ճակատամարտը), հետևաբար պարզ չէր Կիլիկյան Հայաստանի բռնած դիրքը Այյուբյան սուլթանության, Երուսաղեմի թագավորության, Տրիպոլիսի կոմսության և Անտիոքի իշխանության հանդեպ:

4) Ինչ վերաբերում է Իկոնիայի սուլթանությանը, ապա այս պետությունը Կիլիկիայի հանդեպ միշտ էլ վարում էր նվաճողական անհաշտ քաղաքականություն և Իկոնիայի սելջուկների հետ դաշնակցային հարաբերությունների մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող:

Այս անորոշ քաղաքական վիճակի արտահայտություն պետք է համարել Ռուբեն Գ-ի մասնակցությունը խաչակիրների 1177—1178 թվականների արշավանքին:

Վերոհիշյալ դեպքերից երկու տարի անց՝ 1180-ին, Սալահ ալ-Դինը իր բանակով արշավում է Կիլիկիայի վրա: Արշավանքի համար պատրվակ հանդիսացավ Կելըշ Արսլանի դիմումը Եգիպտոսի սուլթանին, որով նա խնդրում

էր համաձայնութիւն կնքել և գանգատվում էր հայերից⁸: Կըլըշ Արսլանի՝ հայերից դժգոհելու պատճառը, ըստ արաբ պատմիչների, այն էր, որ Ռուբեն Գ-ը թուրքմեն ցեղերին թույլատրել էր արածեցնել իրենց հոտերը Կիլիկիայում, ապա զղջալով, հարձակվել էր նրանց վրա, մի մասին կոտորել, իսկ մնացածներին զերել ու տիրացել նրանց ունեցվածքին⁹:

Երբ Սալահ ալ-Դինի բանակը հասավ Կարահիսար վայրը (Հալեպից հյուսիս), նրան միացավ Հալեպի սուլթանութիւնի զորքը՝ ըստ 1176 թ. դաշնագրի համաձայն: Ապա միացյալ բանակը միացավ Կըլըշ Արսլանի զինված ուժերին Կապույտ գետի (Նահր ալ-Աղրակ) մոտ՝ Բեհսնիի և Հիսն Մանսուրի միջև: Այստեղ Սալահ ալ-Դինի միջնորդութեամբ հաշտութիւն կնքվեց Իկոնիայի սուլթան Կըլըշ Արսլանի և Հիսն Քայֆայի Արտուխյան ամիր Նուր ալ-Դին իբն Կարա Արսլանի միջև¹⁰: Այս քայլով Սալահ ալ-Դինը հավատարիմ էր մնում իր արտաքին քաղաքականութեանը. եթե կան մահմեդական պետութիւններ, որոնք դեռևս չեն նվաճվել Այյուբյանների կողմից, ապա դրանց միջև պետք է հաշտութիւն հաստատել, որը հնարավորութիւն կտա համախմբել այդ պետութիւնները և միացյալ ռազմական ուժերն օգտագործել գլխավոր թշնամիների՝ խաչակիրների դեմ պայքարում:

Սալահ ալ-Դինի արտաքին քաղաքականութեան մեջ առանձնահատուկ տեղ էր զրավում Կիլիկիայի հայկական պետութիւնը: Ընդհանրապես հայերի և ասորիների նրկատմամբ չկար այն բացահայտ թշնամութիւնը, որ կար

⁸ Ibn Challikan, Biographical Dictionary, v. III, New-York, 1868, p. 342.

Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմ. Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 293:

⁹ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 301, Իրն ալ-Ասիր, էջ 266:

¹⁰ Recueil des Historiens des Croisades, Historiens orientaux, t. IV, Paris, Des deux jardins, p. 211—213.

խաշակիրների հանդեպ, և Սալահ ալ-Դինի տերութւոյն համար (համեմայն դեպս ժԲ դարի 70—80-ական թվականներին) առաջնահերթ խնդիր չէր հայկական իշխանապետութիւնը վերացնելը կամ նրան ջախջախիչ հարված հասցընելը: Դա երևաց նաև Սալահ ալ-Դինի հետագա գործերակերպում:

Հաշտեցնելով Իկոնիայի սելջուկներին ու Արտուխյաններին և օգնական զորք վերցնելով, Կապույտ գետի ափերից Սալահ ալ-Դինը արշավեց դեպի Սև գետը (Նահր ալ-Ասուադ), որը «Իբն Լևոնի երկրի սահմանն էր կազմում»¹¹:

Այսուբայան սուլթանը գրավեց Սև գետի շրջանում գտնվող Մանաքիր (Հիսն ալ-Արման) ամրոցը, սակայն ավելի շխորացավ, քանի որ Ռուբեն Գ-ը հաշտութիւն խնդրեց՝ շատ ոսկի տալով: Նա վերադարձրեց նաև 500 գերի թուրքմեններին և հաշտութիւն կնքեց:

Իր գրքում, անդրադառնալով Սալահ ալ-Դինի Կիլիկիա կատարած վերոհիշյալ արշավանքին, Երվանդ Քասունին իրավացիորեն գրում է. թուրքմեն մի քանի ցեղերի հանդեպ հայ իշխանապետի վերաբերմունքը չէր կարող բուն պատճառը լինել Սալահ ալ-Դինի Եգիպտոսից Կիլիկիա արշավելու համար: Հեղինակը ավելի հավանական է համարում այն, որ Սալահ ալ-Դինի զլխավոր նպատակը եղել է Իկոնիայի սուլթանութւան վրա արշավելը: Եվ միայն ԿըլըՀ Արսլանի հետ հաշտութիւն կնքելուց հետո և, հավանաբար, վերջինիս թելադրանքով է Սալահ ալ-Դինը արշավել Կիլիկիայի վրա¹²:

Այս ենթադրութիւնը տրամաբանական է: Միայն մի փոքր ճշտում պետք է մտցնել: Հարկ է շեշտել, որ Սալահ ալ-Դինի նպատակը այս շրջանում գտնվող պետութիւնների ահաբեկումն էր և ոչ թե նվաճումը կամ ջախջախումը: Այլապես ինչպես բացատրել այն փաստը, երբ

¹¹ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 301, Իբն ալ-Ասիր, էջ 266:

¹² Ե. Քասունի, Ռուբեն Գ և իր կտակը, էջ 40:

Սալահ ալ-Դինը հմուտ և համարձակ զորավար լինելով, իր մեծ բանակին միացնելով նախ Հալեպի, ապա և Իկոնիայի սուլթանությունների բանակները, այդպես էլ լուրջ քայլի չդիմեց՝ բավարարվելով ընդամենը մեկ ամրոցի (այն էլ հավանաբար ժամանակավորապես) գրավմամբ:

Եվ ամենայն հավանականությամբ, անկախ այն բանից, թե Կըլը Արսլանը նրան որևէ բան թելադրել էր թե ոչ, Սալահ ալ-Դինը պիտի հավատարիմ մնար իր՝ նախապես մշակված ծրագրին:

Այսպիսով, 1180 թվականին, այդպես էլ չխորանալով Կիլիկիայի տարածքը և արձագանքելով Ռուբեն Գ-ի դիմումին, Եգիպտոսի սուլթանը արագ հաշտություն կընքեց: Միևնույն ժամանակ նա հաշտություն կնքեց նաև Մոսուլի, Զազիրայի, Իրբիլի, Քայֆայի և Մարդինի Զանգի և Արտուխյան ամիրների հետ, որոնք իրենց կնիքներով հաստատեցին (1180 թ. հոկտեմբերի 2) հանգիսավոր հաշտությունը, որով նրանք երդվում էին խաղաղություն պահպանել միմյանց հանդեպ երկու տարվա ընթացքում¹³: Ըստ Իբն Շադդադի, հաշտությունը կնքվեց Սաբխա-Սանջա գետի մոտ¹⁴, որը, հավանաբար, նույն՝ Կապույտ գետի այլ անվանումն է:

Իսկ Սալահ ալ-Դինը շարունակեց առաջխաղացումը դեպի Ռուբինյան պետության ներքին դավառները, որովհետև Այյուբյան սուլթանը դեռևս վճռական հաջողությունների չէր հասել խաչակիրների դեմ պայքարում, իսկ Հյուսիսային Սիրիան ու Վերին Միջագետքը դեռևս նվաճված չէին:

Հալեպի սուլթանի մահը և Մոսուլի ամիրների հետ բանակցությունները ճանապարհ բացեցին Սալահ ալ-Դինի նոր նվաճումների համար: 1182—1183 թթ. Սալահ ալ-Դին-

¹³ S. Lane-Poole, History of Egypt in the Middle Ages, London, 1900, p. 206.

¹⁴ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 293:

նը ներխուժեց Վերին Միջագետք և իրեն ենթարկեց ամբողջ երկիրը, բացի Մոսուլ քաղաքից: Շուտով թե՛ Մոսուլը և թե՛ Հալեպը Այյուբյանների տերության մասը կազմեցին:

Այս մասին է վկայում Բար Հեբրեոսը, որը մանրամասն հաղորդում է Սիրիայի Զանգինների պետության գոյության վերջին երկու տարվա պատմությունը: Ըստ Ասորի պատմիչի, հիջրայի 577 թվականին (1181—1182) Հալեպի երիտասարդ սուլթան ալ-Մալիք ալ-Սալիհը, զգալով իր մոտալուտ մահը, լուր ուղարկեց իր հորեղբորորդուն՝ Մոսուլի տեր Իզզ ալ-Դին Մասուդին (1180—1193)՝ խնդրելով նրանից շտապ ժամանել Հալեպ: Ալ-Մալիք ալ-Սալիհը նախընտրում էր Հալեպը հանձնել իր տոհմակցին, քան Այյուբյան սուլթանին: Շուտով նա վախճանվեց (1181-ի վերջին կամ 1182-ի սկզբին), որից հետո Իզզ ալ-Դին Մասուդը միացրեց Հալեպը իր տիրույթներին¹⁵:

Հալեպին տիրելով Իզզ ալ-Դին Մասուդը քաղաքի կառավարումը հանձնեց եղբորը՝ Իմադ ալ-Դինին, որը, խաչակիրների հետ դաշնակցած, հարձակումներ էր գործում Սալահ ալ-Դինին ենթակա հողերի վրա: Սակայն Զանգինների Մոսուլի ճյուղը Հալեպում իշխեց հազիվ մեկուկես տարի:

1183 թվականի մայիսին Հալեպը պաշարվեց Այյուբյանների կողմից: Զգալով, որ ուժերն անհավասար են, իսկ Սալահ ալ-Դինը վաղ թե ուշ պիտի գրավի այս քաղաքը, Հալեպի կառավարիչը բանակցությունների մեջ մտավ սուլթանի հետ և նրան հանձնեց քաղաքը (1183 թ. հունիս)՝ փոխարենը մի քանի ամրոցներ ստանալով Սալահ ալ-Դինի տիրույթներում:

Թե ինչպիսի նշանակություն ունեն Հալեպի գրավումը Սալահ ալ-Դինի կողմից, երևում է Գիյոմ Տյուրացու հետևյալ հաղորդումից: Հալեպի հանձնման մասին տեղեկանալուց հետո լատին պատմիչը գրում է. «...կրկնապատիկ սարսափը պատեց մեր մարդկանց (իմա՝ խաչակիրներին),

¹⁵ The Chronography of Bar Hebraeus, p. 311.

երբ նրանց հասավ այս լուրը, քանի որ տեղի էր ունեցել այն, ինչից նրանք ամենից շատ էին վախենում»¹⁶:

Հալեպին տիրելով Սալահ ալ-Դինը սպառնում էր ոչ միայն հյուսիսի խաչակիր պետություններին՝ Անտիոքի իշխանությանն ու Տրիպոլիսի կոմսությանը, այլև Ռուբինյան հայկական իշխանապետությանը, թեև ի թիվս այլ պետությունների, նաև վերջինիս հետ սուլթանի 1180 թ. կնքած հաշտությունը Կիլիկիայի հայերին գոնե ժամանակավորապես ազատում էր Այյուբյան բանակի ներխուժումից:

Զգալով մոտալուտ վտանգը, Անտիոքի իշխանը դիմեց Երուսաղեմի թագավորին՝ ռազմական օգնություն խնդրելով նրանից: Ըստ Գիյոմ Տյուրացու, 300 ասպետներ շտապեցին Անտիոքի իշխանին օգնության, սակայն շուտով վերադարձան, պարզվեց Բոհեմունդը ժամանակավոր դինադարար է կնքել Սալահ ալ-Դինի հետ¹⁷:

Լատին պատմիչը Անտիոքի իշխան Բոհեմունդի Սալահ ալ-Դինի հետ կնքած զինադադարը անմիջականորեն կապում է իշխանի կողմից Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքը Ռուբեն Գ-ին վաճառելու հետ¹⁸:

Բանն այն է, որ Տարսոնի և ընդհանրապես Կիլիկիայում բյուզանդացիների ունեցած վերջին տիրությունների՝ Ռուբինյաններին անցնելու հանգամանքները (1183) Կիլիկիայի պատմության ամենախաճճված հարցերից են և լրջորեն չեն ուսումնասիրվել:

Գրիգոր Միքայելյանը իր աշխատության մեջ հիշատակում է Մլեհ իշխանի՝ հույների հանդեպ տարած հաղթանակը և վերջինիս կողմից Ադանան, Մամեստիան և Տարսոնը բյուզանդացիների ձեռքից խլելու մասին¹⁹, սակայն հետո՝ երկու էջ անց, արդեն Ռուբեն Գ-ի մասին խոսելիս գրում է. «Մանուել կայսեր մահվանից (1180) հե-

¹⁶ William of Tyre, v. II, p. 490.

¹⁷ Նույն տեղում, v. II, p. 491.

¹⁸ Նույն տեղում, v. II, p. 491.

¹⁹ Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, стр. 128.

տո, Բյուզանդիայի նոր թուլացումից օգտվելով, Ռուբեն Գ-ը տիրեց Բյուզանդիային պատկանող Դաշտային Կիլիկիայի վերջին մասին՝ Ադանա և Տարսոն քաղաքներով»²⁰։

Ընդ որում, մինչ այդ ուսումնասիրողը ոչ մի տեղ չի հիշատակում, որ Մլեհից հետո հիշյալ քաղաքները հայերը զիջած լինեին որևէ պետության։ Այսպիսով, ստացվում է հակասություն։

Այս հակասությունը ծագում է հետևյալից. թե՛ հայ և թե՛ օտար աղբյուրները ոչ մի տեղեկություն չունեն հիշյալ քաղաքները կորցնելու կամ զիջելու մասին, մինչդեռ երկու անգամ հաղորդում են դրանց՝ հայերի կողմից (նախ Մլեհի, ապա Ռուբեն Գ-ի օրոք) գրավելու լուրը։

Վերոհիշյալ խնդիրը հանգամանորեն ուսումնասիրվել է վերջին տարիներին՝ Երվանդ Քասունու կողմից։ Վերջինս, նկատելով այս հակասությունը և աղբյուրներում այդպես էլ հարցի պատասխանը չգտնելով, ենթադրում է, որ Դաշտային Կիլիկիայի մի մասը կրկին անցել է Բյուզանդիային՝ 1175—1176 թվականներին Մլեհի սպանությունից անմիջապես հետո։ Այս ենթադրության համար հիմք է ծառայել այն հանգամանքը, որ Մլեհի դեմ նյութված դավադրությանն ու սպանությանը մասնակցել են նաև բյուզանդացիները՝ Մլեհի երգվյալ թշնամիները²¹։

Երվանդ Քասունին հավանական է համարում, որ Մլեհի սպանությունից հետո Բյուզանդիան վերագրավել է Ադանան, Մամեստիան և Տարսոնը կամ էլ դավադրության մասնակից հայ իշխանները Բյուզանդիային, որպես հատուցում այդ գործում ունեցած մասնակցության, կամավոր հանձնել են հիշյալ քաղաքները²²։

Այս վերջին ենթադրությունը, թեև հենվում է ընդամենը մեկ և այն էլ անուղղակի տեղեկության վրա, տրա-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 130։

²¹ Ե. Քասունի, Ռուբեն Գ և իր կտակը, էջ 70։

²² Նույն տեղում, էջ 68։

մաբանական պետք է համարել, քանի որ այլ, սրան հակասող տեղեկություններ աղբյուրներում չկան:

Այսպիսով պարզվում է, որ Դաշտային Կիլիկիայի գրավումը Մլեհ իշխանապետի կողմից ևս վերջնական չէր: Ռուբեն Գ-ը պետք է վերջնականապես միացներ այս հողերը հայկական իշխանապետությանը, որով վերջապես պիտի ավարտվեր հայ-բյուզանդական ավելի քան մեկ հարյուրամյակ տևած պայքարը (1080—1183) հանուն Կիլիկիայի:

Իսկ թե ինչպես է Տարսոնը անցել Անտիոքի իշխանությանը, ևս չբացահայտված հարց է: Ամենայն հավանականությամբ, 1180 կամ 1181 թվականին, երբ Բյուզանդիայում իշխանության գլուխ անցավ Ալեքսիոս Բ-ը (1180—1183), և կայսերական իշխանությունը թուլացավ, Կիլիկիայի բյուզանդական մասի կառավարիչ Իսահակ Կոմնենոսը, հավանաբար զգալով, որ անկարող է քաղաքը երկար պահել իր ձեռքում, զիջեց (կամ վաճառեց) այն Անտիոքի իշխան Բոհեմունդին:

Գիշտ Տյուրացու մի տեղեկությունը հաստատում է, որ Տարսոնը խաչակիրներին էր անցել Բյուզանդիայից: Ճնա (Բոհեմունդը) ժամանակավոր զինադադար կնքեց Սալահ ալ-Դինի հետ և զրանից հետո իրեն ապահովված համարեց: Եվ որպեսզի ավելի պակաս հոգս ունենա և ի վիճակի լինի առավել մեծ ուշադրությամբ հսկել Անտիոքի հողը (երկրին), նա մեծ գումարով վաճառեց Տարսոնը՝ Կիլիկիայի մայրաքաղաքը (որը ստացել էր հույներից), մի հզոր հայ սատրապի, որը իշխում էր այդ երկրի մյուս քաղաքներում: Դրանով նա մեծ իմաստնություն ցուցաբերեց: Տարսոնը շատ հեռու էր գտնվում և մեկուսացած էր Անտիոքից՝ Ռուբենի հողերով, այդ պատճառով իշխանի (Բոհեմունդի) համար շատ դժվար էր և թանկ էր նստում այն պահելը՝ մի բան, որ շատ հեշտ էր Ռուբենի համար»²³:

«Որ նա ստացել էր հույներից» արտահայտությունը քաջահայտում է Տարսոնի անցումը խաչակիրներին: Թեև

²³ William of Tyre, v. II, p. 491.

այդ անցման մանրամասները, ինչպես նաև ճշգրիտ թվականը մնում են անհայտ:

Այսպիսով, Տարսոնը 1183 թվականին, վերջնականապես և այս անգամ արդեն խաղաղ ճանապարհով, վերադարձվեց Ռուբինյաններին:

Հիշյալ հոգերի թե՛ կորուստը (1175—1176) և թե՛ վերստացումը (1183) տեղի ունեցան առանց զենքի ու պատերազմի: Ռերևա այս է պատճառը, որ պատմիչների մեծ մասը չգիտեն կամ էլ անուշադրության են մատնել վերոհիշյալ տարածքային փոփոխությունները, որ 7—8 տարվա ընթացքում տեղի ունեցան Ռուբինյանների, Անտիոքի իշխանության և Բյուզանդիայի տիրույթներում:

Տիրելով Տարսոնին և իր դիրքերն ավելի ամրապնդելով Ռուբեն Գ-ը ձեռնարկում է կամբոնի պաշարումը, որտեղ Հեթումյան իշխանները տարիներ շարունակ հակառուբինյան քաղաքականություն էին վարում: Չնայած Հեթումյանները կամբոն ամրոցից ու նրա շրջակա հոգերից ավելի երբեք չէին կարողացել ընդարձակել իրենց տիրույթները, սակայն միևնույն ժամանակ կամբոնի նման անառիկ ամրոց ունենալով և վայելելով Բյուզանդիայի հովանավորությունը, միշտ էլ հաջողությամբ պաշտպանվել և հետ էին մղել Ռուբինյանների հարձակումները: Այս անգամ ևս, չնայած Ռուբեն Գ-ի բանակը գրեթե 3 տարի (1183—1186) պաշարման մեջ պահեց կամբոնը, սակայն զրավել այն այդպես էլ չհաջողվեց: Ավելին, Հեթումյանները կարողացան Ռուբենի դեմ դուրս բերել Անտիոքի իշխան Բոհեմունդին, որով խիստ ծանրացրին հայոց իշխանապետության վիճակը:

Հեթումյանների դրդմամբ 1185 թվականի սկզբին Բոհեմունդը Ռուբեն իշխանին բարեկամաբար հրավիրեց Անտիոք, ձերբակալեց նրան և բանակով ներխուժեց Կիլիկիա՝ նպատակ ունենալով վերականգնել Անտիոքի իշխանության նախկին տիրույթները այստեղ, իսկ հնարավորության դեպքում կործանել Ռուբինյան իշխանապետությունը Կիլիկիայում: Կիլիկիայում իշխանապետության կառավարումը իր ձեռքն էր վերցրել Ռուբեն Գ-ի եղբայր Լևոնը, որը,

ինչպես նշում են պատմիչները, խմաստնորեն կառավարում էր երկիրը:

Ըստ Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» հայերեն թարգմանության, մի ամբողջ ամառ Բոհեմունդը գտնվում էր Կիլիկիայում²⁴ և այդ ընթացքում, ըստ երևույթին, բազմիցս հարձակումներ էր գործում դեպի Ռուբինյան իշխանության կենտրոնական շրջանները, բայց հանդիպում էր ուժեղ դիմադրության՝ ևսոն իշխանի գլխավորած հայկական զորքերի կողմից:

Խաչակիրների հարձակումը հետ մղելուց հետո հայ իշխանները զբաղվեցին Ռուբեն իշխանապետի ազատման գործով: Նրանք ստիպված եղան Դաշտային Կիլիկիայի մի մասը զիջել Անտիոքի իշխանությանը և, բացի այդ, մեծ փրկագին վճարել: Այդ գնով միայն նրանց հաջողվեց ազատել հայոց իշխանապետին:

Եվ հայ և՛ ասորի պատմիչները անդրադառնում են այս դեպքերին, սակայն նրանց տեղեկությունները հակասական են թե՛ հայերի զիջած հողերի և թե՛ փրկագնի չափի վերաբերյալ: Ըստ Սմբատ Սպարապետի, Ռուբեն Գ-ն Անտիոքից դիմեց իր քեռուն՝ Բակուրան իշխանին: Վերջինս որպես պատանդ Անտիոք ուղարկեց Ռուբենի մորն ու քրորորդը: Ապա Ռուբենը որպես փրկագին Բոհեմունդին զիջեց Սարվանդիքարը, Թիլ Համտունը և Ճկերը, ինչպես նաև 1000 դահեկան զրամ, որից հետո Անտիոքի իշխանը նրան ազատ արձակեց²⁵:

Սամուել Անեցին, որպես հայերի զիջած հողեր, հիշատակում է «գթիլն և զՄսիս և զքարն Սարուանդի»²⁶, իսկ փրկագինը «ՃՌ դեկան»²⁷, այսինքն՝ հարյուր հազար դահեկան:

²⁴ Միխայել Ասորի, Ժամանակագրություն, էջ 491—492:

²⁵ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 194:

²⁶ Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, էջ 141:

²⁷ Նույն տեղում:

Վահրամ Բաբունին անորոշ գրում է. «... Ապա երկիր՝
և գանձ տուեալ, և զպարոն՝ Ռուբէն թափեալ»²⁸:

Ինչ վերաբերում է ասորի պատմիչներին, ապա նրանց
և հայ պատմիչների տեղեկությունները որոշակիորեն տար-
բերվում են միմյանցից:

Միքայել Ասորին փրկագնի համար բերում է այլ թիվ՝
3000 դինար²⁹, իսկ Բար Հեբրեոսը՝ 30000 դինար³⁰: Միայն
հայերի զիջած հողերի հարցում են երկու ասորի պատմիչ-
ները միասնական³¹: Նրանց կարծիքով հայերը Անտիոքի
իշխանին են զիջել Ադանան և Մամեստիան:

Եթե նկատի ունենանք, որ Բար Հեբրեոսը իր պատմու-
թյան առաջին մասի շարադրման ժամանակ մեծապես օգ-
տրվել է Միքայել Ասորու մատյանից, ապա վերջինիս 3000
դինարը ավելի արժանահավատ պետք է համարվի, քան
Բար Հեբրեոսի 30000-ը:

Ինչ վերաբերում է Սմբատ Սպարապետի և Սամուել
Անեցու հաղորդած թվերին, ապա, հաշվի առնելով դրանց
մեծ տարբերությունը, համապատասխանաբար՝ 1000 և
100000 դահեկան³²: Վերջին թիվը կարծես չափազանցված
է, իսկ 1000 ու 3000-ը ավելի մոտ են իրականությանը:

Ինչ վերաբերում է տարածքային զիջումներին, ապա
պատմիչների տվյալների համադրումից կարելի է եզրա-
կացնել հետևյալը. Բոհեմունդին էին տրվում Մամեստիան
(հաստատապես), Ադանան (ամենայն հավանականությամբ)
և մի շարք առավել փոքր քաղաքներ ու ամրոցներ, ինչպես
թիլ Համտունը, Սարվանդիքարը, Ճկերը:

²⁸ Վահրամայ Բաբունոյ, Ոտանաւոր պատմութիւն Ռուբենեանց, Փարիզ,
1859, էջ 212:

²⁹ Michel le Syrien, v. III, p. 397—398.

³⁰ Bar Hebraeus, p. 321.

³¹ Michel le Syrien, v. III, p. 397—398, Bar Hebraeus, p. 321.

³² Թե՛ դահեկանը և թե՛ դինարը այդ ժամանակաշրջանում օգտա-
գործվող ոսկեդրամի տարբեր անվանումներն են:

Պատմիչների հաղորդումներից երևում է, որ Ռուբեն Գ-ը ստիպված է եղել Բոհեմունդին զիջել մի բավական ընդարձակ և կարևոր տարածք, որն անմիջականորեն սահմանակից էր Անտիոքի իշխանությանը։ Սակայն, ինչպես գրում են ասորի պատմիչները (Միքայել Ասորի³³, Բար Հեբրեոս)³⁴, ազատվելուց հետո Ռուբեն իշխանը հետ գրավեց իր զիջած բոլոր հողերը։

Սամուել Անեցին, անդրադառնալով Ռուբենի ազատագրումից հետո Կիլիկիայի հողերի վերագրավմանը, նշում է. Ադանա քաղաքը և շրջակա ամրոցները գրավեց Լևոնը³⁵ և ոչ թե Ռուբենը, որը շատ ավելի տրամաբանական է, քան ասորի պատմիչների հաղորդումները։ Ըստ էության, 1185-ին Ռուբենի գերությունից սկսած, Լևոնը Կիլիկիայում և՛ կառավարիչ էր և՛ բանակի հրամանատար, թեև ևս 2 տարի (1185—1187) Կիլիկիայի իշխանապետի տիտղոսը շարունակում էր կրել Ռուբեն Գ-ը։

Այն հանգամանքը, որ Լևոն իշխանը հետ գրավեց այս հողերը Ռուբենի ազատվելուց անմիջապես հետո և այդ ընթացքում չհանդիպեց ոչ մի դիմադրության, թույլ է տալիս ենթադրել, որ այդ քաղաքներում կամ գոնե դրանց մի մասում լատինները դեռ չէին հասցրել հաստատվել։

Այսպիսով, 1185 թվականին Ռուբինյան իշխանապետությունը կրկին վերագտավ ինչպես իր հողերը, այնպես էլ ներքին քաղաքական կայունությունը։

Ռուբեն Գ-ի իշխանության վերջին երկու տարիների վերաբերյալ աղբյուրների տեղեկությունները աղքատիկ են։ Մեզ հետաքրքրող նյութի շուրջ միակ քիչ թե շատ ուշադրության արժանի հաղորդումը վերաբերվում է Ռուբեն իշխանապետի և Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի կողմից Եգիպտոս ուղարկած պատվիրակությանը։ Այս մասին է տեղե-

³³ Michel le Syrien, v. III, p. 398.

³⁴ Bar Hebraeus, p. 321.

³⁵ Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, էջ 141։

կացնում ժԲ-ԺԳ դարերի ազգությամբ հայ արաբագիր պատմիչ Աբուսահլ Հայր կամ Աբու Սալիհ ալ-Արմանին³⁶։

«Այս ատեններս եկաւ ի Հայոց եպիսկոպոս մի, հետ այլ երեք քահանայ, Հայոց թագաւորէն և պատրիարքէն ղրկուած. երկուքէն այլ մէկ մէկ պատգամ և երկու այլ թուղթ բերելով...»³⁷։ Այս նամակները ուղղված էին Սալահ ալ-Դինին, նրա եղբորը՝ Սայֆ ալ-Դինին և վերջինիս որդուն՝ Թակի ալ-Դինին, որը Եգիպտոսի փոխարքան էր։

Սակայն պատմիչի տեղեկություններից երևում է, որ «պատվիրակության ղեկավարը»՝ եպիսկոպոսը, այստեղ առանձնապես լավ ընդունելություն չի գտնում և ամիսներ շարունակ Ս. Հովհաննէս Մկրտչի եկեղեցում մնալուց հետո վախճանվում է³⁸։ Ամենայն հավանականությամբ հայկական պատվիրակութիւնը իր նպատակին այդպես էլ չի հասնում։

Մինչև 1186—1187 թվականները, Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթան Սալահ ալ-Դինը վերջնականապես վերացրել էր անկախության հետքերը «մահմեդական» Սիրիայում, լիովին իրեն էր ենթարկել Վերին Միջագետքը և իր զինված ուժերին էր միացրել Հալեպի և Մոսուլի բանակները։ Այդ թվականներին արդեն Սալահ ալ-Դինը լիովին պատրաստ էր իր գլխավոր խնդրի կատարմանը՝ Երուսաղեմի լատին թագավորության ջախջախմանը։

Պաղեստինը այդ տարիներին անհանգիստ քաղաքական վիճակում էր։ Հաշվի չառնելով ուժերի իրական հարաբերակցութիւնը, ֆրանկները հեռավոր արշավանքներ էին ձեռնարկում դեպի Սալահ ալ-Դինի տիրույթները։ Հատկապես ագրեսիվ էր Ռեզինալդ (Ռեյնալդ) Շատիլյոնցին, որը Երուսաղեմի թագավորության խոշոր ավատատերերից էր։ 1187 թվականին նա հարձակվեց մի խաղաղ քարավանի վրա, որի մեջ էր և Սալահ ալ-Դինի քույրը։ Սա պատե-

³⁶ Աբուսահլ Հայ, Պատմութիւն եկեղեցեաց և վանորէից Եգիպտոսի, Վենետիկ, 1933։

³⁷ Նույն տեղում, էջ 30։

³⁸ Նույն տեղում, էջ 31։

րազմի բռնկման առիթ հանդիսացավ: Նույն՝ 1187-ին, Տիբերիական լճի մոտ գտնվող Հիթթին վայրում խաչակրաց բանակը, որը գլխավորում էր Երուսաղեմի թագավոր Գի Լուսինյանը, մեծ պարտություն կրեց Սալահ ալ-Դինի բանակներից: 1187 թվականի հոկտեմբերի 2-ին Երուսաղեմը գրավված էր մահմեդականների կողմից: Սալահ ալ-Դինի բանակը տարածվեց երկրով մեկ և կարճ ժամանակում նվաճեց գրեթե ողջ Պաղեստինը: Խաչակիրների ձեռքում մընացին միայն մի քանի ծովափնյա բերդեր (Տյուրոս, Բեյֆոր և այլն):

Համախմբվելով հիմնականում Տյուրոսում, խաչակիրները երկու-երեք տարի կատաղի դիմադրություն էին ցույց տալիս մահմեդականներին: Հավանաբար այս ամբողջները ևս կրնկենին Այյուբյանների հարվածներից, եթե 1190 թվականին, տարբեր ճանապարհներով, Եվրոպայից Պաղեստին չժամանեին խաչակրաց Գ արշավանքի մասնակիցները, որոնք փրկեցին Երուսաղեմի թագավորությունը անխուսափելի կործանումից:

Այդ տարիներին Կիլիկիայում իշխում էր Լևոն Բ-ը, որը պիտի դառնար ոչ միայն Կիլիկյան Հայաստանի, այլև հայոց պատմության խոշոր քաղաքական գործիչներից մեկը:

Լևոն Բ-ը (1187—1198, որպես թագավոր՝ 1198—1219) Կիլիկիայի իշխանապետ դարձավ այնպիսի ժամանակահատվածում, երբ Սալահ ալ-Դինը գրեթե իրականություն էր դարձրել իր վաղեմի ծրագիրը՝ խաչակիրների ջախջախումը և դուրսմղումը Արևելքից: Դա նշանակում էր՝ Այյուբյանների նոր նվաճումների նշանակետը կարող էր լինել նաև Կիլիկյան Հայաստանը, որը հենց այդ տարիներին աստիճանաբար վերածվում էր Արևելյան Միջերկրածովյան երկրների մեջ ամենաուժեղ քրիստոնյա պետության:

Լևոն Բ-ի իշխանության գլուխ անցնելու հենց առաջին երկու տարում Կիլիկիայի վրա կատարվեց երկու արշավանք՝ մեկը թուրքմինական ցեղերի (1187), մյուսը՝ Սալահ ալ-Դինի սիրիական մի ղորաջոկատի կողմից (1188):

Ահա թե ինչ է հաղորդում Մմբատ Սպարապետը հիշյալ արշավանքներից առաջինի մասին. «Ի սոյն ամի (ՈԼԶ—1187) թուրքման ոմն Ըռըստոմ անուն ժողովեաց անթիւ Թուրքման և եմուտ յաշխարհն Կիլիկիցոց և խըրդիստայր բառնալ զանուն քրիստոնէից. և զնաց մինչև ի Սիս, և բանակեցաւ առաջի քաղաքին յմաւինն, և ծածկեաց զերեսս երկրի անհամար բազմութեամբ: Եւ յայնժամ աստուածազօրն Լեւոն Լ (30) մարդով պատերազմեցաւ ընդ նմա և ընկեց յառաջագոյն զզլխաւորն նոցա զԸռըստոմն. և դարձան ամենեքեան ի փախուստ, որոց զհետ մտեալ կոտորեաց զնոսա մինչև ի քարն Սարվանդաւի...»³⁹:

Հիշյալ արշավանքի և ընդհանրապես Կիլիկյան Հայաստանի ու հարևան պետութիւնների միջև 1187—1188 թվականների քաղաքական անցուղարձերի վերաբերյալ պատմագիտութեան մեջ չկա ընդհանուր կարծիք: Այս հարցին անդրադարձած գրեթե բոլոր ուսումնասիրողների կարծիքները իրարից որոշակիորեն տարբերվում են, չնայած նրանք օգտւմ են միևնույն աղբյուրների հաղորդած տեղեկութիւններից:

Այդ աղբյուրները երեքն են. Մմբատ Սպարապետի «Տարեգիրքը», Միքայել Ասորու «Ժամանակագրութիւնը (ասորականը)» և դրա հայերեն թարգմանված տարբերակը, ինչպես նաև Բար Հեբրեոսի ասորերեն «Ժամանակագրութիւնը»:

Անդրադառնալով Ռոստոմի վերոհիշյալ արշավանքին, Ղևոնդ Ալիշանը ենթադրում է, որ դրա ղեկավարը կամ ինքնազուխ և բախտախնդիր մեկն էր, կամ էլ՝ Իկոնիայի սուլթանի զորապետներից կամ որդիներից մեկը⁴⁰:

Գրիգոր Միքայելյանը Ռոստոմի արշավանքը կապում է քրդերի և թուրքմենների միջև տեղի ունեցած ընդհարումների հետ, որոնց մասին հաղորդում է Միքայել Ասորին⁴¹:

³⁹ Մմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, էջ 200:

⁴⁰ Ղևոնդ Ալիշան, *Սխտան*, էջ 442:

⁴¹ Г. Г. Микаелян, укр. соч., стр. 141—142.

Ստեփան Պապիկյանի կարծիքը «Հայերը և խաչակիրները» հոդվածում հետևյալն է. «Բարեբախտաբար Սալահադդին՝ անձամբ չէր կարող արշավել հոն (իմա՝ Կիլիկիա) իր ասորական զորքին անկարգութեանց պատճառով եւ միայն Ռուստամ անուն էմիր մը կը ղրկէր»⁴²:

Քննարկելով բոլոր երեք կարծիքները կամ ենթադրությունները, պետք է նշել, որ վերջին հեղինակի այն ենթադրությունը, թե Ռուստամը Սալահադդինի ավերիւնքից էր և Այյուբյան սուլթանն էր նրան ուղարկել արշավելու Կիլիկիայի վրա, հիմնավորված չէ: Աղբյուրներից ոչ մեկի տեղեկություններով չեն հաստատում Ստեփան Պապիկյանի եզրակացությունները: Որպես աղբյուր նա նշում է միայն Սմբատի «Տարեգիրքը», որտեղ, ինչպես արդեն տեսանք, ոչ մի ակնարկ չկա Սալահադդինի և Ռուստամի միջև եղած կապի մասին:

Պատմիչների բնութագրումները՝ «Թուրքման ոմն Ընստում» (Սմբատ Սպարապետ⁴³), «մի թուրքմեն հովիվ Ռուստում անունով» (Բար Հեբրեոս)⁴⁴, հիմք չեն տալիս նրան համարելու Սալահադդինի ավերիւնքից մեկը, թեև ակներև է, որ հիշյալ թուրքմենները կամ թուրքմենական ցեղերը վաղկատուն ցեղերին հատուկ զանգվածային գաղթերի ու տեղափոխումների ժամանակ (որի բնթացքում նրանք տարածվում էին Հայաստանի հարավում, Վերին Միջագետքում, Սիրիայում, Փոքր Ասիայի հարավ արևելյան շրջաններում) կանգ էին առնում և այն տարածքներում, որոնք Սալահադդինի պետության մաս էին կազմում:

Թերևս ճիշտ է Գ. Միքայելյանի այն ենթադրությունը, որ Ռուստամի արշավանքը կապվում է թուրքմենների և քրդերի միջև տեղի ունեցած ընդհարումների հետ⁴⁵: Ըստ Միքայել Ասորու, թուրքմենները՝ Մոսուլի և Մծբինի կող-

⁴² Ս. Պապիկյան, Հայերը և խաչակիրները, Հանդես Ամսորյա, 1965, հուլիս-սեպտեմբեր, թիւ 7-9, էջ 375:

⁴³ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 200:

⁴⁴ Bar Hebraeus, p. 328.

⁴⁵ Г. Г. Микаелян, укр. соч., стр. 141—142.

մերում երկու անգամ ջախջախելով քրդական ցեղերին, այնուհետև սկսեցին հետևել պարտված թշնամուն և ներխուժեցին Կիլիկիայի լեռնային շրջանները⁴⁶։

Որ Ռոստոմի արշավանքը որևէ պետության ձեռնարկած արշավանքը չէր և ուղղված չէր հատկապես Կիլիկյան Հայաստանի դեմ, երևում է Բար Հերբեոսի հետևյալ հաղորդումից, որը մեջբերում ենք ամբողջությամբ. «Այդ տարին մի թուրքմեն հովիվ Ռոստոմ անունով հավաքեց 5000 հեծյալ թուրքմեն և շատ մեծ թվով հետևակ և դիմեց դեպի Կիլիկիա՝ կողոպտելու և ավարառելու համար երկիրը։ Ապա, երբ լեռներ, Կիլիկիայի կառավարիչը իմացավ այդ մասին, նա փակեց նրանց առջև բոլոր լեռնանցքները Մարաշի շրջանում և նրանց բոլորին սրի քաշեց։ Եվ կրկին 5000 թուրքմեն հետևակ հավաքվեց Հալեպի շրջանում և նրանք դիմեցին դեպի Անտիոքի երկիրը՝ կողոպտելու այն։ Եվ Բոհեմունդ իշխանը դուրս եկավ ընդառաջ և նույն ձևով սրի քաշեց սրանց»⁴⁷։

Ամենայն հավանականությամբ հենց նույն այս Ռոստոմի գլխավորած թուրքմեններին նկատի ունի և Կյոդ Կայենը, որն Իսլամի հանրագիտարանի «Արտոլոգյաններ» հոդվածում, գրելով Դիյար Բաբրի (Վերին Միջագետք) հարավային շրջաններում ապրող թուրքմենական ցեղերի մասին, հիշատակում է այդ ցեղերի մի մեծ գաղթ՝ Ռուստեմի գլխավորությամբ, որը տեղի է ունեցել 1185—1190 թվականներին՝ ընդգրկելով Փոքր Ասիայի արևելյան և կենտրոնական բոլոր շրջանները⁴⁸։

Դժվար չէ նկատել, որ այս գաղթը թե՛ ժամանակային և թե՛ տարածքային ընդգրկումով լիովին համընկնում է Սմբատ Սպարապետի և Բար Հերբեոսի հիշատակած՝ 1187 թվականի արշավանքին։

⁴⁶ Michel le Syrien, t. III, p. 401.

⁴⁷ Bar Hebraeus, p. 328.

⁴⁸ Encyclopaedia of Islam, v. I, p. 665. (Դժբախտաբար Կ. Կայենի օգտագործած աղբյուրը գտնել չհաջողվեց)։

Գրիգոր Միքայելյանը հիշատակում է ևս մի արշավանքի մասին: Նա գրում է. «1188 թվականին Սալահ ալ-Դինի զորքերից մի մեծ զորաջոկատ ներխուժեց Անտիոքի իշխանության սահմանները, իսկ այնտեղից էլ Ամանոսյան լեռների մի լեռնանցքից մուտք գործեց Կիլիկիա: Այստեղ, ինչպես հաղորդում են հայ և արաբական աղբյուրները, Սալահ ալ-Դինի զորքը ջախջախվեց հայերի կողմից՝ Լևոնի գլխավորությամբ»⁴⁹:

Ուսումնասիրողը միանգամայն իրավացի է, երբ, ի տարբերություն այլ հետազոտողների, առանձնացնում է Ռոստոմի արշավանքն ու Սալահ ալ-Դինի զորքի ներխուժումը: Սակայն այստեղ ևս որոշակիություն չկա. Միքայելյանը հիշատակելով, որ այդ մասին հաղորդում են «հայ և արաբական աղբյուրները», դժբախտաբար չի հղում այդ աղբյուրներից և ոչ մեկը: Չնայած դրան, վերոհիշյալ արշավանքի գոյությունը շատ հավանական է, քանի որ հենց նույն՝ 1188-ին էր, որ Տրիպոլիսի կոմսությունն ու Անտիոքի իշխանությունը ենթարկվեցին Սալահ ալ-Դինին⁵⁰: Այս վերջին հանգամանքը անշուշտ կարող էր նպաստել, որ Սալահ ալ-Դինը Անտիոքի իշխանության տարածքով ազատորեն զորք անցկացներ:

Թերևս այս նույն արշավանքի մասին է ակնարկում և Քամալ ալ-Դին Իբն ալ-Ադիմը՝ գրելով. «Այնուհետև սուլթանը (Սալահ ալ-Դինը) որոշեց ևս մեկ անգամ ուղղվել դեպի Քարաթ⁵¹ և դուրս եկավ Դամասկոսից 583 թվականի Մուհարրամ ամսի կեսերին⁵² և ընթացավ Հալեպի վրա, որ զորահավաք կատարի, սակայն այդ զորքը ուղացավ, որովհետև զբաղված էր ֆրանկներին⁵³ դեմ կռվելով՝ Անտիոքի հողում և Իբն Լևոնի երկրում»⁵⁴:

⁴⁹ Г. Г. Микаелян, укр. соч., стр. 141—143.

⁵⁰ S. Lane-Poole, History of Egypt, p. 208.

⁵¹ Քաղաքը գտնում է Հարավային Սիրիայում:

⁵² 1187 թվականի մարտի վերջ:

⁵³ Այստեղ, հավանաբար, քրիստոնյաներ իմաստով:

⁵⁴ Kamal ad-Din ibn al-Adim, Tarikh ul-Halab, Damas, 1968, v. III,

Վերոհիշյալ երկու արշավանքները Կիլիկիայի վրա դեռևս բավարար չափով ուսումնասիրված չեն։ Կարելի է միայն ենթադրել, որ Ռոստոմի գլխավորած արշավանքը կատարվել է Կիլիկիայի արևելքից կամ Հյուսիսից, մոտավորապես Մարաշի շրջանից։ Հավանաբար հիշյալ Ռոստոմը կամ Ռուստեմը թուրքմեն ցեղապետ էր, նա գլխավորում էր թուրքմենական ցեղերի մի մեծ գաղթ, որի հիմնական մեկնակետերն էին Հյուսիսային Սիրիան և Վերին Միջագետքը։ Այդ գաղթի հետևանքով թուրքմենական ցեղերը 1185—1190 թվականներին ողողեցին Փոքր Ասիայի արևելյան ու կենտրոնական շրջանները⁵⁵ ու, ամենայն հավանականությամբ, հենց այդ ժամանակ էլ ներխուժեցին Կիլիկիա։ Այս գաղթը իսկապես պայմանավորված էր թուրքմենների և քրդերի միջև ծագած ռազմական ընդհարումներով։

Ինչ վերաբերում է Սալահ ալ-Դինի՝ Հալեպի զորքի ղեպի Կիլիկիա կատարած արշավանքին, ապա սրա մասին տեղեկությունները բավական կցկտուր են ու անորոշ։

1187 թվականը շրջադարձային էր խաչակիր պետությունների պատմության մեջ։ Հիթթինի մոտ խաչակիրների կրած ծանր պարտությունից հետո Սալահ ալ-Դինը գրավեց Երուսաղեմն ու Պաղեստինի մեծ մասը⁵⁶։

Երուսաղեմի անկման լուրը ծանր տպավորություն թողեց Եվրոպայում և առիթ հանդիսացավ խաչակրած Գ արշավանքի (1189—1192) համար։ Արշավանքը ղեկավարում էին եվրոպական երեք միապետներ՝ Հռոմեական սրբազան կայսրության տիրակալ Ֆրիդրիխ Ա Շիկամորուսը (1155—1190), Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ Ա Օգոստոսը (1180—1223) և Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Ա Առյուծասիրտը (1189—1199)։

Ռիչարդ և Ֆիլիպ թագավորների հրամանատարության տակ գտնվող բանակը նավերով տեղափոխվեց Պաղեստին

⁵⁵ The Encyclopaedia of Islam, v. I, London, 1960, Artukids, p. 665.

⁵⁶ S. Lane-Poole, History of Egypt, p. 208.

և պաշարեց Ակրան, իսկ Ֆրիդրիխ Շիկամորուսը մեծաթիվ բանակով, ցամաքային ճանապարհով, զնաց նույն ուղղությամբ: Մեծ զժվարություններ հաղթահարելով կայսեր բանակը բավական նվազած հասավ Իկոնիա՝ Սելջուկյան սուլթանության մայրաքաղաքը:

ԺԳ դարի պատմիչ Վարդան Արևելցին իր «Տիեզերական պատմության» մեջ գրում է. Իկոնիայից Ֆրիդրիխ կայսրը երեք անգամ դեսպաններ ուղարկեց Լևոնի մոտ և պատասխան չստացավ («և հատաւ առ նա»)⁵⁷: Իսկ երբ դուրս եկավ Իկոնիայից, նրան հասավ Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի նամակը՝ «Եթէ եկաք մեք ի Սիս և մնամք քեզ աստ»⁵⁸: Այս նամակը ընդունվում է մեծ խանդավառությամբ: Կայսրը պատասխան նամակում խոստանում է, որ իր հետ բերած թագով ու զգեստով կաթողիկոսը կարող է օծել «Թագավոր Հայոց», ում ինքը՝ կաթողիկոսը, կկամենա⁵⁹: Սակայն Ֆրիդրիխ Շիկամորուսի ծրագրերն ու խոստումները չիրականացան: Նա զոհվեց՝ խեղդվելով Սելևկիա գետում:

Ինչպես երևում է Վարդան պատմիչի վերոհիշյալ տեղեկությունից, Լևոն Բ-ը բավական զգուշավոր գիրք է բռնել Ֆրիդրիխ Շիկամորուսի հանդեպ և աշխատել է ընդհանրապես չհանդիպել նրան՝ հասկանալով վերջինիս նրվաճողական պլանները և միաժամանակ չցանկանալով իր դեմ գրգռել Սալահ ալ-Դինին:

Կիլիկիայի իշխանապետի այս գիրքորոշումը լիովին հաստատվում է Իրն Շադդադ պատմիչի հետևյալ տեղեկությամբ. «Երբ Լևոնի որդին (նկատի ունի հենց Լևոն Բ-ին) լսեց, թե ինչ պատահեց նրանց, այսինքն նրանց (ալմաններին) թագավորի մահը և աչք բանի հետևանքով նրանց կրած բոլոր տառապանքները՝ քաղցի, մահվան և

⁵⁷ Վարդան Արևելցի, Պատմութիւն Տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 178—179:

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ Նույն տեղում:

հիվանդությունների պատճառով, շուտեց զնալ նրանց մոտ, որովհետև նախ՝ չգիտեր, թե դեպքերը ինչ ընթացք կստանային, և երկրորդ,՝ որ նրանք ֆրանկ էին, իսկ ինքը՝ հայ էր, և քաշվեց իր անառիկ բերդերից մեկը»⁶⁰:

Վերջապես հետաքրքիր է նաև հետևյալ փաստը. երբ Ֆրիդրիխ կայսրը մոտեցավ Կիլիկիային, հայոց Գրիգոր Տղա կաթողիկոսը նամակ գրեց Սալահ ալ-Դինին⁶¹։ Այդ նամակը իրենց գրքերում ամբողջությամբ մեջբերում են արաբ պատմիչներ Իբն Շադդադը, Իբն ալ-Ֆուրաքը և Աբու Շաման։

Այս նամակում կաթողիկոսը նկարագրում է Ֆրիդրիխ Շիկամորուսի բանակի առաջխաղացումը մինչև Կիլիկիա, նրանց բախումները հուլյների, թուրքմենների և Իկոնիայի սելջուկների հետ։ Ապա աշխատում է ամեն կերպ իրեն ու Լևոն Բ-ին ներկայացնել որպես Սալահ ալ-Դինի բարեկամ ու դաշնակից։ Կաթողիկոսը գրում է. երբ Կիլիկիայում ստանում են Ֆրիդրիխ կայսեր նամակը, նրա մոտ են ուղարկում ոմն Հաթիմի (երևի Հեթում)՝ իբրև պատվիրակ և սրա հետ բարձրաստիճան անձնավորություններ։ Նրանք իրենց հետ տանում են հայերի պատասխան նամակը, որով իբր խորհուրդ էր տրվում «Ալմանների թագավորին»⁶² հետ դառնար դեպի Կլըլը Արսլանի երկիրը։ Իսկ Ֆրիդրիխ կայսեր մահից հետո նրա որդին է անցնում զորքի գլուխ և մտնում Կիլիկիա։ Լևոնը սկզբում քաշվում է իր բերդերից մեկը, բայց «Ալմանների թագավորի որդին» սպառնում է զրավել նրա երկիրը, եթե հակառակվի։ Եվ կաթողիկոսը, կարծես փորձելով արդարացնել Լևոնին, ավելացնում է. «Լևոնի որդին հարկադրվեց տեղի տալ և զնալ դիմավորել թագավորին։ Արդարև, նա (թագավորը) գտնվում էր մի մեծածախով բանակի գլուխ, որը հավաքել էր արշավանքի

⁶⁰ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 298։

⁶¹ Նույն տեղում էջ 294—297։

⁶² Նույն տեղում, էջ 296։

համար: Այդ բանակը բաղկացած էր քառասուն հազար հեծյալից և անթիվ հետևակից՝ բաղկացած ալազգի ժողովուրդներից...»⁶³:

Գրիգոր Տղան նամակի վերջում էլ պատրաստակամությամբ է հայտնում, եթե մի նոր բան պատահի, կտեղեկացնի Սալահ ալ-Դինին:

Իբն Շադդադը նամակն ամբողջությամբ մեջբերելուց հետո ավելացնում է. «Սա է նամակը կաթողիկոսի և այս բառը նշանակում է խալիֆա. նրա անունն է Բար Քրիքուր իբն Վասիլ»⁶⁴:

Ուսումնասիրողներից ոմանք (Ալիշան⁶⁵, Տուրնբիզ⁶⁶ և ուրիշներ) այս նամակը կեղծիք են համարում: Եվ դա լոկ այն պատճառով որ իբր կաթողիկոսը չէր կարող բարեկամական նամակներ գրել միաթամանակ թե՛ Ֆրիդրիխ Առաջինին և թե՛ Սալահ ալ-Դինին⁶⁷:

Որ այդ կարծիքը հիմք չունի, ապացուցել է Գրիգոր Միքայելյանը, հավաստելով, որ Գրիգոր Տղան բարեկամական հարաբերություններ է ունեցել դեռևս նուր ալ-Դինի հետ (հենց նրա ու Մլեհի միջամտությամբ էր դարձել կաթողիկոս) և բացառված չէր, որ նույնպիսի լավ հարաբերությունների մեջ կարող էր լինել նաև մի այլ մայմեդական տիրակալի հետ⁶⁸: Այստեղ նա հանդես էր գալիս ոչ թե որպես քրիստոնյա հովվապետ, այլ՝ քաղաքական գործիչ: Բացի այդ, Իբն Շադդադի մոտ հիշատակվում է ոչ միայն նամակի հե-

⁶³ Նույն տեղում:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 297:

⁶⁵ Ալիշան, Սիսուան, էջ 185:

⁶⁶ F. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900, p. 185.

⁶⁷ Հիշենք, որ սա առաջին նամակը չէ, որ Գրիգոր Տղան ուղարկում էր Սալահ ալ-Դինին:

⁶⁸ 68 Г. Микаелян, Ук. соч., стр. 145—147.

դինական հայոց կաթողիկոս և Հռոմկլայի տեր լինելը, այլ և նրա ճշգրիտ անունը՝ Բար Քրիքոս իբն Վասիլ, որ նույնն է՝ Գրիգոր տղա որդի Վասիլի⁶⁹:

Վերջապես, այս նամակի վավերականությունը մեկ անգամ ևս հաստատում է դեպքերին ժամանակակից Աբու Շաման իր պատմական երկում: Նա համառոտ վերապատմում է կաթողիկոսի նամակը, սակայն չի թաքցնում իր կրոնական ատելությունը քրիստոնյաների հանդեպ: Ուշագրքալ է, որ Աբու Շաման անընդհատ ակնարկում է, թե ինքը հավատ չի ընծայում կաթողիկոսին, իսկ մի տեղ էլ գրում է. «Նա (Հռոմկլայի տերը) սպառնում էր, վախեցնում, հնարանքներով խոսում և անկասկած թաքցնում էր, որ իր պիղծ ցեղին է համակրում և խոսում էր իր ազգին հատուկ խորամանկությամբ»⁷⁰: Վերջին բառերը հաստատում են այն միտքը, որ Գրիգոր կաթողիկոսի նամակը արտահայտում էր Ռուբինյան իշխանապետության շահերը: Նրա համար ձեռնառու էր, որ կողմերից ոչ մեկը չափից ավելի չհզորանա և չսպառնա Կիլիկիայի ինքնուրույնությունն ու անկախությունը:

Անկասկած, Լևոն Բ-ի և կաթողիկոսի միջև կար որոշակի ընդհանուր քաղաքական դիրքորոշում: Պատահական չէ, որ Ֆրիդրիխ Շիկամորուսին գրած նամակում կաթողիկոսը հաղորդում է, թե գտնվում է Սիսում և սպասում է կայսեր: Ամենայն հավանականությամբ Գրիգոր կաթողիկոսը Հռոմկլայից շտապել էր Սիս՝ Լևոն Բ-ի հետ խորհրդակցելու և իրենց գործողությունները համաձայնեցնելու համար: Լևոն Բ-ը, որպես քաղաքական առաջնորդ, դիմում է չեզոքության և՛ խաչակիրների և՛ Սալահ ալ-Դինի հանդեպ՝ սպասելով դեպքերի հետագա ընթացքին, իսկ կաթողիկոսը, որը հոգևոր առաջնորդ լինելուց բացի, երբեմն հանդես է գալիս որպես արտաքին գործերը վարող անձ,

⁶⁹ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 297:

⁷⁰ Abu Shama, Ar-Raudatayn fi achbar ad-daulatayn, p. 150.

բարեկամական ու հավատարմական նամակներ է գրում թե՛ մեկ, թե՛ մյուս տիրակալներին: Ու թեև, ի վերջո, Լևոն Բ-ը պարեն, անասնակեր ու տեղ է տալիս խաչակիրներին Կիլիկիայում⁷¹, բայց, հավանաբար, անձամբ չի հանդիպում նրանց. ո՛չ Ֆրիդրիխ Շիկամորուսի և ո՛չ էլ նրա որդու՝ Հենրիխ Զ-ի հետ:

Եթե Ֆրիդրիխ Շիկամորուսից կամ նրա հաջորդներից հայերը ունեին թագ ստանալու ակնկալիքներ (իսկ դա 8 տարի հետո իրականացավ), ապա Սալահ ալ-Դինն էլ այդ ժամանակ գտնվում էր իր հզորության գագաթնակետին և ցանկացած պահի կարող էր ներխուժել Կիլիկիա: Ավելին, Հռոմկլան՝ Հայոց կաթողիկոսանիստը, գտնվում էր նրա տիրույթների մեջ:

Մի փոքր միակողմանի է ներկայացնում վերոհիշյալ դեպքերը Ռենե Գրուսեն՝ գրելով. Լևոն Բ-ը ամեն կերպ աշխատում էր օգնել խաչակիրներին, իսկ Գրիգոր կաթողիկոսի՝ Սալահ ալ-Դինին ուղարկած նամակի նպատակը, բոլորովին, այն էր, որ խաչակրաց բանակի հզորությունը նկարագրելով բարոյալքի մահմեդականներին՝ նախքան երկու բանակների հանդիպումը⁷²: Սակայն այս տեսակետը չի հաստատվում աղբյուրների տեղեկություններով: Աբու Շամայի մոտ կա մի այսպիսի նախադասություն. «Նա (Հրոմկլայի տերը) գտնում էր, որ եկողները (խաչակիրները) մեծաթիվ են, իսկ նրանց ճանապարհը փակողները վատ վիճակում են»⁷³: Անշուշտ այս և նման մի քանի արտահայտություններ նկատի ունի Ռենե Գրուսեն, երբ գրում է, որ կաթողիկոսը փորձում էր այդ ձևով բարոյալքել մահմեդականների բանակը:

Վերոհիշյալ կարծիքը նախ տրամաբանված չէ: Եթե կաթողիկոսի նպատակը միայն Սալահ ալ-Դինի բանակի

⁷¹ Իրն ալ-Ասիր, էջ 275:

⁷² R. Grousset, Histoire des Croisades, v. III, Paris, 1936, p. 15-16.

⁷³ Abu Shama, Ar-Raudatayn fi achbar ad-daulatayn, p. 150.

պարտված տեսնելն էր, ապա նա կվարվեր ճիշտ հակառակ ձևով: Նա կամ ոչինչ չէր հաղորդի մահմեդականներին, կամ էլ կգրեր, որ խաչակիրները փոքրաթիվ են և թույլ, թերևս այդ ձևով փորձելով թյուրիմացության մեջ պահել նրանց: Այնինչ, ըստ Աբու Շամայի տեղեկության, կաթողիկոսի այս նամակը փաստորեն ահազանգի դեր է կատարում Սալահ ալ-Դինի համար: Աբու Շաման գրում է. «Երբ այս լուրը տեղ հասավ և իմացվեց, որ վիճակը վտանգավոր է, մարդիկ իրար անցան...: Ռումի երկիրը հետախույզներ (տեքստում՝ աչքեր) և լրտեսներ ուղարկեցին և դեսպաններ՝ օգնություն խնդրելով...»⁷⁴:

Ավելին, Իբն Շադդադը հաղորդում է կաթողիկոսի՝ Սալահ ալ-Դինին ուղարկած մի երկրորդ նամակի մասին, որով կաթողիկոսը տեղեկացնում է խաչակիրների առաջխաղացման, նրանց ծայրաստիճան թշվառ վիճակի մասին⁷⁵:

Հետաքրքիր է հատկապես կաթողիկոսի հետևյալ հաղորդումը. մինչ խաչակրաց զորքը մոտենում էր Անտիոքին, Լևոն Բ-ը և Անտիոքի իշխանը, տեղեկանալով նրանց թուլության, ինչպես նաև թագավորի⁷⁶ տկարության ու հիվանդության մասին, փորձում էին զրավել նրանց ունեցվածքը⁷⁷:

Այսպիսով, Կիլիկյան Հայաստանը ազատվեց խաչակրաց հսկա բանակի վտանգավոր ներկայությունից, իսկ Սալահ ալ-Դինի արտաքին քաղաքականության մեջ կրկին առաջին պլան մղվեց պայքարը նոր համալրում ստացած խաչակիրների դեմ: Ստեղծված իրավիճակում Լևոն Բ-ը ոչ միայն պահպանեց իր իշխանապետության դիրքերը, այլև նոր նվաճումների հասավ:

⁷⁴ Նույն տեղում:

⁷⁵ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 299—300:

⁷⁶ Հենրիխ Զ (1191—1197):

⁷⁷ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 300:

Երբ խաչակիրների բանակը մոտեցավ Սիրիային, սկզբում մահմեդականների մեջ խուճապ էր տիրում: Սալահ ալ-Դինը նախընտրեց հետ քաշել իր կայազորները մի շարք վայրերից, այդ թվում և Բաղրաս (Գաստուն) ամրոցից⁷⁸:

Սալահ ալ-Դինը, ըստ Իբն ալ-Ասիրի, հրամայեց քանդել ամրոցը, որը, ըստ պատմիչի, «մեծ վնաս էր մահմեդականներին, քանզի Հայոց տեր (Սահիբ ալ-Արման) Լևոնի որդին (Իբն Լայուն), որը սահմանակից էր, իր երկրից եկավ, նորոգեց ու կատարելագործեց այն և այնտեղ նըշանակեց իր զինվորներից մի խումբ, որն այնտեղից ասպատակում էր դրացի երկիրը և սրանից շատ տուժեց Հալեպի շրջակայքի ժողովուրդը: Այն մինչև օրս էլ նրանց (հայերի) ձեռքում է»⁷⁹:

Այսպիսով Բաղրասը, որ երկար տարիներ վիճելի տիրույթ էր հայերի և Տաճարականների միջև (սկսած դեռևս Թորոս Բ-ի ժամանակներից), անցավ Լևոն Բ-ին: Ամրոցը ռազմաստրատեգիական կարևոր դիրք ուներ. հրակում էր Բեյլանի կիրճին, որը Սիրիայի մուտքն էր՝ Կիլիկիայի կողմից, իսկ հետագայում կարևոր հենակետ դարձավ Լևոն Բ-ի համար՝ Հյուսիսային Սիրիայում մղած կռիվների ժամանակ:

Ահա թե ինչպես է այն նկարագրում եվրոպացի ուղեգիր Վիլբրանդ Օլդենբուրգցին, որը 1212 թ. այցելել է Կիլիկյան Հայաստան: «Սա (Գաստունը) շատ ուժեղ ամրոց է՝ երեք շարք չափազանց հզոր և աշտարակավոր պարիսպներով շրջապատված, և գտնվում է Հայաստանի լեռների վրա՝ սահմանագլխին»⁸⁰:

Մինչ Լևոն Բ-ը ընդարձակում էր իր տիրույթները ու ամրացնում սահմանները, խաչակրաց Գ արշավանքի մասնակիցները համառ պայքար էին մղում Սալահ ալ-Դինի

⁷⁸ R. Grousset, Histoire des Croisades, v. III, p. 16.

⁷⁹ Իբն ալ-Ասիր, էջ 273:

⁸⁰ Wilbrandi de Oldenburg, Peregrinatio, in: Laurent, Peregrinatores medii aevi quatuor, Lipsiae, 1863, p. 174.

զորքերի դեմ՝ հանուն Պաղեստինի ծովափնյա մասի՝ գլխավորապես Ակրայի:

Վերջապես, երկու տարվա պայքարից հետո, 1192 թվականի սեպտեմբերի 2-ին Ռամլայում խաչակրաց Գ արշավանքի ղեկավարների և Սալահ ալ-Դինի միջև հաշտության կնքվեց, համաձայն որի խաչակիրները վերստացան Ակրայից մինչև Հոբբե (Յաֆֆա) ընկած ծովափը, սակայն չկատարեցին իրենց գլխավոր խնդիրը՝ Երուսաղեմը այդպես էլ չվերագրավվեց: Ընդհանուր առմամբ արշավանքն անհաջող անցավ⁸¹:

Մեզ հետաքրքրում է այն հարցը, թե արդյո՞ք Կիլիկիայի հայերը մասնակցել են խաչակրաց Գ արշավանքին: Թե՛ հայ և թե՛ օտար աղբյուրները այս մասին լռուումն են: Ընդհակառակը, ինչպես արդեն վերը նշվեց, այդ աղբյուրների տեղեկությունները գրեթե բացառում են հայերի ու խաչակիրների (մանավանդ գերմանացի խաչակիրների) զինակցության հնարավորությունը: Սակայն որոշ ուսումնասիրողներ, վկայակոչելով միջնադարյան գերմանացի մի բանաստեղծի տեղեկությունը, հնարավոր են համարում այդ զինակցությունը: Վերոհիշյալ աղբյուրում Ակրան գրավող թագավորների շարքում Գերմանիայի, Երուսաղեմի և Կիպրոսի թագավորների կողքին հիշվում է նաև

Լևոն թագավոր Ուբիայի (Ռուբինյան),
ինչպես նաև Հայաստանի⁸²:

Տեղեկությունը բավական որոշակի է, սակայն առաջժմ հիմք չի տալիս հեռուն գնացող ենթադրությունների համար՝ մի քանի պատճառներով: Նախ՝ սա այդ մասին հաղորդող միակ աղբյուրն է, ընդ որում տեղեկությունը հանդիպում է գեղարվեստական երկում, որտեղ բացառված չէ, որ գերմանացի խաչակիրներին պարեն տրամադրած Լևոն Բ-ը

⁸¹ S. Lane-Poole, History of Egypt, p. 211.

⁸² Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 449, Վ. Քյուսթլյան, Հայկական Կիլիկիա, Նյու Յորք, 1919, էջ 11—12:

վերածվի Ակրան գրաված քաջարի քրիստոնյա թագավորի։ Բացի այդ, այս տեղեկությունը հակասում է մյուս բոլոր հայ, արաբ և ասորի պատմիչների տեղեկություններին և ընդհանրապես Լևոն Բ-ի չեզոք քաղաքականությանը։ Հետևաբար, քանի դեռ չկան այլ աղբյուրներ, որոնք կհաստատեն վերոհիշյալ հայ-խաչակիր զինակցությունը, այդ մասին առայժմ դժվար է խոսելը։

Այսպիսով, 1192 թվականի հաշտությանը Սալահ ալ-Դինը մնաց զրույթյան տերը և առաջվա պես իշխում էր մի հսկա տերության, որը ձգվում էր Հայկական Տավրոսի լեռներից մինչև Լիբիական անապատը։ Նա վերջնականապես թուլացրել էր խաչակիրներին՝ նրանց թողնելով միայն ծովափնյա մի նեղ շերտ։ Ընդ որում եվրոպայից նոր համալրում խաչակիրները մոտ ժամանակներում չէին ըսպասում։ Այս ամենը հիմք էր տալիս Սալահ ալ-Դինին՝ անցնելու նոր նվաճումների հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում։ Դրանով բարդանում էր Կիլիկիայի վիճակը. եթե մինչ այդ Սալահ ալ-Դինը աշխատում էր մեղմ վարվել հայերի և ասորիների հետ, այս ձևով փորձելով նրանց հեռու պահել խաչակիրներից (այդպես եղավ օրինակ 1187 թ. Երուսաղեմի գրավման ժամանակ), ապա այժմ արդեն նա դրա կարիքը չէր զգում։

Սալահ ալ-Դինի նվաճողական ծրագրերի մասին է պատմում Իբն ալ-Ասիրը։ Ըստ նրա, սուլթանը իր մոտ է կանչում որդուն՝ ալ-Աֆդալին ու եղբորը՝ ալ-Մալիք ալ-Ադիլին և նրանց հետ միասին մշակում նոր երկրների նվաճման ծրագրեր։ Նախատեսվում է զավթել Իկոնիայի սուլթանությունը, Մեծ Հայքի մի մասը, Ատրպատականը և մինչև իսկ Իրանը⁸³, այդ ընթացքում առաջին հերթին վերացնելով Ռուբինյան իշխանապետությունը։

Իսկ Սալահ ալ-Դինի որոշումը Կիլիկիան նվաճելու մասին, տեղեկանում ենք Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքից»։ Ըստ պատմիչի, իր իշխանության վերջին տարում

⁸³ Իբն ալ-Ասիր, էջ 278—279։

(1193) սուլթան Սալահ ալ-Դինը մարդ է ուղարկում Լևոնի մոտ՝ պահանջելով հանձնել Կիլիկիան և անձամբ ներկայանալ իրեն⁸⁴։ Հայոց իշխանապետը, մի կողմ թողնելով դիվանագիտությունը և հաշտության հնարավորություններ չտեսնելով, հետևյալ պատասխանն է տալիս պատվիրակին. «Ասա ցսուլտանն թէ երկիր ոչ ունիմ տալ քեզ, բայց եթէ գայցես յերկրիս իմում տաց քեզ յերկսայրից ըմպելիս, որպէս հաւատակցին քո Ըռըստոմի»⁸⁵։

Այսպիսի համարձակ պատասխան ստանալով, սուլթանը, պատմիչի արտահայտությամբ, «մոմէր որպես զառիւծ»⁸⁶ և զորքով հարձակվում է Կիլիկիայի վրա։ Այլուբյանների բանակը հասնում է մինչև Սև գետը՝ Ռուբինյան իշխանության սահմանը, բայց այստեղ Սալահ ալ-Դինը հանկարծակի հիվանդանում է ու մեռնում⁸⁷։ Այսպես Կիլիկիան փրկվեց Այլուբյանների Գ (եթե հաշվենք նաև 1188-ի ենթադրյալ արշավանքը) արշավանքից։ Եթե 1180-ին Ռուբինյանները մի ամբողջ զիջելով ու նվերներով հեռացրին Սալահ ալ-Դինի բանակի ներխուժումը, զինված հակահարված տվեցին, ապա այս անգամ արդեն Կիլիկիան կանգնած էր նվաճման անմիջական վտանգի առջև։

Սալահ ալ-Դինի մահից հետո Այլուբյան հսկա տերությունը բաժանվեց մի քանի մասերի։ Նրա ժառանգությանը տեր դարձան որդիները՝ ալ-Աֆդալը, ալ-Ադիլը, ալ-Ջահիրը և եղբայրը՝ ալ-Ադիլը։ 1194 թվականին եղբայրների միջև սկսվեցին զահակալական կռիվներ։ Այսպիսով Կիլիկիան ազատվեց հզոր ու վտանգավոր թշնամուց։

Սալահ ալ-Դինից ազատվելուց հետո Կիլիկիան իրեն ենթարկելու փորձ կատարեց Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ Գ-ը։ 1193 թ Վականին նա, ձերբակալելու նպատակով, Անտիոք հրավիրեց Լևոն Բ-ին։ Նախօրոք տեղեկանալով այս

⁸⁴ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 204։

⁸⁵ Նկատի ունի թուրքմեն ցեղապետ Ռոստոմին։

⁸⁶ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 204։

⁸⁷ Նույն տեղում։

մասին, Լևոն Բ-ը չկրկնեց իր եղբոր՝ Ռուբենի սխալը: Նա ոչ միայն չզնաց Անտիոք, այլև ինքը ծուղակի մեջ գցեց Բոհեմունդ իշխանին: Այս մասին հաղորդում է Բար Հերբոս պատմիչը, որը մանրամասն նկարագրում է, թե ինչպիսի խորամանկությամբ Լևոն Բ-ը Բոհեմունդին կանչեց Բաղրաս և ամրոցի հայ կառավարչի միջոցով ձերբակալեց ու կապանքների մեջ տանջեց նրան⁸⁸:

Անտիոքի իշխանը մնաց գերության մեջ մինչև Ակրայի տեր Սիր Հենրիի Շամպայնցու միջամտությունը, որից հետո հաշտություն կնքվեց⁸⁹:

Ըստ այդ հաշտության, Բոհեմունդ Գ-ը վերադարձրեց Ռուբինյաններից խլած սահմանամերձ հողերը և հրաժարվեց Բաղրասից մինչև Այաս ընկած Դաշտային Կիլիկիայի հարավային մասի հանդեպ իր հավակնություններից:

Հաշտության երկրորդ կետով Բոհեմունդի որդին՝ Ռայմունդը, ամուսնացավ Լևոնի եղբոր՝ Ստեփաննի աղջկա՝ Ալիսի հետ: Սրանցից ծնված Ռուբեն-Ռայմունդը հետագայում Լևոն Բ-ի կողմից հռչակվեց հայոց գահաժառանգ⁹⁰:

Նույն տարիներին Լևոն Բ-ը հաղթանակներ տարավ նաև Իկոնիայի սելջուկների և բյուզանդացիների նկատմամբ՝ իր իշխանապետությանը միացնելով Կիլիկիայում նրանց ձեռքում մնացած վերջին բերդերը: Այդ մասին է գրում Բար Հերբոսը. «Լևոնը Կըլը Արսլանի մահից հետո (1192) շատ հղորացավ և գրավեց 72 ամրոց՝ մի մասը թուրքերից, իսկ մյուսը՝ հույներից: Եվ իր մղած բոլոր պատերազմներում նա հաղթական էր»⁹¹:

Վերոհիշյալ հաղթանակների շնորհիվ, Ռուբինյան իշխանապետությունը իր տարածքով և ռազմական ու տնտեսական կարողություններով բավական հզոր ու կայուն

⁸⁸ Bar Hebraeus, p. 343—344.

⁸⁹ Միխայելի Ասորոց պատրիարքի Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1871, էջ 501:

⁹⁰ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 204:

⁹¹ Bar Hebraeus, p. 344.

պետական միավոր դարձավ՝ լիովին պատրաստ վերածվելու թագավորության:

1196 թվականին Լևոն Բ-ը Հռոմի պապ Կելեստինոս Գ-ի մոտ ուղարկեց պատվիրակություն, որի խնդիրն էր պապի միջնորդությամբ թագ ստանալ Հռոմեական սրբազան կայսրությունից: Իր հերթին պապի կողմից ուղարկված պատվիրակությունը մի քանի դավանաբանական պահանջներ առաջարկեց Կիլիկիայի հայերին, որոնք առերես ընդունվեցին: Լևոն Բ-ին թագեր ուղարկեցին Հռոմեական սրբազան կայսրության կայսր Հենրիխ Զ-ն և Հռոմի պապ Կելեստինոս Գ-ը:

Լևոն Բ-ին թագ ուղարկեց նաև բյուզանդական կայսրը, փորձելով իր կողմը գրավել նորաստեղծ թագավորությանը և հեռու պահել Կիլիկիան հռոմեական եկեղեցու ազդեցությունից: Սակայն Բյուզանդական կայսրությունը ԺԲ դարի վերջին կրկին թուլացավ, իսկ մի քանի տարի անց (1204) ժամանակավորապես վերացավ խաչակիրների հարվածների տակ: Մինչդեռ հռոմեական եկեղեցին իր ազդեցությունն էր տարածել գրեթե ողջ Եվրոպայում և նրա գերագահությունն էին ընդունել բազմաթիվ հզոր տիրակալներ: Բնական է, որ Լևոն Բ-ը Հռոմեական սրբազան կայսրության և եկեղեցու հովանավորությունը նախընտրեց Բյուզանդական քաջբայկող կայսրությունից և իր ազդեցությունը կորցրած հունադավան եկեղեցուց:

1198 թվականին Տարսոնի ս. Սոփիա եկեղեցում Լևոն Բ-ը հանդիսավորապես օծվեց «Թագավոր Հայոց»: Թագադրության հանդեսին ներկա էին հունաց մետրոպոլիտը, ասորիների պատրիարքը, 15 հայ եպիսկոպոսներ և 39 հայ իշխաններ⁹²: Բացի եվրոպական տիրակալներից ու հոգևոր պետերից, Լևոն Բ-ի թագադրությունը ողջունեց նաև Բաղդադի Աբբասյան խալիֆա ալ-Նասիրը (1180—1225), որը

⁹² Մմբատ սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 208:

իր դեսպանների հետ թանկարժեք ընծաներ ուղարկեց նոր թագավորին⁹³:

Այսպիսով, 1198 թվականին առերես ընդունելով կաթոլիկական դավանանքի երեք կետերը և թագադրվելով Մայնցի արքեպիսկոպոս Կոնրադոս Վիտելսբախի կողմից (ապա նաև Գրիգոր Զ Ապիրատ կաթողիկոսի) ևեռն Բ-ը սերտ կապեր հաստատեց Հռոմեական եկեղեցու և եվրոպական մի շարք երկրների հետ: Սկսած 1199 թվականից աշխույժ նամակագրություն սկսվեց Կիլիկիայի հայերի և Իննոկենտիոս Գ (1198—1216) պապի միջև:

Կիլիկյան Հայաստանի և Հռոմեական եկեղեցու միջև հաստատված հարաբերությունների, ինչպես նաև Կիլիկյան Հայաստանի թագավորների արտաքին քաղաքականության մասին շատ հետաքրքիր նյութեր կան լատինագիր հեղինակ Բրոկարդուսի գրքում: Նա գրում է. «Հայերը երբ Հռոմեական եկեղեցուն միացան, բանավոր ու գրավոր խոստացան հավատի միություն...»⁹⁴: Ապա Բրոկարդուսը բացատրում է. հայերը թուրքերի և սարակինոսների անվերջ արշավանքներին ու հալածանքներին ենթարկվելով, դիմում են Հռոմեական եկեղեցուն «անկասկած դրդված և մղված ոչ այնքան մեծ սիրուց և հարգանքից, որքան անհրաժեշտությունից»⁹⁵: Վերջապես կաթոլիկ մատենագիրը զայրույթով է գրում. հայերը, երբ Հռոմեական եկեղեցու միջոցով «ձեռք բերեցին թագավորություն, անուն և փառք»⁹⁶, երես թեքեցին կաթոլիկներից՝ հետ խլելով այն հողերն ու վանքերը, որ տվել էին լատին հոգևորականությանը⁹⁷: Այս տեղեկությունները հաստատում են այն միտքը, որ Հռոմից

⁹³ Ս. Sbr— Մովսիսյան. Պատմություն հայոց սկիզբեն մինչև մեր օրերը, Վենետիկ, 1924, էջ 483:

⁹⁴ Brocardus, Directorium ad Passagium Faciendum, in: Recueil des Historiens des Croisades, doc. arméniens, t. II, Paris, p. 486—490.

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 490:

⁹⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷ Brocardus, p. 486—490.

թագ ստանալով և համաձայնվելով նրանց առաջ քաշած դավանաբանական երեք կետերին, ո՛չ Կիլիկիայի հայ բնակչությունը և ո՛չ էլ նույնիսկ վերնախավը կաթոլիկ չդարձան:

ԺԲ դարի վերջին քառորդում Կիլիկյան Հայաստանին հարևան պետությունների մեջ ամենաընդարձակը և հզորը Այյուբյան սուլթանությունն էր: Հենց այս պետության հետ հարաբերություններն են կենտրոնական տեղ զբաղում ԺԲ դարի 70—90-ական թվականների Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ: Սակայն այդ փոխհարաբերությունները, սկսած Կիլիկիային հարևան երկրներում Սալահ ալ-Դինի բանակի առաջին անգամ հայտնվելուց (1174) մինչև սուլթանի մահը և տերության տրոհումը (1193), կրեցին փոփոխություններ, որոնք առաջին հերթին պայմանավորված էին Սալահ ալ-Դին—խաչակիրներ հակամարտության ընթացքով:

Այսպիսով, Կիլիկյան Հայաստանի և Այյուբյան սուլթանության փոխհարաբերությունները 1174—1193 թվականների ընթացքում կարելի է բաժանել չորս հիմնական փուլերի.

1) 1174—1187 թվականներ: Այս շրջանում Սալահ ալ-Դինի համար կարևոր խնդիրը մահմեդական ամիրությունների ենթարկումն է և Երուսաղեմի խաչակրաց թագավորության ջախջախումը: Իսկ Ռուբեն Գ-ը և Կիլիկյան Հայաստանի վերնախավը՝ կորցնելով իրենց հզոր դաշնակցին (Զանգինների պետություն), փորձում են գոնե լավ հարաբերություններ պահպանել դրացի խաչակիրների հետ՝ հետևելով պայքարի հետագա ընթացքին:

2) 1187—1190 թվականներ: Այս շրջանում Սալահ ալ-Դինը ջախջախում է խաչակիրներին և, մի կողմ թողնելով նախկին զգուշավոր վերաբերմունքը ոչ ֆրանկ քրիստոնյաների նկատմամբ, առավել հարձակողական է դառնում և նույնիսկ 1188-ին մի զորաջուկատ է ուղարկում Կիլիկիա՝ հավանաբար հետախուզական նպատակներով: Սակայն այս շրջանը վերջանում է այն ժամանակ, երբ Մերձավոր

արեւելքում հայտնվում են խաչակրաց Գ արշավանքի մասնակիցները:

3) 1190—1192 թ. սեպտեմբերի 2. Կրկին Սալահ ալ-Դինի համար առաջին պլան է մղվում պայքարը ուժեղացած խաչակիրների դեմ, իսկ Լևոն Բ-ը և Կիլիկիայի վերնախավը վարում են շեղոք քաղաքականություն՝ փորձելով հեռացնել վտանգը երկրից, իսկ հնարավորության դեպքում՝ նաև օգուտ քաղել երկու մեծ ուժերի բախումից, որի ելքը դեռևս անորոշ էր:

4) 1192 թ. սեպտեմբերի 2—1193 թ.: Ռամլայի հաշտությունից հետո Սալահ ալ-Դինը կրկին իրեն դրույան տեր է զգում: Նա անցնում է իր նվաճողական ծրագրի իրագործմանը, որի ճանապարհին առաջին արգելքներից մեկը Կիլիկյան Հայաստանն էր: Սուլթանի անսպասելի մահով Կիլիկիայի հենց սահմանագլխին ընդհատվում է հայոց իշխանապետության համար աղետարեւր այդ արշավանքը:

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
 ՓՈԽՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՅՅՈՒԲՅԱՆ
 ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՆՏԻՈՔ-ՏՐԻՊՈԼԻՍԻ ԿՈՄՍՈՒԹՅԱՆ
 ՀԵՏ 1198—1226 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԺԲ դարի վերջին Կիլիկյան Հայաստանը քաղաքական ու տնտեսական վերելք էր ապրում: Լևոն Բ-ի ռազմական հաղթանակները և իշխանապետության սահմանների ընդարձակումը, հայոց թագավորության հռչակումն ու նրա ճանաչումը ժամանակի խոշոր տերությունների կողմից ամուր հիմքեր էին ստեղծել Կիլիկյան Հայաստանի բուռն ծաղկման համար:

ԺԲ դարի վերջին 6—7 տարիներին Կիլիկյան Հայաստան հզորացումը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ հարևան բոլոր պետությունները (բացառությամբ Իկոնիայի սուլթանության) զգալիորեն թուլացել կամ մասնատվել էին: Ընդ որում այս պետություններից Ռուբինյանների արտաքին քաղաքականության մեջ նախորդ քսանամյակում կարևոր տեղ էր գրավում Այյուբյան սուլթանությունը, որը, ինչպես արդեն նշվեց, իր հիմնադրի՝ Սալահ ալ-Դինի մահից հետո դարձավ միջդինաստիական պայքարի թատերաբեմ:

Սալահ ալ-Դինի տերությունը ժառանգել էին երեք որդիները և եղբայրը՝ ալ-Ազիլը: Որդիներից ալ-Աֆդալը տիրում էր Հարավային Սիրիային և Պաղեստինին (կենտրոնը՝ Դամասկոս): Մյուս որդին՝ ալ-Ազիզը, կառավարում էր

Եգիպտոսը, իսկ ամենաավագը՝ ալ-Մալիք ալ-Ջահիրը՝ Հյուսիսային Սիրիան (կենտրոնը՝ Հալեպ)։

Սուլթանի եղբորը՝ ալ-Ադիլին, բաժին էր հասել ոչ այնքան մեծ տարածք՝ Վերին Միջագետքն ու Դիար Բաքրը։ Սակայն բոլոր այս տիրակալների մեջ նա ամենափորձված քաղաքագետն էր և ուներ զորավարական ու դիվանագիտական մեծ ընդունակություններ։

1196—1199 թվականների ընթացքում ալ-Ադիլը, օգտվելով իր եղբորորդիների միջև ծագած միջդինաստիական պայքարից, մեկ պետություն մեջ միավորեց Եգիպտոսը, Հարավային Սիրիան, Պաղեստինը, Վերին Միջագետքը և սըրանց հարակից որոշ շրջաններ՝ հիմնականում վերականգնելով Սալահ ալ-Դինի տերությունը¹։ Սուլթանի որդիներից միայն ալ-Մալիք ալ-Ջահիրը՝ հորեղբոր գերագահությունն ընդունելու գնով, կարողացավ պահպանել իր իշխանությունը Հյուսիսային Սիրիայում՝ Հալեպ կենտրոնով։

Հիշյալ փոփոխություններից հետո, մոտավորապես 1200—1201 թթ., Մերձավոր արևելքի քաղաքական քարտեզը համեմատաբար կայուն տեսք ստացավ։ Մինչդեռ այդ նույն՝ 1201 թ. սկսած, քաղաքական մթնոլորտը սկսեց շիկանալ Սիրիայի հյուսիս-արևմուտքում՝ Անտիոքի շրջանում։

1200 և 1201 թթ. մահացել էին նախ Անտիոքի զահա-ժառանգ Ռայմունդը, ապա նաև նրա հայրը՝ Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ Գ-ը։ Գահի միակ ժառանգը Բոհեմունդ Գ-ի թոռ Ռուբեն-Ռայմունդն էր, որը մոր կողմից Լևոն Բ-ի եղբոր թոռն էր։ Սակայն նույն՝ 1201-ին, Անտիոքին տիրացավ Բոհեմունդ Գ-ի կրտսեր որդին՝ Տրիպոլիսի կոմս Բոհեմունդ Դ Միակնանին, որը երկու տարբեր քաղաքական միավորներից կարողացավ ստեղծել մեկ միասնական՝ Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսությունը։

¹ Դեռ ավելին, 1207 թվականին, ալ-Ադիլի որդին՝ ալ-Աուհադը, որը Դիար Բաքրի կառավարիչն էր, օգտվելով Շահ Արմենների պետության թուլացումից, տիրեց Խլաթին ու մերձակա շրջաններին, որոնք չէր նվաճել նույնիսկ Սալահ ալ-Դինը։

Այսպիսով, եթե 1109 թվականին Մերձավոր արևելքում կար խաչակիրների հիմնած շորս պետություն (Երուսաղեմի թագավորություն, Անտիոքի իշխանություն, Տրիպոլիսի և Եդեսիայի կոմսություններ), իսկ 1151-ից երեքը (Եդեսիայի կոմսությունը արդեն չկար), ապա 1201 թ. Միջերկրականի արևելյան ափին պահպանվել էր երկու խաչակիր պետություն՝ Երուսաղեմի թագավորությունը (որի կենտրոնը արդեն Ակրան էր) և Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսությունը (մայրաքաղաքը՝ Անտիոք)²:

Բոհեմունդ Բ-ի տիրապետության տակ ընկնելուն պես Անտիոք քաղաքի բազմազգ բնակչությունը՝ կազմված ֆրանկներից, հույներից, հայերից, երկատվեց իրար թշնամի երկու խմբավորումների՝ Բոհեմունդ Բ-ի և Ռուբեն-Ռայմունդի կողմնակիցների:

Այսպես սկիզբ առավ պայքարը հանուն Անտիոքի, որը մեկուկես տասնամյակ (1201—1216) զբաղեցրեց Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության ռազմական ուժերի հիմնական մասը: Այս ընթացքում Անտիոքը առնվազն երեք անգամ (1203, 1206, 1216) պաշարվեց հայկական զորքերի կողմից և մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցավ:

Իր ռազմական հզորությամբ ԺԳ դարի սկզբին Կիլիկյան Հայաստանը ի վիճակի էր պարտության մատնելու Անտիոք-Տրիպոլիսի խաչակիրներին, սակայն Բոհեմունդ Դ-ը, արագ կողմնորոշվելով ստեղծված իրավիճակում, անմիջապես ձեռք բերեց ուժեղ և կայուն դաշնակիցներ՝ ի դեմս Հալեպի և Իկոնիայի սուլթանությունների: Թե՛ Հալեպի Այյուբյան սուլթան Էլ-Մալիք Էլ-Ջահիրը և թե՛ Իկոնիայի սելջուկյան սուլթան Ռուբն Էլ-Դինն (1200—1203) ու նրա հաջորդները խիստ անհանգստացած էին Կիլիկյան թագավորության հզորացմամբ: Եթե Իկոնիայի սուլթանները ձգտում էին թույլ չտալ Լևոն Բ-ին ընդարձակելու իր թագավորության սահմանները դեպի հյուսիս և հյուսիս-արև-

² Այստեղ հաշվի չի առնված Կիպրոսի թագավորությունը, որը ըստեղծվեց խաչակրաց Գ արշավանքից հետո:

վելք, իսկ պատեհ՝ առիթով փորձում էին գրավել Կիլիկյան կարևոր բերդերը Տավրոսյան լեռներում, ապա Հալեպի սուլթանության համար «Անտիոքյան պատերազմը»³ (1201—1216) կենսական նշանակություն ուներ։ Բանն այն է, որ ալ-Մալիք ալ-Ջահիրը, շնայած պահպանել էր իր սուլթանությունը և նույնիսկ որոշ շափով ընդարձակել այն՝ գրավելով Լաթաքիան ու Ջաբալան, սակայն նրա դիրքերը շարունակում էին անկայուն մնալ։ Մի կողմից Հալեպի սուլթանության վրա անընդհատ կախված էր ալ-Ադիլի կողմից նվաճվելու վտանգը, իսկ մյուս կողմից երկրի խոշոր ավատատերերի մեջ շատ էին ընդդիմադիրները, որոնք գործակցում էին Եգիպտոսի սուլթանի հետ⁴։

Հալեպի սուլթանության համար պակաս վտանգավոր չէր նաև Լևոն Բ-ի առաջխաղացումը։ Վերջինիս կողմից Անտիոքի գրավումը անմիջական սպառնալիք կստեղծեր Հալեպ քաղաքի համար։ Այս ամենը ստիպում էր ալ-Մալիք ալ-Ջահիրին՝ դաշնակցելու Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության և Իկոնիայի սուլթանության հետ։

Արդեն 1201 թվականին սկսվեցին առաջին ընդհարումները Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության և Կիլիկիայի թագավորության զորքերի միջև։ Այս մասին տեղեկանում ենք 1201 թ. հոկտեմբեր 1 թվակիր նամակից՝ ուղարկված Լևոն Բ-ի կողմից Հռոմի պապ Իննոկենտիոս Դ-ին։ Հայոց արքան դիմում է Հռոմի քահանայապետին՝ միջնորդ լինելու իր և Բոհեմունգ Դ-ի միջև, քանի որ վերջինս դաշինքի մեջ էր Իկոնիայի սուլթան Ռուքն ալ-Դինի հետ և նրանք փորձում էին երկու կողմից հարձակում գործել Կիլիկիայի վրա⁵։ Ամենայն հավանականությամբ, նույն՝ 1201-ին, Հալեպի

³ Անտիոքի համար շուրջ մեկուկես տասնամյակ մղված պայքարը, որին տարբեր ժամանակ մասնակից դարձան առնվազն երեք պետություններ, Կլոդ Կայենի կողմից կոչվել է «Անտիոքյան պատերազմ»։ Մենք ևս օգտագործում ենք այդ անվանումը։

⁴ C. Cahen, La Syrie du Nord, p. 581.

⁵ Pontificia commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis, Fontes, Series III, vol. II, Acta Innocentii p. III (1198—1216), Vatican, 1944, p. 559—562.

սուլթանությունը ևս օժանդակում է Բոհեմունդին⁶։ Սակայն պատերազմական բուն գործողությունները սկսվում են 1203 թվականին։

1203 թվականի նոյեմբերի 11-ին հայկական մի զորախումբ գրավում է Անտիոքի մոտակա գյուղերը, ապա պաշարում քաղաքը։ Լևոն Բ-ը փորձում է լատին պատրիարքի միջոցով (որը Ռուբեն-Ռայմունդի և Լևոն Բ-ի համախոհներից էր), խաղաղ ճանապարհով, տիրել քաղաքին, սակայն դա նրան չի հաջողվում։ Տաճարական ասպետները և Բոհեմունդի մյուս կողմնակիցները ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս հայկական զորախմբին և միաժամանակ աղավաճափոստով նամակ են ուղարկում Հայկապի սուլթանին՝ օգնության կանչելով նրան։

Ալ-Ջահիրը անմիջապես արձագանքում է իր դաշնակցի դիմումին և բանակ ուղարկում Անտիոքի ուղղությամբ, որը հասնում է մինչև Որոնտես գետը։ Լևոն Բ-ը նախընտրում է թողնել Անտիոքի պաշարումն ու հետ քաշվել (1203 թ. դեկտեմբերի սկզբին)⁷։

Հիշյալ դեպքերից հետո սկսվեց պատերազմը Կիլիկիայի թագավորության և Հայկապի սուլթանության միջև, որը թեև «Անտիոքյան պատերազմի» բաղկացուցիչ մասն է կազմում, բայց կարող է դիտվել նաև որպես առանձին պատերազմ։

Երկու հակառակորդների դեմ միաժամանակ պայքարելը կարող էր ծանր հետևանքներ ունենալ Կիլիկիայի համար, այդ պատճառով Լևոն Բ-ը որոշում է ժամանավորապես ընդհատել Բոհեմունդ Դ-ի դեմ պայքարը և ասպարեզից հեռացնել նրա ամենամոտ դաշնակցին։

Այս պատերազմի մասին հայ պատմիչները (բացառությամբ Կիրակոս Գանձակեցու) գրեթե ոչինչ չեն հաղորդում։ Ուսումնասիրողները ևս կամ անտեսել, կամ շատ հպանցիկ են անդրադարձել այս պատերազմին։ Այդ պատ-

⁶ C. Cahen, La Syrie du Nord, p. 600—601.

⁷ Al-Dahabi, Kitab duwal al-Islam, Damas, 1979, p. 187, C. Cahen, La Syrie du Nord, p. 604.

ճառով հնարավորին շափ մանրամասն կանգրադառնանք հիշյալ պատերազմի ռազմական գործողություններին, դրա պատճառներին, արդյունքներին ու հետևանքներին՝ հիմնը-վելով առաջին հերթին արաբ հեղինակների (Իբն ալ-Ադիմ, Իբն ալ-Ասիր, ալ-Ջահաբի) տեղեկությունների վրա:

1203 թ. վերջին Հալեպի զորքի ռազմական գործողություններին ի պատասխան, 1204 թ. սկզբներին Լևոն Բ-ն անցնում է հակահարձակման: Շարժվելով դեպի արևելք հայկական զորքը արշավում է Ամկ լճի կողմերը, այստեղից բռնում, տանում անասունների հոտերը: Ապա Լևոն Բ-ը ամրացնում է (ըստ պատմիչի՝ կառուցում է) Դասիր ամրոցը՝ մալ ալ-Դին Իբն ալ-Ադիմ պատմիչը. «Նա (Լևոնը) պահելու նպատակով⁸: Այսպիսի գործողությունների դիմելով Հայոց արքան ստիպում է հակառակորդին հաշտություն կնքել այն պայմանով, որ նա չմիջամտի Անտիոքի դահի շուրջ ծավալված պայքարին: Ապա, ինչպես գրում է Քամալ ալ-Դին Իբն ալ-Ադիմ պատմիչը. «Նա (Լևոնը) պաշարեց Անտիոքը և ավերեց նրա արվարձանները (որի հետևանքով) մեծ թանկություն եղավ: Իսկ ալ-Մալիք ալ-Ջահիրը Անտիոքի ժողովրդին սննդամթերք էր մատակարարում, մինչև որ (Անտիոքի ժողովուրդը) ուժեղացավ (լիացավ)»⁹:

Այս մասին արաբ պատմիչը հիշատակում է հիշրայի 601 թ. (1204—1205) դեպքերի մեջ: Այսպիսով, չնայած կնքված հաշտությանը, Հալեպի սուլթանը շարունակում էր օգնել Բոհեմունդ Դ-ին, եթե ոչ ղեկավարել, ապա գոնե պարենով: Սրանով նա խախտում էր Լևոն Բ-ի հետ կնքած հաշտության պայմանը:

Հիշրայի 602 թվականին (18 օգոստոս 1205—7 օգոստոս 1206) Լևոն Բ-ը ձեռնարկեց առավել ծավալուն ռազմական գործողություններ ընդդեմ Հալեպի սուլթանության: Համաձայն

⁸ Kamal ad-Din ibn al-Adim, t. III, p. 157.

⁹ Նույն տեղում:

արաբ պատմիչների տեղեկությունների, 1205—1206 թվականների ձմռանը Լևոն Բ-ն իր բանակով հասնում է Դարպասակի ամրոցին: Կիլիկեցիները երկար ժամանակ կռվում են Դարպասակի արվարձաններում ամրացած մահմեդական բանակի դեմ: Առավոտյան հայ զինվորները ցրվում են Ամկ լճի շրջակայքում և հալածում այնտեղի թուրքմեն ցեղերին¹⁰:

1205 թ. ամռանից մինչև 1206 թ. ամռանը Լևոն Բ-ն անընդհատ նման արշավանքներ էր ձեռնարկում դեպի ալ-Մալիք ալ-Ջահիրին ենթակա տարածքը՝ հարձակման վրտանդի մեջ պահելով տեղական կայազորներին¹¹: Իբն ալ-Ասիր պատմիչն այս մասին գրում է. «Այդ տարում կիրճերի տեր հայազգի Լևոնի որդին (Իբն Լայուն ալ-Արմանի)¹² մի քանի անգամ արշավեց Հալեպի նահանգի վրա, կողոպտեց, հրկիզեց, գերեց ու գերեվարեց»¹³:

Հալեպի սուլթանը ստիպված մեծ զորք է հավաքում և օգնության կանչում «այլ թագավորների»¹⁴: Ավելի որոշակի է գրում այս մասին Իբն ալ Ադիմը՝ «ստանալով ալ Մալիք ալ-Ադիլի և այլ մահմեդական տիրակալների օգնությունը...»¹⁵:

Դժվար է ասել, թե ինչու էր ալ-Մալիք ալ-Ադիլը օգնում իր երեկվա թշնամուն, որի տիրույթների հանդեպ հավակնություններ ուներ: Թերևս նա նպատակ ուներ խանգարել Կիլիկյան Հայաստանի հետագա հզորացմանը, մասնավորապես որ 1205—1206 թվականների արշավանքների ընթացքում հայերը բավական խորացել էին Հյուսիսային Սիրիայում՝ տիրելով մինչև անգամ Հարիմ ամրոցին, որը Կիլիկիայի սահմաններից բավական հեռու էր: Ինչպես հետագայում կտեսնենք, քաղաքական հանգամանքների փոփոխության հետ կապված, ալ-Ադիլ սուլթանը փոխեց

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Al-Dahabi, p. 189.

¹² Խոսքը հենց Լևոն Բ-ի մասին է:

¹³ Իբն ալ-Ասիր, էջ 285:

¹⁴ Իբն ալ-Ասիր, էջ 285:

¹⁵ Kamal ad-Din ibn al-Adim, t. III, p. 157.

նաև իր վերաբերմունքը Կիլիկյան Հայաստանի և Հալեպի սուլթանությունից հանդեպ:

Ինչ վերաբերում է «...և այլ մահմեդական տիրակալներին» օգնությունը, ապա դրանք հավանաբար Կենտրոնական Սիրիայի (Համա, Հոմս) կամ Վերին Միջագետքի ամիրներն էին (Մոսուլի Ձանգիներ և այլն), որոնք կախման մեջ էին Այյուբյան տոհմի սուլթաններից՝ ալ-Ադիլից կամ ալ-Ջահիրից:

Այսպես. մեծ զորք հավաքելով ալ-Մալիք ալ-Ջահիրը առաջապահ զորքի հրամանատար է նշանակում Մալմուն ալ-Կասրի անունով մի մեծ ամիրի: Նա իրեն վստահված զորքով պաշարում է Հարիմը, իսկ Հալեպի սուլթանի մի ուրիշ ջոկատ՝ Թիզինը (տեղագրությունը մեզ անհայտ է): Ըստ Իբն ալ-Ադիմի, Լևոն Բ-ի բանակը գտնվում էր Բաղրասում (Գասսուն), իսկ մահմեդականների զորքը՝ Դարպսակում¹⁶: Լևոն Բ-ն այստեղ, թերևս առավել քան որևէ այլ պատերազմում, ցուցաբերեց ռազմավարական մեծ հմտություն: Տեղեկանալով մահմեդական բանակի տեղաշարժերի ու տեղաբաշխման մասին, նա, գիշերով, շրջանցեց Ամկ լիճը հակառակորդի համար անսպասելի ճանապարհով: Առավոտյան հայկական զորքը հայտնվեց լճի հարավային կողմում՝ հանկարծակիի բերելով Մալմուն ալ-Կասրիի զինված ուժերին և փախուստի մատնեց նրանց¹⁷:

Նույն ճակատամարտը մի փոքր այլ կերպ է նկարագրում Իբն ալ-Ասիրը¹⁸: Ըստ նրա, Մալմունի բանակի մի մասը անջատվել էր նրանից դեպի Դարպսակ տարվող ռազմամթերքին ուղեկցելու համար: Այդ մասին իմանալով, հայկական բանակը Լևոն Բ-ի գլխավորությունամբ արագ առաջ է շարժվում, նախ պարտություն է մատնում Մալմուն ալ-Կասրիի զորքին, ապա հասնում զինամթերք տանողներին, նրանց սրի է քաշում և մեծ ավարով վերա-

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Kamal ad-Din ibn al-Adim, t. III, p. 158.

¹⁸ Իբն ալ-Ասիր, էջ 286:

դառնում Կիլիկիա: Ալ-Մալիք ալ-Ջահիրը հեռու էր գտնվում ռազմի դաշտից և չի կարողանում օգնել զորաջոկատներից ոչ մեկին: Կիլիկյան Հայաստանի և Հալեպի սուլթանությունն միջև պատերազմի մասին իր հաղորդումը Իբն ալ-Ասիրը ավարտում է հետևյալ կերպ. «Այստեղ ևս մահմեդականները փախուստի դիմեցին, իսկ հայերը ավարի հետ միասին վերադարձան իրենց երկիրը և ամրացան իրենց լեռներում ու բերդերում»¹⁹:

Իբն ալ-Ասիրի տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ կիլիկեցիները կատարյալ հաղթանակ են տարել ու վերադարձել՝ հավանաբար առանց հաշտություն կնքելու:

Սակայն այստեղ պատմիչների տեղեկությունները ոչ միայն տարբերվում, այլև հակասում են միմյանց: Ըստ Իբն ալ-Ադիմի, Հալեպի սուլթանը ոչ միայն օգնություն է հասնում Ամկ լճի մոտ ջախջախված իր զորաջոկատներին, այլև հաշտություն է կնքում շահավետ պայմաններով, ըստ որոնց Լևոն Բ-ը պիտի քանդեր Դարպսակի մոտ ամրացրած իր բերդը (Դասիր), վերադարձներ մահմեդականներից խլված ավարը և չհարձակվեր Անտիոքի վրա²⁰:

Սակայն հաշտության այսպիսի պայմանները տարօրինակ են թվում, եթե նկատի ունենանք Լևոն Բ-ի տարած փախույն հաղթանակները, որոնց մասին վկայում է ոչ միայն իբն ալ-Ասիրը, այլև նույն՝ Իբն ալ-Ադիմը: Ավելին, ըստ Կիրակոս Գանձակեցու, Հալեպի սուլթանի զորքը ջախջախելով, Լևոն Բ-ը հարկ է պահանջում նրանից²¹: Ալ-Մալիք ալ-Ջահիրին հարկատու դարձնելը հավանաբար ավելի խորհրդանշական իմաստ ուներ, սակայն Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկությունը թեական է դարձնում Իբն ալ-Ադիմի վերոհիշյալ հաղորդումը:

1203—1206 թվականների եռամյա պատերազմը Կիլիկյան Հայաստանի և Հալեպի սուլթանության միջև, ամե-

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Kamal ad-Din ibn al-Adim, t. III, p. 158.

²¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ

նայն հավանականությամբ, տարածքային փոփոխություններ չմտցրեց: Բաղրասը մնաց հայերի, իսկ Դարպասակը՝ Այյուբյանների ձեռքում: Այս ամրոցների միջով անցնում էր երկու պետությունների սահմանը: Պատերազմի կարևոր արդյունք կարելի է համարել այն, որ Հալեպի սուլթանությունը դադարեցրեց ռազմական գործողությունները ընդդեմ Կիլիկիայի և շուրջ երկու տարի ռազմական բախումների մեջ չմտավ հայոց թագավորության հետ:

Դրանից հետո Լևոն Բ-ը բարեկրմական հարաբերություններ հաստատեց Մերձավոր արևելքի հզոր տիրակալի՝ Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ազիլի հետ, որը գերազահ էր համարվում բոլոր Այյուբյանների մեջ և դա նրան օգնեց հետագա քաղաքական ծանր պայքարում:

Ազատվելով վտանգավոր հակառակորդից, Լևոն Բ-ը հնարավորություն ստացավ վերսկսել զինված պայքարը Անտիոքի իշխանության օրինական ժառանգ Ռուբեն-Ռայմունդի իրավունքների պաշտպանության պատրվակով:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության ռազմական հաղթանակները անհանգստացրել էին հարևան բոլոր պետություններին, այդ թվում և Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունը, մանավանդ որ դեռևս ԺԲ դարի 90-ական թվականներին Լևոն Բ-ը սրանից խել էր մի շարք լեռնային ամրոցներ: Վերոհիշյալ պատերազմից շատ շանցած, Իկոնիայի սուլթանությունը միացավ հակակիլիկյան պետությունների դաշինքին (թեև այդպիսի մի դաշինքի մասին է խոսվում դեռևս 1201 թվականին՝ Իննոկենտիոս Գ պապին Լևոն Բ-ի ուղարկած նամակում:

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ հայերը իրենց հիմնական զինված ուժերը փոխադրել էին հարավ, Իկոնիայի սուլթանը հարձակումներ էր գործում Կիլիկիայի հյուսիսային սահմանամերձ բերդերի վրա:

Քամալ ալ-Դին Իբն ալ-Ազիմ պատմիչը հիշրայի 605 թ. (1208 հուլիս 16—1209 հուլիս 6) դեպքերի մեջ հաղորդում է նաև հետևյալը. «Քեյխոսրով իբն Կըլըջ Արսլանը ուղղվեց դեպի Իբն Լևոնի երկիրը՝ օգնություն խնդրելով սուլ-

թան ալ-Մալիք ալ-Ջահիրից: Նա (ալ-Ջահիրը) զորք ուղարկեց, որին առաջնորդում էր Սայֆ ալ-Դին Իբն Իլմ ալ-Դինը և նրան ընկերակցում էր Այբեք ալ-Ֆատիսը: (Սրանք) հավաքվեցին Մարաշում ու պաշարեցին Բուրնուսը (Բերդուս), ապա գրավեցին այն, ինչպես նաև մի շարք այլ բերդեր Իբն Լևոնի երկրից»²²:

Ըստ Անանուն Եղեսացու, Քեյխոսրովի վերոհիշյալ հարձակումը ձեռնարկվել էր ի պատասխան Լևոն Բ-ի կողմից սելջուկների մի զորաբանակի ջախջախման: Ըստ ասորի պատմիչի, Լևոն Բ-ը տեղեկանալով, որ Քեյխոսրովը Կիլիկիան ասպատակելու նպատակ ունի, նախապես դարանակալելով ու ծուղակի մեջ գցելով, կոտորեց սելջուկ թուրքերի զորաբանակը՝ մեծ թվով գերիներ վերցնելով ու խլելով մեծաքանակ ավար: Եվ միայն դրանից հետո է Քեյխոսրովը Հալեպի զորքի օգնությամբ նոր հարձակման անցնելով գրավում Բերդուսը²³:

Այսպիսով Կիլիկիան առնվել էր թշնամական պետությունների օղակի մեջ. արևմուտքից, հյուսիսից և հյուսիսարևելքից՝ Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության, հարավից ու հարավ-արևելքից՝ Անտիոք-Տրիպուլիսի կոմսության և Հալեպի սուլթանության կողմից: Այսպիսի պայմաններում Լևոն Բ-ը, ըստ Իբն ալ-Ադիմի, դիմեց ալ-Մալիք ալ-Ադիլի միջնորդությանը: Վերջինս նամակներ գրեց Քեյխոսրովին և ալ-Մալիք ալ-Ջահիրին՝ համոզելով նրանց, որ Լևոն Բ-ի հետ հաշտությանն անհրաժեշտ է: Ըստ հաշտության, Լևոն Բ-ը պիտի վերադարձներ Բաղրասը Տաճարականներին, չմիջամտեր Անտիոքի գործերին և վերադարձներ Ռուքն ալ-Դինի՝ Քեյխոսրովի եղբոր օրոք սելջուկներից խլված ունեցվածքը²⁴:

Հիշյալ երեք կետերից Լևոն Բ-ը կատարեց միայն վերջինը: 1216 թվականին նա գրավեց Անտիոքը, իսկ Բաղ-

²² Kamal ad-Din ibn al-Adim, t. III, p. 159.

²³ Անանուն Եղեսացի, էջ 171:

²⁴ Kamal ad-Din ibn al-Adim, t. III, p. 160.

րասը (համենայն դեպս 1212 թվականին) մտնում էր նրա տիրույթների մեջ²⁵։

1209 թ. Լևոն Բ-ը Ռուբեն-Ռայմունդին հայտարարեց գահաժառանգ, քանի որ արու զավակ չունեի։ Դրանով նա փորձում էր մեկ պետության մեջ միավորել Կիլիկիան և Անտիոքը։

1210 թվականին մահացավ Իկոնիայի սուլթան Քելխուս-րովը, և Լևոն Բ-ն անմիջապես միջամտեց նրա երկու որդիների միջև ծագած գահակալական պայքարին՝ ժամանակավորապես թուլացնելով իր գլխավոր հակառակորդներից մեկին։

Մինչ այդ Անտիոքում շարունակվում էր ներքին պայքարը։ Բոհեմունդ Դ-ը փորձում էր ամեն կերպ ազատվել իր հակառակորդներից։ Եվ քանի որ նա 1208 թվականին բանտարկեց իր գլխավոր հակառակորդներից մեկին՝ Անտիոքի լատին պատրիարքին, նրա հարաբերությունները Հռոմի հետ սրվեցին։ Բայց Բոհեմունդին այդպես էլ չհաջողվեց ազատվել իրեն ընդդիմադիր ուժերից, որոնք շարունակում էին աջակցել Ռուբեն-Ռայմունդին, և թագավորը շուտով հաջողության հասավ։ 1216 թվականին նա գրավեց Անտիոքը և գահին բազմեցրեք Ռուբեն-Ռայմունդին։ Ինչպես գրում է Սմբատ Սպարապետը, Լևոն Բ-ը Անտիոքի իշխաններից ոմանց (այդ թվում և սենեշալ Ամորիին) մեծ պարգևներ խոստանալով իր կողմը գրավեց։ Վերջիններս գիշերով բացեցին քաղաքի դարպասները և Լևոն Բ-ը մեծ զորքով մտավ քաղաք։ Ֆրանկների մեծ մասը ամրացավ ու դիմադրեց Անտիոքի միջնաբերդում, բայց շուտով ըստիպված էր հանձնվել²⁶։

Անտիոքի գրավումը մեծ նվաճում էր Կիլիկիայի հայկական պետության համար։ Թեև այն չմիացվեց հայկական թագավորությանը, բայց գտնվում էր Լևոն Բ-ի աղղեցության ներքո և այստեղ մշտապես հայկական զորք կար։

²⁵ Wilbrandi de Oldenburg, Peregrinatio, p. 174.

²⁶ Սմբատ Սպարապետի Տարեգիրք, էջ 106—107։

Անտիոքի գրավումը կարելի է համարել Լևոն Բ-ի հզորության զագաթնակետը: Նրա զահակալության հետագա տարիները հիմնականում անհաջող ընթացան Կիլիկիայի համար:

Անտիոքի գրավման լուրը Հալեպում խուճապ առաջացրեց: Ալ-Մալիք ալ-Ջահիրը դիմեց Իկոնիայի սուլթան Քեյքաուսին և Նգիպտոսի սուլթան ալ-Ադիլին՝ միացյալ արշավանքի կոչ անելով ընդդեմ Լևոն Բ-ի թագավորության: Թեև այս անգամ արդեն նա ալ-Ադիլի հետ մեծ հույսեր չէր կարող կապել, քանի որ, ինչպես գրում է Իբն ալ-Ադիմ պատմիչը, «Իբն Լևոնը մոտ հարաբերությունների մեջ էր իր (ալ-Մալիք ալ-Ջահիրի) հորեղբոր (ալ-Ադիլի) հետ²⁷»:

Ինչպես վերևում ասվեց, 1208-ին հենց ալ-Ադիլի միջամտությամբ է Լևոն Բ-ը հաշտություն կնքել Իկոնիայի և Հալեպի սուլթանների հետ: Իբն ալ-Ադիմի վերոհիշյալ հաղորդումից կարելի է եզրակացնել, որ հետագայում էլ Լևոն Բ-ը բարեկամական հարաբերություններ էր պահպանել Այյուբյան սուլթանի հետ: Եթե նկատի ունենանք ալ-Ադիլի քաղաքական կշիռը մերձավորարևելյան հարցերում և այն, որ նա շահագրգռված չէր կարող լինել Կիլիկիա-Անտիոք միացյալ պետության ստեղծմամբ, վերոհիշյալ լավ հարաբերությունների պահպանման մեջ հիմնական դերը պիտի վերագրել Լևոն Բ-ին՝ այն համարելով դիվանագիտական նվաճում:

Հակառակ ալ-Մալիք ալ-Ջահիրի ջանքերի, միացյալ արշավանք Կիլիկիայի դեմ այդպես էլ տեղի չունեցավ, սակայն Իկոնիայի սուլթանությունը, օգտվելով այն հանգամանքից, որ Լևոն Բ-ի հիմնական զինված ուժերը զբաղվում են Անտիոքում, նույն՝ 1216 թվականին, հյուսիսից ներխուժեց Կիլիկիա:

Սելջուկները մեծ դորքով պաշարեցին Կապան ամրոցը, բայց չկարողացան գրավել այն: Համենայն դեպս սելջուկներին հաջողվեց գերի վերցնել հայոց գունդստար

²⁷ Kamal ad-Din ibn al-Adim, t. III, p. 168—169.

Կոստանդինին և մի քանի մեծ իշխանների ու վերադառնալ
Իկոնիա: Միայն երեք տարի անց (1219) Լևոն Բ-ին հա-
ջողվեց ազատել իշխաններին՝ փոխարենը սուլթանին հանձ-
նելով Լուլուա և Լոզատ բերդերը²⁸:

Լևոն Բ-ի զահակալության վերջին տարիներին (1216—
1219) մասամբ խախտվեց երկրի միասնականությունը:
Օգտվելով թագավորի հիվանդությունից և թուլությունից,
որոշ խոշոր ավատատերեր, որոնք իրենց զորքով չօգնե-
ցին Լևոնին Իկոնիայի դեմ պայքարում, սկսեցին զուլս
բարձրացնել: Թագավորի մահից հետո (1219) այս ավա-
տատերերի կենտրոնախույս տրամադրությունները ավելի
բացահայտ կերպով ի հայտ եկան:

Նույն այս վիճակից փորձեց օգտվել և Ռուբեն-Ռայ-
մունդը, որը Լևոն Բ-ի զահակալության վերջին տարիներին
թշնամացավ հայոց թագավորի հետ և նույնիսկ նրան
ձերբակալելու փորձ կատարեց: Իսկ մինչ այդ նա իր դեմ
էր տրամադրել նախկինում համակիր իշխաններին: Օգ-
նություն չստանալով ո՛չ Կիլիկյան Հայաստանից և ո՛չ էլ
Անտիոքի բնակչությունից, նա պարտվեց Բոհեմունդ Դ-ի
զորքից և եռամյա (1216—1219) կառավարումից հետո
կրկին զիջեց Անտիոքը իր հորեղբորը²⁹:

Բոհեմունդ Դ-ի հաջողությանը նպաստեց ֆրանկ աս-
պետ Գիյոմ դը Ֆարաբելի կազմակերպած դավադրությունը:
Ռուբեն-Ռայմունդը ոչ մի վճռականություն չցուցաբերեց և
փաստորեն առանց լուրջ դիմադրության գիշերով փախավ
քաղաքից, իսկ նրան հավատարիմ մնացած հյուրընկալ
ասպետները՝ տեսնելով իրենց իշխանի բացակայությունը,
ստիպված էին քաղաքի միջնաբերդը հանձնել Բոհեմունդին:
Այսպիսով, Բոհեմունդ Դ-ը վերջնականապես զրավեց Ան-
տիոքը և իշխեց այստեղ մինչև իր մահը (1233):

1219 թ. շրջադարձային էր թե՛ Անտիոքի և թե՛ Կի-
լիկիայի համար: Բոհեմունդ Դ-ի հաղթանակով կրկին, այս
անգամ արդեն վերջնականապես, միավորվեցին Տրիպոլիսն

²⁸ Մմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, էջ 221—222:

²⁹ Bar Hebraeus, p. 371.

ու Անտիոքը մեկ պետութեան մեջ: Այս վիճակը շարունակվեց մինչև երկրի նվաճումը մամլուքների կողմից (1266):

Լևոն Բ-ի մահից հետո Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսութիւնը վերստացավ ներքին կայունութիւնը, մինչդեռ հայոց թագավորութեան մեջ 1219-ին գլուխ բարձրացրին կենտրոնախույս ուժերը: Վերջիններիս մեկ տարի անց փորձեց օգտագործել Ռուբեն-Ռալմունդը: Նա Անտիոքից փախել էր Եգիպտոսի Դամիեթ քաղաքը: Այստեղ խաչակրաց Եարշավանքի մասնակիցները կարգինալ Պելաթի գլխավորութեամբ պաշարել էին այդ կարևոր նավահանգիստը: Գահադուրկ իշխանը հույս ուներ խաչակիրների օգնութեամբ նվաճել Կիլիկիան:

Դեռևս մահվանից առաջ Լևոն Բ-ը՝ զրկելով Ռուբեն-Ռալմունդին ժառանգական իրավունքներից, հաջորդ էր նշանակել իր դստերը՝ Զաբելին, իսկ որպէս խնամակալներ՝ Գոստանի տեր Ադանին (Սիր Ադան) և Լամբրոնի տեր Կոստանդինին, որոնք պետք է ամուսնացնեին նրան Հունգարիայի թագավոր էնդրե Բ-ի որդու՝ էնդրեի հետ: Սակայն այդ ամուսնութիւնը չկայացավ, քանի որ վերջինս, լսելով Լևոն Բ-ի մահվան մասին, հրաժարվեց գալ Կիլիկիա:

Հավանաբար նույն՝ 1219-ին, Սիր Ադանը սպանվեց և Կոստանդին իշխանը դարձավ Զաբելի միակ խնամակալը: ԺԳ դարի 20-ական թթ.՝ երկրի համար ծանր տարիներին, նա մեծ դեր խաղաց Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան միասնականութեան և անկախութեան պահպանման գործում:

Լևոն Բ-ի և Սիր Ադանի մահից հետո Ռուբեն-Ռալմունդը իր մոր (Ժագումով՝ Ռուբինյան) և մի խումբ ֆրանկ ապետների հետ Եգիպտոսից նավեց դեպի Կիլիկիա և ափ դուրս եկավ Կոռիկոսի նավահանգստում: Կոռիկոսի տեր Պարոն Վահրամը սկզբում թույլ չտվեց վերջիններիս անցնել իր տարածքներով, հետո զղջաց ու որոշեց գործակցել ներանց հետ: Ռուբեն-Ռալմունդն ու Պարոն Վահրամը միացյալ ուժերով գրավեցին Տարսոնը, ապա նաև Ադանան ու ճամբար խփեցին Մամեստիայի մոտ: Այստեղ նրանց դեմ

դուրս եկավ Կոստանդին պալլը: Հայկական բանակի գլուխ անցած նա փախուստի մատնեց ու հետապնդեց նրանց մինչև Տարսոն, ապա պաշարեց ու ազատագրեց Տարսոնը՝ ձերբակալելով խռովության բոլոր ղեկավարներին՝ Ռուբեն-Ռայմունդի հետ միասին³⁰: Դա տեղի ունեցավ 1220—1221 թվականներին: Կիլիկիայի գահին տիրելու Ռուբեն-Ռայմունդի փորձը, ինչպես նաև երկրի վիճակն ու միջազգային իրադրությունը, ստիպեցին Կիլիկիայի հայ իշխաններին ու հոգևորականությանը շուտափույթ լուծել Զաբելի ամուսնության հարցը:

Այդ ժամանակ Կիլիկիայի համար հատկապես մեծ վտանգ էր ներկայացնում հյուսիսային հարևանը: Սկսած 1204 թվականից, երբ խաչակրաց Դ արշավանքի մասնակիցները գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը, Իկոնիայի սելջուկները գործողությունների լիակատար ազատություն ստացան Փոքր Ասիայում:

Սելջուկ տիրակալները ամեն պատահ առիթ օգտագործում էին Կիլիկիայի հյուսիսային սահմանները ներխուժելու համար: Այդպես եղավ 1208, 1216, 1219 թվականներին: Այդ վտանգը չէր թուլացել նաև ԺԳ դարի 20-ական թվականներին:

Ահա այսպիսի պայմաններում, 1222 թ., Կոստանդին իշխանը խորհրդակցություն է հրավիրում՝ Զաբելին փեսացու ընտրելու համար: Կոստանդին պալլը կամբրոնի իշխանների տոհմից էր, որը երկար տարիներ Ռուբինյան տոհմի անհաշտ թշնամին էր եղել ու թեև կոտն Բ-ի օրոք նրանց տիրույթները միացվել էին հայկական պետությանը, սակայն Կիլիկիայի իշխանների մեջ դեռևս թաքնված թշնամանք կար այդ տոհմի նկատմամբ: Այդ է պատճառը, որ 1222 թվականին Կոստանդին իշխանը չհամարձակվեց իր որդիներից որևէ մեկի թեկնածությունը առաջադրել:

Երկար խորհրդակցելուց հետո, ի վերջո, հայ իշխան-

³⁰ Bar Hebraeus, p. 379—381.

ները և բարձր հոգևորականությունը որոշեցին Ջաբելին ամուսնացնել Բոհեմունդ Դ-ի որդու՝ Ֆիլիպի հետ³¹։

Այս ամուսնությամբ Կիլիկիայի հայ իշխանները փորձում էին վստահելի դաշնակից ձեռք բերել՝ ի դեմս Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության։ Բացառված չէ, որ նրանք նկատի էին առնում նաև հարևան պետությունների հակաիլիկյան դաշինքները։ Ջաբելի և Ֆիլիպի ամուսնությունը կարող էր խզել այդ դաշինքները։

Այսպիսով, Ջաբելը 1222 թ. ամուսնացավ 16-ամյա Ֆիլիպի հետ, որը, ըստ պայմանավորվածության, պետք է հետևեր հայկական կենցաղին և կատարեր հայոց եկեղեցու ծեսերը։ Առաջվա նման երկիրը շարունակում էր կառավարել Լամբրոնի տերը՝ Կոստանդին իշխանը։

Սակայն Ֆիլիպը մեկ-երկու տարի անց խախտեց հիշյալ պայմանները, արքունիքից հեռացրեց հայ իշխաններին և իրեն շրջապատեց ֆրանկներով։ Այդ մասին է գրում Սմբատ Սպարապետը. «Եւ Ֆիլիպն յորժամ եղև թագաւոր՝ սկսաւ եղջիւր ածել իշխանացն Հայոց, եւ արհամարհէր զնոսա»³²։

Այստեղ անպայման իր դերն ունեն նաև նրա հայրը՝ Բոհեմունդ Դ-ը, որի դրոշմամբ Ֆիլիպը Անտիոք ուղարկեց Լևոն Բ-ի թագը, արքայական գահը և այլ գանձեր։ Ֆիլիպի այսպիսի գործելակերպը հայ իշխանների մեջ դժգոհություն առաջ բերեց։ Նրանք Կոստանդին իշխանի գլխավորությամբ ձերբակալեցին Ֆիլիպին ու արգելափակեցին Թիլ Լամդուն ամրոցում, որտեղ էլ 1224 կամ 1225 թվականին նա մահացավ (հնարավոր է՝ թունավորեցին)։

Այսպիսով, Ֆիլիպի գահակալությունը տևեց ընդամենը երկու տարի։ Սա փաստորեն երկրորդ փորձն էր Կիլիկիայի և Անտիոքի միջև ստեղծելու ազդակցական կամ խնամփական կապերով ամրապնդված մի դաշինք (առաջին այդպի-

³¹ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, էջ 225։

³² Նույն տեղում։

սի փորձը ձեռնարկել էր Լևոն Բ-ը): Երկու դեպքում էլ թե՛ Լևոն Բ-ը և թե՛ Բոհեմունդ Դ-ը վերջնական նպատակ ունեին՝ հարևան երկիրը միացնել սեփական պետությանը: Այս փորձերից ոչ մեկը հաջողություն չունեցավ:

Բոհեմունդը չէր կարող հաշտվել որդու զահրենկեցության ու ձերբակալման փաստի հետ: Ըստ ասորի պատմիչ Բար Հեբրեոսի, Ֆիլիպի ձերբակալությունից հետո Բոհեմունդը պահանջում է իրեն հանձնել որդուն, բայց մերժվում է Կիլիկիայի իշխանների կողմից: Ապա նա ինքը մտնում է Կիլիկիա, հասնում Թիլ Համդուն ամրոց, որտեղ բանտարկված էր Ֆիլիպը և խնդրում, որ իրեն հանձնեն որդուն: Բայց շուտով տեղեկանում է, որ որդին թունավորված է: Մի քանի օր անց Ֆիլիպը մահանում է³³:

Բար Հեբրեոսը իր վերոհիշյալ հաղորդման մեջ չի հիշատակում հայերի և Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության միջև ռազմական որևէ բախման մասին, իսկ Սմբատ Սպարապետը այդ մասին գրում է համառոտ ու բավական անորոշ. «...և եղև խռովութիւն մեծ ընդ նոսա (հայս) և ընդ անտիոքացիսն մինչև բարձաւ նա (Ֆիլիպը) ի միջոյ եւ ապա եղև խաղաղութիւն»³⁴:

Մինչդեռ արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը բավական մանրամասն շարադրում է Ֆիլիպի ձերբակալմանը հաջորդած պատերազմի, այդ ընթացքում ստեղծված երկու զույգ պետությունների՝ միմյանց դեմ ուղղված ռազմական դաշինքների և այլ հարակից հարցերի պատմությունը³⁵:

Պատմիչը գրում է. «Այդ տարում (հիշրայի 623 թ.) 1226 թ. հունվարի 2—1226-ի դեկտեմբերի 2) Անտիոքի տեր Ֆրանկ Բրինսը (իշխան) հավաքեց մեծ զորք և շարժվեց հայերի դեմ, որոնք Իբն Լալունի (Լևոնի որդու) երկրի կիրճերում էին (ամրացած) և նրանց միջև սաստիկ պատե-

³³ Bar Hebraeus, p. 380—381.

³⁴ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, էջ 225:

³⁵ Իբն ալ-Ասիր, էջ 331—333:

րազմ տեղի ունեցավ»³⁶։ Ապա Իբն ալ-Ասիրը մանրամասն նկարագրում է, թե ինչպես ծագեց այդ պատերազմը և, որոնք էին դրա պատճառները. Լեոնի մահը, նրա դստեր՝ Զաբեիի ամուսնությունը Ֆիլիպի հետ, ապա վերջինիս դեմ հայերի ապստամբելը, Բոհեմունդի պահանջը՝ ազատ արձակել իր որդուն և Կիլիկիայի հայերից նրա ստացած մերժումը³⁷։

Իբն ալ-Ասիրը իր շարադրանքում բավական մեծ տեղ է հատկացնում Հոռմի պապի (Հոռոբիուս Գ) վերաբերմունքին՝ Կիլիկիայի և Անտիոքի վերոհիշյալ բախման նրկատմամբ։ Ըստ արաբ պատմիչի, Բոհեմունդը թույլտվություն է խնդրում պապից՝ Կիլիկիայի վրա հարձակվելու։ Մերժում ստանալով, Բոհեմունդը դաշինք է կնքում Իկոնիայի սուլթանի հետ՝ որոշում ընդունելով հարձակվել հայոց թագավորության վրա։ Լսելով այդ մասին և ենթարկվելով իրենց անմիջական ղեկավարի՝ Հոռմի պապի ցուցումներին, Տաճարական և Հյուրընկալ ասպետները հրաժարվում են ենթարկվել Անտիոքի իշխանին և վերջինս ստիպված է լինում պատերազմն սկսել առանց նրանց մասնակցության³⁸։

Ըստ եղած համաձայնության, Իկոնիայի սուլթանը հարձակման անցավ 1225 թվականի վերջերին։ Հյուսիսից ներխուժելով սուլթան Քալ Կուբադին սկզբում հաջողվեց զրավել շորս բերդ, սակայն ձմեռը վրա հասավ, և նա ստիպված հետ քաշեց զորքերն ու վերադարձավ իր երկիրը³⁹։

Երբ Բոհեմունդը իր բանակով ներխուժեց Կիլիկիա, հայ իշխանները դիմեցին Հալեպի սուլթանությանը և ռազմական օգնություն ստացան այնտեղից։ Ինչպես գրում է Իբն ալ-Ասիրը, «Բոհեմունդը առաջ խաղաց, պատերազմեց նրանց (հայերի) հետ, սակայն արդյունքի չհասնելով վերադարձավ»⁴⁰։

³⁶ Նույն տեղում, էջ 331։

³⁷ Իբն ալ Ասիր, էջ 332։

³⁸ Նույն տեղում։

³⁹ Նույն տեղում։

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 333։

Իբն ալ-Ասիրի այս տեղեկությունները շատ արժեքավոր են, մանավանդ որ հայկական աղբյուրները (Սմբատ Սպարապետ, Կիրակոս Գանձակեցի և այլք), ինչպես նաև այլ պատմիչներ հիշյալ դեպքերի մասին գրեթե ոչինչ չեն հաղորդում:

Ինչպես երևում է պատմիչի վերոհիշյալ հաղորդումից, 1224—1226 թվականներին ևս փորձ արվեց՝ Կիլիկիան տարբեր կողմերից հարձակման ենթարկելու և այդ ձևով այն ծնկի բերելու:

Ֆիլիպի գերությունից (1224) և Կիլիկյան Հայաստանի ու Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության միջև 1224—1226 թթ. բախումից հետո, Կիլիկիայի իշխանները Կոստանդին պալլի գլխավորությամբ սկսեցին նոր ուղիներ փնտրել երկրի անվերտանգության ապահովման համար: Երբ Բոհեմունդ Դ-ը Կիլիկիայի դեմ դուրս բերեց Ռուբինյանների վաղեմի ու անհաշտ թշնամուն՝ Իկոնիայի սուլթանությանը, Կիլիկիայի իշխաններին այլ բան չէր մնում անելու, քան շուտափույթ դաշնակից փնտրել: Տվյալ պարագայում ամենավերստահելի դաշնակիցը կարող էր լինել Հալեպի սուլթանությունը, որը, սակայն, մինչ այդ, միշտ էլ հանդես էր եկել Կիլիկյան Հայաստանի դեմ: Սակայն քաղաքական իրադրությունը փոխել էր: Եթե Լևոն Բ-ի օրոք հայոց թագավորությունը Անտիոքին տիրելով կարող էր սպառնալ Հալեպի ինքնուրույնությանը, ապա այժմ արդեն Կիլիկիան ներքին դժվարություններ էր ապրում և չունեիր նման հավակնություններ, իսկ Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսությունը Բոհեմունդ Դ-ի գլխավորությամբ վտանգավոր հարևան էր և հավակնում է իր ազդեցությունը տարածել ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև Հալեպի Այյուբյաններին պատկանող գավառներում:

Շատ լավ գիտակցելով այս ամենը, Կիլիկիայի վերնախավը՝ Կոստանդին պալլի գլխավորությամբ, կարողացավ իր կողմը դրավել Հալեպի սուլթանությանը՝ հուշելով նրան, որ Բոհեմունդ Դ-ի ուժեղացումը ձեռնտու չէ նաև Հալեպի Այյուբյանների համար: Հենց դա նկատի ունի Իբն ալ-

Ասիրը՝ գրելով. «Հայերը լուր ուղարկեցին Հալեպի աթաբեկ Շիհաբ ալ-Դինին՝ օգնության կանչելով և զգուշացնելով, որ վատ կլինի, եթե բրինսը գրավի իրենց երկիրը, քանի որ Հալեպի գավառներին դրացի է»⁴¹:

Հալեպից ուղարկած «զորքն ու զենքը»⁴² վճռական նըշանակություն ունեցան Բոհեմունդի հարձակմանը դիմագրավելու գործում: Բայց որ շատ անկի կարևոր է, Կիլիկիան վերջապես դուրս եկավ թշնամական պետությունների շրջափակումից, որը նրան ստիպում էր երկար ժամանակ միայնակ պայքարել իր հակառակորդների դեմ:

Ինչպես երևում է Իբն ալ-Ասիրի տեղեկություններից, 1225—1226 թվականներին Կիլիկիայի թագավորության և լատին կոմսության փոխհարաբերություններում ոչ պակաս դեր է խաղացել նաև Հռոմեական եկեղեցին, որը շահագրքողված չէր երկու քրիստոնյա երկրների պատերազմով, քանի որ այն երկուստեք կթուլացներ նրանց: Հոնորիուս Գ պապը նամակներ է հղում երկու պետությունների ղեկավարներին՝ փորձելով կանխել բախումը: Սակայն եթե Կիլիկիայի կառավարողները ձգտում էին լավ հարաբերություններ պահպանել Հռոմեական եկեղեցու հետ, ապա Բոհեմունդ Դ-ը մշտական հակասությունների մեջ էր Անտիոքի լատին պատրիարքի հետ, որը, բնականաբար, ազդում էր Հռոմի պապի հետ նրա հարաբերությունների վրա: Իր նամակներից մեկում Հոնորիուս Գ-ը կոմսին ենթարկեց բանադրանքի, որից հետո Տաճարական և Հյուրընկալ ասպետները հրաժարվեցին ծառայել Բոհեմունդին⁴³:

Այսպիսով, երբ Իկոնիայի սելջուկների զանգվածային ներխուժումը ոչ մի տարածքային փոփոխություն չբերեց,

⁴¹ Իբն ալ-Ասիր, էջ 333:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նրանք թեև տարբեր պետությունների մեջ էին ապրում և փաստորեն այդ պետությունների հողատերերի շարքն էին զառվում՝ ունենալով իրենց վանքերն ու բերդերը, սակայն անմիջականորեն ենթակա էին Հռոմի պապին:

իսկ Բոհեմունդ Դ-ին հավատարիմ մնացած ուժերը հետ մղվեցին Հալեպի սուլթանի աջակցութեամբ, Կիլիկյան Հայաստանը վերգտավ իր նախկին կայունութիւնը:

Բոհեմունդի դեմ երկու անգամ հաղթանակ տանելուց հետո Կոստանդին իշխանը, որն արդեն իր կողմն էր գրավել հայոց կաթողիկոսին ու Կիլիկիայի խոշոր ավատատերերին, 1226 թվականին առաջ քաշեց իր որդու՝ Հեթումի թեկնածութիւնը որպէս Զաբելի փեսացու: Կիլիկիայի իշխանների համաձայնութեամբ Հեթումը ամուսնացավ Զաբել թագուհու հետ և հռչակվեց «Թագավոր Հայոց»՝ հիմք դնելով Հեթումյան-Ռուբինյան միացյալ հարստութեան: Այսպիսով վերջնականապէս վերացավ այդ երկու տոհմերի միջև հակառակութեան կամ թշնամութեան ամեն մի հնարավորութիւն:

Լևոն Բ-ի գահակալութեան տարիներին (1198—1219) Կիլիկյան Հայաստանը քաղաքական և տնտեսական մեծ հաջողութիւնների հասավ: Միջնադարյան թե՛ հայ և թե՛ օտար պատմիչները վառ գույներով են նկարագրում հայոց արքայի տարած փայլուն հաղթանակները՝ նրա գահակալութեան շրջանը հիմնականում ներկայացնելով որպէս Կիլիկյան պետութեան համար համատարած հաջողութիւնների անամպ մի շրջան: Անշուշտ այս պատմիչների տեղեկութիւնները մեծ մասամբ հավաստի են, սակայն նրանց հաղորդումներում կա նաև իդեալականացում, որը այս կամ այն չափով իր ազդեցութիւնն է թողել նաև պատմական ուսումնասիրութիւնների վրա: Ճիշտ է, բոլոր ուսումնասիրողներն էլ նշում են նաև Լևոն Բ-ի կրած պարտութիւնների մասին (1216 թ. Իկոնիայի սուլթանութիւնից, 1219 թ. Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսութիւնից), սակայն զնահատելով այդ ժամանակաշրջանում Կիլիկյան Հայաստանին հարեան երկրներում տիրող քաղաքական իրադրութիւնը, նրանք այն բարենպաստ են համարում և հաճախ դրանով էլ բացատրում Լևոն Բ-ի ռազմական հաջողութիւնները:

Կարելի է ասել, որ ուսումնասիրողները մանրադնին քննութեան չեն ենթարկել քաղաքական այն յուրահատուկ

պայմանները, որոնց շրջանակում գտնվում էր Կիլիկյան Հայաստանը 1201—1222 թվականներին: Մի կողմից Ռուբինյանները լավ հարաբերությունների մեջ էին Այուբյան սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ադիլի, Հռոմի պապեր Իննոկենտիոս Գ-ի և Հոնորիոս Գ-ի հետ, իսկ մյուս կողմից՝ թշնամացած էին Կիլիկիային սահմանակից բոլոր երեք պետությունների՝ Իկոնիայի սուլթանության, Հալեպի Այուբյան սուլթանության և Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության հետ:

Աղբյուրների (մանավանդ՝ արաբական) տեղեկությունների համադրումը բերում է այն համոզման, որ 1201—1222 թվականների ընթացքում հայոց թագավորությունը ոչ միայն անընդհատ պատերազմներ էր մղում հարևան երկրների, այլև (ինչպես, օրինակ 1208 թ.) ստիպված պաշարում էր միաժամանակ երեք պետությունների դեմ: Եթե նկատի ունենանք նաև, որ ԺԳ դարի առաջին տասնամյակներին Իկոնիայի սուլթանությունը ապրում էր իր ամենահզոր ժամանակաշրջանը (որը շարունակվեց մինչև մոնղոլական արշավանքները), ապա պարզ կդառնա, որ հիշյալ տարիներին՝ 1201—1222, քաղաքական մթնոլորտը բոլորովին էլ բարենպաստ չէր Կիլիկյան Հայաստանի համար: Չնայած դրան, Լևոն Բ-ը ոչ միայն պահպանեց ԺԲ դարի վերջին երեք տասնամյակներում Ռուբինյանների ձեռք բերած տարածքային նվաճումները, այլև փորձում էր գրավել նախկին Անտիոքի իշխանության տարածքը: Բացի դրանից, նա հաջող պատերազմ մղեց Հալեպի սուլթանության դեմ: Այս ամենը հնարավոր դարձավ հիմնականում շնորհիվ ռազմաքաղաքական ու տնտեսական այն հաջողությունների, որոնց հասել էր Կիլիկիան Ռուբինյան իշխանության հիմնադրումից (1080) հետո՝ անցած 120 տարիների ընթացքում:

Կիլիկիայի տնտեսական բուռն աճը ևս սկսեց հենց Լևոն Բ-ի օրոք՝ ԺԲ դարի վերջին և ԺԳ դարի սկզբին: Այն պայմանավորված էր, դեռևս ԺԲ դարի 70-ական թվականներից սկսած, Դաշտային Կիլիկիայի բարերեր հողերի կանոնավոր մշակության, քաղաքների աճով, ինչպես նաև

1201 թվականից պետական հովանավորության արժանացած ծովային առևտրի վերելքով⁴⁴:

Կիլիկյան Հայաստանի ռազմական հաջողություններում մեծ դեր խաղացին նաև հայոց արքայի՝ Լևոն Ռուբինյանի անձնական հատկանիշները:

Այս ամենը հնարավորություն տվեց Կիլիկյան պետությանը երկար ժամանակ, փաստորեն միայնակ, պայքարելու հարևան պետությունների դեմ: Անշուշտ որոշակի դեր խաղացին նաև Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթանությունը և Հռոմեական եկեղեցին:

1222 թ. Ֆիլիպի և Զաբելի ամուսնությամբ, մանավանդ 1225—1226 թթ. Հալեպի սուլթանության հետ կնքված ռազմական դաշինքով, Կիլիկյան Հայաստանը դուրս եկավ երեք թշնամի պետությունների օղակումից:

Հեթում Ա-ի (1226—1270) գահակալությամբ վերջնականապես կայունացավ հայոց թագավորության ներքին քաղաքական վիճակը, ղգալիորեն բարելավվեցին փոխհարաբերությունները հարևան պետությունների հետ: Կիլիկյան պետության համար սկսվեց համեմատաբար խաղաղ և բուռն իրադարձություններով ոչ այնքան հարուստ մի քսանամյակ, որը շարունակվեց մինչև ԺԳ դարի 40-ական թվականները, այսինքն մոնղոլների հայտնվելը Կիլիկիային հարևան երկրներում:

Կիլիկիան առևտրի տեսակետից շատ նպաստավոր դիրքում էր գտնվում: Սիրիայի և Փոքր Ասիայի հատման անկյունը Միջերկրականի հյուսիս-արևելքում կարևոր տեղ ունենր մերձավորարևելյան առևտրում: Սիրիայից դեպի Իկոնիա

⁴⁴ Մեր կարծիքով, ծովային առևտրին ղալկ տալու Լևոն Բ-ի ջանքերը (հենց 1201—1203 թվականներից սկսած) վկայում են երկրի մեկուսացվածությանը հաղթահարելու նրա ձգտման մասին:

և Կոստանդնուպոլիս տանող ցամաքային ճանապարհը անցնում էր Կիլիկիայի վրայով: Սրան ավելանում էին Եփրատի ավազանից և հեռավոր Արաբիայից եկող առևտրական ուղիները: Դրանք կտրում-անցնում էին Կիլիկիան մի ծայրից մյուսը:

Կիլիկիան թե՛ աշխարհագրականորեն և թե՛ տնտեսապես առավել կապված էր Սիրիայի, հատկապես Հյուսիսային Սիրիայի հետ: Հալեպից և Անտիոքից եկող առևտրական քարավանները Աղեքսանդրեկ էին անցնում Բեյլանի կիրճով, որը փաստորեն Կիլիկիայի դարպասն էր Սիրիայի կողմից:

Աղեքսանդրեկից մի քանի կիլոմետր դեպի հյուսիս գտնվում էր Պորտեզլան՝ Կիլիկյան Հայաստանի գլխավոր մաքսատունը, որն ընկած էր լեռների և ծովածոցի միջև⁴⁵: Այստեղից առևտրական ճանապարհը ձգվում էր հայկական ողջ տարածքով՝ հասնելով նախ Մամեստիա, ապա Ադանա և վերջապես մտնում էր Տավրոսյան մի լեռնանցք (Դրունք Կիլիկիո), որի վրա հսկում էր Գուզլակ ամրոցը: Տավրոսյան լեռներից այն կողմ ճանապարհը տանում էր դեպի Իկոնիա (հավանաբար անցնելով Լարանդայով):

Մամեստիայի և Ադանայի միջև այս գլխավոր ճանապարհին միանում էր Եփրատի միջին հոսանքից եկող մի այլ ուղի, որն անցնելով Մարաշի միջով հասնում էր հիշյալ երկու քաղաքներին: Սննդամթերքի զգալի մասը հիշյալ քաղաքները ստանում էին այդ ուղիով:

Կիլիկյան Հայաստանը ոչ միայն կապող օղակ էր մերձավորարևելյան առևտրում, այլև արտադրում էր բազմատեսակ ապրանքներ, որոնք մեծ պահանջարկ ունեին Մերձավոր արևելքում:

Կիլիկիայից արտահանում էին այծի մազ, որն իր երկարությամբ և ամրությամբ հռչակված էր դեռևս Հին Աշխարհում: Այծի մազը օգտագործվում էր գործվածքների արտադրության մեջ:

⁴⁵ W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au moyen âge. t. I, Leipzig, 1886, p. 367.

Տալրոսյան լեռների հանքերում արդյունահանվում էին տարբեր մետաղներ, հիմնականում՝ երկաթ⁴⁶։ Կիլիկիայի մետաղը արտահանվում էր Սիրիա և Փոքր Ասիայի ու Դիար Բարքի հետ Սիրիայում օգտագործվող մետաղի գլխավոր մատակարարն էր⁴⁷։

Կիլիկիան Սիրիային էր մատակարարում նաև նրա աղի զգալի մասը։ Հայտնի է, որ այն արդյունահանվում էր Մամեստիայի շրջակայքում գտնվող աղի լճերից⁴⁸։

Լեռնային Կիլիկիայի անտառները առատորեն մատակարարում էին փայտանյութ, իսկ դաշտավայրերը հնարավորություն էին տալիս ստանալու և արտահանելու ցորեն, գինի, շամիչ։ Վերջապես երկրից դուրս մեծ արժեք ունեին նաև Կիլիկյան Հայաստանի ձիերն ու ջորիները⁴⁹։

Միջերկրածովյան երկրներում հռչակված էր կիլիկյան բամբակը, որը ևս աճեցվում էր Դաշտային Կիլիկիայի բերրի դաշտերում։ Թե՛ հայ իշխանները և թե՛ Անտիոքի լատին իշխանները (որոնց տիրույթները ԺԱ դարի վերջին—ԺԲ դարի առաջին երեսնամյակում տարածվում էին նաև Դաշտային Կիլիկիայում) խրախուսում էին բամբակի արտադրությունը, որը, սկսած 1140 թվականից, ճենովացի առևտրականների միջոցով արտահանվում էր միջերկրածովյան երկրներ։ Վերջիններս այդ շահութաբեր ապրանքը ձեռք էին բերում հիմնականում Անտիոքի շուկայում⁵⁰։

Բացի բամբակից, Կիլիկիայում աճեցվում էին նաև տեխնիկական այլ բույսեր, այդ թվում՝ սաֆրան կանեփ և այլն⁵¹։

Կիլիկիայի տնտեսական կապերի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ կա Յակոտ ալ-Համավիի «Աշխարհագրա-

⁴⁶ W. Heyd, Histoire du commerce du Levant, t. I, p. 367.

⁴⁷ C. Cahen, La Syrie du Nord, p. 475.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ W. Heyd, t. I, p. 368.

⁵⁰ M. Lombard, Les Textiles dans le Monde Musulman VII—XII ss., Paris—La Haye—New York, 1978, p. 68—69.

⁵¹ C. Cahen, La Syrie du Nord, p. 473.

կան բառարանում»: Խոսելով Մսիսի (Մամեստիա) մասին, արաբ աշխարհագիրը գրում է. «Մսիսը ունի առանձնահատուկ արհեստ, որ է մուշտակագործությունը և այնտեղ պատրաստված մուշտակները արտահանվում են ամեն կողմ և հատը մինչև երեսուն դինար է գնահատվում»⁵²:

Կիլիկիայի և հարևան Սիրիայի միջև առևտրական հրաշարավոր փոխհարաբերությունների մասին որոշ գաղափար է տալիս Ուսամա իբն Մունկիզի «Խրատագիրքը»⁵³:

Ուսաման, խոսելով իր հոր և Կիլիկիայի իշխանապետ Թորոս Առաջինի և նրա եղբոր՝ Լեոնի միջև ամեն տարի, որպես բարեկամության նշան, փոխանակված նվերների մասին, անուղղակիորեն նկարագրում է Կիլիկիայի և Կենտրոնական Սիրիայի (Շալզար) և վերջինիս միջնորդությամբ ճգիպտոսի միջև կատարված ապրանքափոխանակության մասին: Ըստ նրա, հայերը (հայ իշխանները) ամեն տարի իր հորը (Շալզար) ուղարկում էին մոտ 10 որսորդական բազե, նաև բյուզանդական շներ: Ապա անդրադառնալով այն ապրանքներին, որոնք իր հայրը որպես հատուցում ուղարկում էր Կիլիկիայի հայ իշխաններին, Ուսաման գրում է. «Իսկ հայրս ուղարկում էր նրանց ձիեր, անուշահոտություներ և եգիպտական կերպասներ»⁵⁴:

Այսպիսով, նա ուղարկում էր ոչ միայն տեղական ապրանք, այլև եգիպտական կերպասներ, որոնք այստեղ էին բերվում հավանաբար ցամաքային ճանապարհով՝ Պաղեստինի վրայով: Ուսամայի տեղեկությունը թերևս մեծ նշանակություն չունենար, եթե նրանում չհիշատակվեր, որ այդ ապրանքները որոշակի քանակով և ամեն տարի փոխանակվում էին:

Չնայած վերը բերված փաստերին, ինչպես Կիլիկիայում, այնպես էլ հարևան երկրներում ավելի քան մեկ հար-

⁵² Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, էջ 109—110:

⁵³ Усама ибн Мункиз, Книга Назидания, М., 1958, стр. 297—298.

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 298:

յուրամյակ (ԺԱ դարի վերջ—ԺԲ դարի վերջ) առևտուրը որոշ չափով անկում էր ապրել։ Սելջուկների կատարած ավերածությունները ԺԱ դարի Բ կեսին, և նույն ժամանակ ու դրանից հետո Կենտրոնական Ասիայում ստեղծված անկայուն վիճակը փակել էր Ջինաստան տանող ցամաքային ճանապարհը և նվազեցրել Իրանի վրայով Հեռավոր արևելքի երկրների առևտրաշրջանառությունը միջերկրածովյան երկրների հետ։ Հնդկական օվկիանոսի երկրներից եկած ապրանքները բերվում էին ոչ թե Պարսից ծոցով և ապա Սիրիայով, այլ Եգիպտոսի վրայով։ Այս վիճակը գրեթե անփոփոխ մնաց մինչև մոնղոլական նվաճումները։ Սակայն հիշյալ հարյուրամյակի վերջում մի շարք հանգամանքներ նպաստեցին առևտրի նոր աշխուժացմանը։ Դրանք էին.

ա) Սիրիայի և Վերին Միջագետքի տիրույթներում մասնատվածություն վերացումը Իմադ ալ-Դին Ջանգիի, Նուր ալ-Դինի և մանավանդ Սալահ ալ-Դինի օրոք, երբ Մերձավոր արևելքի մի հսկա տարածք միավորվեց մեկ պետության մեջ։

բ) Արևելյան Միջերկրականի բոլոր պետությունների (Խաչակրաց և հայկական) կնքած առևտրական պայմանագրերը Վենետիկի, Ճենովայի և այլ եվրոպական պետությունների հետ։

գ) Կիլիկիայի հայկական թագավորության ստեղծումը։

ԺԲ դարի 70—80-ական թվականներին Դաշտային Կիլիկիան վերջնականապես միացվեց հայկական իշխանապետությանը։ Դրանից հետո Ռուբինյան իշխանապետերը ոչ միայն տիրեցին Տարսոն, Ադանա և Մամեստիա խոշոր ու վաճառաշահ քաղաքներին, այլև այն առևտրական ճանապարհին, որը ճյուղավորվելով անմիջական առևտրական կապ էր Հայաստանում Կիլիկյան Հայաստանի և այնպիսի խոշոր կենտրոնների հետ, ինչպիսիք էին Անտիոքը, Հալեպը, Մարաշը, Մալաթիան և Իկոնիան։

ԺԲ դարի վերջին տասնամյակներում Ռուբինյանները վերջնականապես հաստատվեցին նաև Միջերկրականի կի-

լիկյան ափին՝ Սելեկիայից մինչև Աղեքսանդրեկ: Դա հր-
նարավորություն տվեց Կիլիկիայում զարգացնելու նավա-
գնացությունն ու նավաշինությունը: Ռազմական նավեր Կի-
լիկիայի հայերը ունեին, ըստ երևույթին, դեռևս ժԲ դա-
րի կեսերից (հայտնի է 1156 թ. Թորոս Բ-ի արշավանքը
դեպի Կիպրոս կղզին, 1192 թ. Լևոն Բ-ի ծովամարտը Կիպ-
րոսից վերադառնալիս և այլն):

Սկսած 1201 թվականից, երբ Լևոն Բ-ը առևտրական
պայմանագիր է կնքում Ճենովայի, իսկ 1203 թ. Վենետիկի
վաճառականների հետ, Կիլիկիայում զարգանում է ծովա-
յին առևտուրը: Կիլիկիայի երկու գլխավոր նավահանգիստ-
ները՝ Այասն ու Կոռփկոսը, դառնում են միջերկրածովյան
առևտրի կարևոր կենտրոններ: Կիլիկիայի նավահանգիստնե-
րը, սկսած ժԳ դարի սկզբից, աշխույժ կապեր են հա-
տատում ոչ միայն Կիպրոսի (Ֆամագուստա, Կիրենիա), այլև
Կոստանդնուպոլսի, Վենետիկի, Ճենովայի և իտալական
ու հարավֆրանսիական մի շարք այլ ծովափնյա քաղաքնե-
րի հետ: Այդ նավահանգիստները կապված էին նաև Այ-
յուբյանների սուլթանության, Երուսաղեմի թագավորության
և Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության խոշորագույն նավահան-
գիստների հետ:

Հիմնականում իտալացի վաճառականների աշխույժ
գործունեության շնորհիվ առևտրական կապեր հաստատա-
վեցին կիլիկյան նավահանգիստների և Սուալդիայի (Ան-
տիոքից ոչ հեռու), Ակրայի, Ալեքսանդրիայի և այլ քաղաք-
ների միջև:

Շատ հաճախ վերոհիշյալ քաղաքների միջև միջանկյալ
կայանի դեր էին կատարում Կիպրոսի նավահանգիստները,
որոնց դերը մեծացավ այն ժամանակ, երբ խաչակրաց Գ
արշավանքի (1189—1192) մասնակիցները նվաճեցին կղզին
բյուզանդացիներից և հիմնեցին խաչակիր թագավորու-
թյունը:

Այն որպես միջանկյալ կայան օգտագործեց նաև Վիլ-
բրադ Օղենբուրգցին՝ 1211—1212 թվականներին, երբ այ-
ցելում էր Կիլիկյան Հայաստան: Եվրոպացի ուղեգիրը իր
«Ճանապարհորդության» մեջ մանրամասն նկարագրում է

իր ուղին Պաղեստինից Կիլիկիա, որը ժԳ դարի սկզբին թերևս ամենաբանուկ ճանապարհներից մեկն էր:

Օլդենբուրգցին Եվրոպայից նավելով (հավանաբար Կիպրոսի նավահանգիստներից մեկն օգտագործելով որպես միջանկյալ կայան) ափ է դուրս գալիս Ակրայում և այստեղից մինչև Կիլիկիա ճանապարհը շարունակում ցամաքով:

Ահա նրա անցած ուղին. Ակրա-Տյուրոս-Սիդոն-Բեյրութ-Տրիպոլիս-Ջիբրլի - Լաթաքիա-Սուալդիա-Անտիոք-Բաղրաս-Աղեքսանդրիկ-Պորտելլա-Մամեստիա: Այնուհետև նա շրջում է ողջ Կիլիկիայում (Մամեստիա, Ադանա, Տարսոն, Սիս, Անադարբա և այլուր), ապա Կոոփկոսում նավ է նրստում՝ անցնելով Կիպրոս և այնտեղից Եվրոպա⁵⁵:

Օլդենբուրգցու հաղորդած տեղեկություններից կարելի էր ենթադրել, որ հիշյալ ուղին, Անտիոքի և Բաղրասի միջև, մի հատվածում միանում էր Հարիմի վրայով դեպի Հալեպ զնացող մի այլ ճանապարհի:

Առևտրական ուղիների (ծովային և ցամաքային) փոփոխման համար վճռական նշանակություն ունեցան Եգիպտոսի Մամլուքյան սուլթանության (հիմնադրվեց 1250) նրվաճումները: Մամլուքները ընդամենը քառորդ դարի ընթացքում (1266—1292) մեկը մյուսի հետևից զրավեցին Երուսաղեմի թագավորությունն ու Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսությունը՝ վերջ դնելով խաչակրաց պետություններին Արևելքում:

⁵⁵ Wilbrandi de Oldenborg, Peregrinatio, p. 163—180.

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Կիլիկյան Հայաստանի և Մերձավոր արևելքի արաբական երկրների փոխհարաբերություններին նվիրված ներկա աշխատության հիմնական եզրակացությունները հետևյալն են.

Հայկական, արաբական, ասորական, լատին և բյուզանդական սկզբնաղբյուրները հնարավորություն են տալիս լուծելու ուսումնասիրության հիմնական խնդիրները:

Հետևելով ԺԲ դարի 40—70-ական թվականներին Կիլիկյան Հայաստանի՝ Զանգինների պետության հանդեպ քաղաքականության կրած փոփոխություններին, եզրակացնում ենք, որ խաչակիրների հետ դաշինքից դեպի Նուր ալ-Դինի հետ դաշինքի հաստատմանն անցնելու շրջադարձային կետ էր Հարիմի ճակատամարտը 1164 թվականին: Այն ի հայտ բերեց մի կողմից խաչակիրների ռազմական թուլությունը, իսկ մյուս կողմից՝ Զանգինների աճող հզորությունը: Ընդ որում Թորոս Բ-ի իշխանության վերջին տարիները (1164—1169) եղան շեղումների, իսկ Մլեհի կառավարման տարիները (1170—1175)՝ անցման փուլ: Սերտ հարաբերություններ հաստատվեցին ոչ միայն Զանգինների, այլև տարածքաշրջանի մի քանի այլ մահմեդական պետությունների հետ: Այս փոխշահավետ դաշինքը մեծ նշանակություն ունեցավ Ռուբինյան իշխանապետության համար: Նուր ալ-Դինի ռազմական հզորությունը նպաստեց բյուզանդացիների և խաչակիրների հանդեպ Մլեհի հաղթանակներին:

Հայկական իշխանապետության և Այյուբյան սուլթանության փոխհարաբերությունների բնույթը փոփոխություններ էր կրում՝ կախված Սալահ ալ-Դինի և խաչակիրների ուժերի հարաբերակցությունից:

1187 թվականի Ռոստոմի արշավանքը պետք է նույնացնել Սալահ ալ-Դինի սիրիական զորքի ներխուժման հետ (1188 թվական): Իր իշխանության տարիներին Սալահ ալ-Դինը երեք արշավանք ձեռնարկեց դեպի Կիլիկիա (1180, 1188, 1193), որոնցից երկրորդը բավական անորոշ է և կարիք ունի լրացուցիչ ուսումնասիրման:

Արաբ պատմիչների արժեքավոր տեղեկությունները և հատկապես նրանց երկերում հանդիպող Գրիգոր Դ կաթողիկոսի նամակները Սալահ ալ-Դինին հնարավորություն են տալիս ճշտելու Լևոն Բ-ի և Գրիգոր Տղայի դիրքորոշումը խաչակրաց Գ արշավանքի մասնակիցների և Սալահ ալ-Դինի միջև ընթացող հակամարտության նկատմամբ:

Տվյալ բարդ իրավիճակում նրանք չեղք քաղաքականություն էին վարում, որը համապատասխանում էր հայկական պետության շահերին:

ԺԲ դարի վերջը նշանավորվեց Մերձավորարևելյան պետությունների նոր մասնատմամբ՝ կապված Սալահ ալ-Դինի մահից հետո նրա սուլթանության մեջ ծագած երկպառակության և տրոհման հետ: Առաջացած քաղաքական իրավիճակը Կիլիկիայի հայկական պետության զորացման ու ընդարձակման գլխավոր գործոններից մեկն էր: Հենց այս տարիներին Կիլիկիայում հռչակվեց հայոց թագավորություն (1198):

Կիլիկյան թագավորության և Հալեպի Այյուբյան սուլթանության միջև պատերազմը (1203—1206) «Անտիոքյան պատերազմի» (1201—1216) բաղկացուցիչ մասն էր, որի ընթացքում ձևավորվեցին հսկակիլիկյան ռազմական միություններ: Դրանց մեջ հիմնականում ներգրավվեցին երեք պետություններ՝ Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսությունը, Հալեպի Այյուբյան և Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունները: Այս դաշինքների առաջացումը կապված էր հայոց թագավորության ռազմական և տնտեսական հզորացման հետ: Հարևան պետությունների համար հատկապես վտանգավոր էր հայերի կողմից Անտիոքի և Հյուսիսային Սիրիայի որոշ գավառների նվաճումը:

Լեոն Բ-ի օրոք Կիլիկիան գտնվում էր անբարենպաստ քաղաքական իրավիճակում: Դեպի ծով դուրս գալու և ծովային տերությունների հետ առևտրական պայմանագրեր ստորագրելու թագավորի ձգտումը մասամբ պայմանավորված էր հարևան պետությունների հետ հարաբերությունների սրմամբ:

Աշխատության մեջ ի հայտ են բերվում պատմագրության մեջ քիչ հայտնի կամ բոլորովին անհայտ այնպիսի փաստեր, ինչպիսիք են Լեոն Բ-ի նամակագրությունը Նգիպտոսի սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ադիլի և Հոռմի պապ Իննոկենտիոս Գ-ի հետ: Դրանք արժեքավոր դիվանագիտական փաստաթղթեր են, որոնք բացահատում են հայոց թագավորի՝ երկիրը ծանր վիճակից դուրս բերելու համար գործադրված ջանքերը:

Լեոն Բ-ի քաղաքականությունը շարունակեց Կոստանդինսկյալը (խնամակալ), որը գրեթե մեկ տասնամյակ Կիլիկիայի փաստական կառավարիչն էր: Զարեկի և Ֆիլիպի ամուսնությամբ (1222 թ.) և հատկապես Հալեպի սուլթանության հետ դաշինքի հաստատումով (1226) թշնամական օղակից վճռական ճեղքում կատարվեց: Նոր հարցադրության հիմնադիր՝ Հեթումի գահակալմամբ Կիլիկիայում հաղթահարվեց նաև ներքին անկայունությունը:

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Работа посвящена взаимоотношениям между Киликийской Арменией и арабскими странами Ближнего Востока и основана на сведениях армянских, арабских, сирийских, латинских и византийских источников.

Проследив изменения во внешней политике Киликийской Армении по отношению к государству Зенгидов в 40—70-е годы XII-го века, сделан вывод, что переломным пунктом перехода от союзничества с крестоносцами к установлению союза с Нур ал-Дином было сражение при Хариме в 1164 году. Оно выявило, с одной стороны, военную слабость крестоносцев, с другой—усиливающуюся мощь Зенгидов. При этом последние годы правления Тороса II (1164—1169) были годами нейтралитета, а годы княжения Млеха (1170—1175)—переходным этапом к политике установления тесных контактов не только с Зенгидами, но и с другими мусульманскими государствами региона. Этот взаимовыгодный союз имел большое значение для княжества Рубенидов. Военная мощь Нур ал-Дина способствовала победам Млеха над византийцами и крестоносцами.

Характер взаимоотношений армянского княжества с Аййубидским султанатом, претерпевал изменения в зависимости от соотношения сил Салах ал-Дина и крестоносцев. В них можно проследить несколько этапов.

Поход Ростомы в 1187 году на Киликию нельзя отождествлять с вторжением сирийских войск Салах ал-Дина (1188). Салах ал-Дин в течение своего правления предпринял три похода на Киликию (1180, 1188,

1193), второй из которых нуждается в дополнительных сведениях.

Ценные сведения арабских историков и особенно встречающиеся в их трудах два письма католикоса Григора IV к Салах ал-Дину позволяют определить позицию князя Левона II и католикоса Григора к противоборству между участниками III крестового похода и Салах ал-Дином. Их позицию в данной сложной ситуации можно охарактеризовать как политический нейтралитет, больше всего соответствовавший интересам армянского государства.

Конец XII века ознаменовался новым распадом государств Ближнего Востока, связанным с возникшей после смерти Салах ал-Дина междоусобицей и разделом султаната. Создававшаяся политическая ситуация явилась одним из главных факторов усиления и расширения Киликийского армянского государства и провозглашения его царством в 1198 году.

Война между армянским царством и Алеппским Аййубидским султанатом (1203—1206) была частью так называемой «Антиохской войны» (1201—1216), в течение которой образовались антикилийские военные блоки. В них участвовали, в основном, три государства—графство Антиохия-Триполи, Алеппский Аййубидский и Иконийский сельджукский султанаты. Создание этих союзов было связано с усилением военной и экономической мощи армянского царства, с угрозой захвата им Антиохии и близлежащих регионов, в том, числе и части территории Алеппского султаната.

При Левоне II (начиная с 1201 года) Киликия находилась в неблагоприятной политической ситуации. Его стремление выйти к морю и подписание им торговых соглашений с морскими державами (Венеция, Генуя) связано также с обострившимися отношениями с соседними государствами.

В исследовании выявляются малоизвестные или вовсе неизвестные в литературе факты переписки Левона II с египетским султаном ал-Малик ал-Адилом и Папой Римским Иннокентием III, которые являются ценными дипломатическими документами, раскрываю-

щими усилия армянского царя вывести страну из трудного положения.

Политику Левона II продолжил байл (регент) Константин, почти целое десятилетие находившийся у власти в Киликии. Брак Филиппа и Забел (1222), и особенно союз с Алеппским султанатом (1226), значительно способствовали прорыву вражеского окружения. Воцарение Гетума (в том же 1226 году)—основателя новой династии в Киликийской Армении—положило конец семилетней нестабильной ситуации внутри страны.

S U M M A R Y

This work is dedicated to the relations between the Cilician Armenia and the Arab countries of the Near East. It is based on the reports of the Armenian, Arabic, Syriac, Latin and Byzantine sources.

While observing the changes in the foreign policy of the Cilician Armenia towards the Zengid state in the 40—70 years of the XII century, we come to a conclusion, that the turning-point from the alliance with the Crusaders to the alliance with Nur al-Din was the battle of Harim in 1164. It revealed, on one hand the military weakness of the Crusaders, and on the other, the increasing power of the Zengids. Alongside with that the last years of the government of Toros II (1164—1169) they were years of neutrality, and the years of the rule of Mleh (1170—1175)—a transition period to establishing close contacts not only with the Zengids, but also with the other Moslem states of the region. This mutually-beneficial treaty was of great importance for the Rubenid principality. The military power of Nur al-Din favoured the victories of Mleh against the Byzantines and the Crusaders.

The character of the relationship of the Armenian principality with the Ayyubid sultanate changed depending on the correlation of forces of Salah al-Din and the Crusaders. We can observe some stages in that relationship.

The campaign of Rostom in 1187 against Cilicia, must not be identified with the invasion of the Syrian troops of Salah al-Din (1188). During his reign Salah al-Din in 1180, 1188 and finally in 1193 unleashed campaigns against Cilicia. The data concerning the second campaign is insufficient.

The valuable information of the Arab historians and especially the two letters of Catholicos Gregory IV to

Salah al-Din permits to assess the attitude of prince Levon II and Catholicos Gregory towards the antagonism between the participants of the III Crusade and Salah al-Din. Their position in that complicated situation can be characterized as political neutrality, which was in the interests of the Armenian state.

The end of the XII century was marked by a new collapse of the Near East states, as a result of the civil war in the Ayyubid sultanate, which stirred after Salah al-Din's death. The political situation of that period was one of the main factors of the strengthening and enlargement of the Cilician Armenian state and its proclamation as a Kingdom in 1198.

The war between the Armenian kingdom and the Ayyubid sultanate of Aleppo (1203—1206) was a part of the so called «Antiochian war» (1201—1216), during which some alliances were formed against Cilicia. Mainly three states participated in that alliances—the County of Antiochia—Tripoli, the Ayyubid sultanate of Aleppo and the Seljuk sultanate of Iconium.

During the reign of Levon II (since 1201) Cilicia was in an unfavourable political situation. This was one of the motives of the king's aspiration to sign agreements with the naval powers (Venice, Genoa).

The investigation exposes some little known or unknown facts, such as the correspondence of Levon II with the sultan of Egypt al-Malik al-Adil and with the Pope Innocent III, which are valuable documents of diplomacy. They reveal the attempts of the Armenian king to withdraw his country out of the difficult situation.

Levon II's policy was continued by Constantin the regent, who would rule in Cilicia for about ten years. The marriage of Philip and Zabel (1222) and especially the truce with the sultanate of Aleppo (1226) considerably favoured to the break-through out of the encircle of the hostile states. The accession of Hetum (in the same 1226 year)—the founder of a new dynasty in the Cilician Armenia, put an end to the last-for-seven-years internal instable situation in Cilicia.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ՍԿՂԲՆԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ

Աբուսահլ Հայ (Աբու Սալիհ Հայ), Պատմություն եկեղեցեաց եւ վանորդից եղիպտոսի, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1933:

Անանուն եղեսացի, Ժամանակագրություն, թարգմ. Լ. Տեր-Պետրոսյանի, Երևան, 1982:

Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Յակուտ ալ-Համալի, Աբու-Ֆիդա, Իբն Շադդադ, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:

Դիւան Հայոց պատմութեան, հ. X, Թիֆլիս, 1912:

Իբն ալ-Ասիր (Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. Արամ Տեր-Ղևոնդյանի) Երևան, 1981, (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 11, Արարական աղբյուրներ, Բ):

Իբն Խալիփան, Ականավոր հայեր եղիպտոսի մեջ, թարգմ. արաբերենից Գ. Մըսրէկանի, Գահիրե, 1947:

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961:

Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, հ. 1, 1951, հ. 2, 1956:

Մատթեոս Ուռհայեցոյ Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:

Միքայել Ասուրի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1871:

Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական, Մոսկվա, 1860:

Յովհաննու Դարդեկի Ժամանակագրութիւն հայոց, Ս. Պետերբուրգ 1891:

Ներսես Շնորհալի, Ողբ եղևիոյ, Երևան 1973:

Սամուելի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:

Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956:

Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Փարիզ, 1859:

Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Տիֆլիս, 1910:

Ստեփաննոս Օրբելյանի Ժամանակագրութիւն, կազմեց Ա. Աբրահամյան, Երևան, 1942:

- Վարդանայ Բարձրաբերդցոյ, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկովա, 1861:
 Վահրամայ Թաթևցոյ Պատմութիւն Թուրքիական, Փարիզ, 1859:
 Иоанн де Плано Карпини, История монголов и Вильгельм де Рубрук, Путешествие в восточные страны/введение, перевод и примечания А. И. Маленна.—С-Пб., 1911.
 Марко Поло, «Книга»/Пер. старофранцузского текста И. П. Миннаева/ред. и вступ. статья И. П. Магидовича, М., 1956.
 Никиты Хониата История.—С-Пб., 1869.
 Три еврейских путешественника XI и XII ст./пер. прим. и карты Марголина.—С-Пб., 1881.
 Усама ибн Мункиз. Книга назидания/пер. М. А. Салье.—М., 1958.
 Abu Shama, Ar-Raudatayn fi achbar ad-daulatayn.—Beyrouth, 1974.
 Arab Historians of the Crusades/ selected and translated from the arabic sources by F. Gabrieli/translated from the italian by E. J. Costello.—Berkeley & Los-Angeles, University of California, 1984.
 Alberti Aquensis, Historia Hierosolymitana.—Paris, t. IV,—Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux.
 Bar Hebraeus, The Chronography of Bar Hebraeus Gregory Abu-l-Faraj/translated by E. Budge, Amsterdam, 1976.
 Brocardus, Directorium ad Passagium Faciendum.—Recueil des Historiens des Croisades, documents arméniens.—Paris, 1869, t. II.
 Cinnamus, Recueil des Historiens des Croisades.—Historiens Grecs, Paris, 1875, t. I.
 Al-Dahabi, Kitab duwal al-Islam.—Damas, 1979.
 Ernoul, Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier/ par M. L. de Mas Latrie.—Paris, 1871.
 Fulcher of Chartres. Chronicle of the First Crusade/translated by M. E. McGinty.—London, 1941.
 Ibn al-Adim, Histoire d'Alep par Kamal ad-Din Ibn al-Adim/ed. Sami Dahan.—Institut Français de Damas, t. I, Damas, 1951.
 t. II, Damas, 1954.
 t. III, Damas, 1968.
 Ibn Challikan's Biographical Dictionary/translated from the arabic by Bn MacGuckin de Slane.—New York & London, Johnson Reprint Corporation. t. I, 1842, t. III, 1868, t. IV, 1871.
 Ibn al-Furat, Tarikh ad-duwal wa l-muluk/ed. Hasan Muhammad al-Shamas.—Basra, 1967, t. IV.
 Ibn al-Ibri, Tarikh Mukhtasar ad-duwal.—Beyrouth. 1890.

Ibn al-Jauzi S., Mirat az-Zaman.—Ankara, Ankara Universitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fak., 1968.

Ibn Shaddad, Liban, Jordanie, Palestine, topographie historique / ed. critique d'Al-Alaq Al-Hatira.—Damas, 1963.

Ibn al-Qalanisi. Dhail tarikh Dimashq / ed. by H. F. Amedroz.—Beyrouth, 1908.

Ibn al-Wardi, t. II.

Al-Idrisi. Opus Geographicum.—Neapoli, Romae, 1976.

Michel le Syrien, Chronique de Michel le Syrien / tr. en francais par J.—B. Chabot.—Bruxelles, 1963, t. III.

Pontificia commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis, fontes, series III, v. II, Acta Innocentii p. III (1198—1216).—Vatican, 1944.

Tagribirdi, An-Nugum az-Zahira fi muluk Misr u-al-Kahira.—al-Kahira, 1938, t. VII.

Wilbrandi de Oldenborg, Peregrinatio. In: J. C. M. Laurent, Peregrinatores Medii Aevi Quatuor.—Lipsiae, 1864.

William of Tyre, A History of deeds done beyond the Sea / trans. and annotated by E. A. Babcock and A. C. Krey—New York, 1943, v. II.

2. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ալիշան Ղ., Հայ-վենետ, վենետիկ, 1896:

Ալիշան Ղ., Շնորհալի և պարագայ իւր, վենետիկ, 1873:

Ալիշան Ղ., Սխուան, վենետիկ, 1885:

Ալպոյանեան Ա., Պատմութիւն Հայ գաղթականութեան, հ. Բ, Կահիրէ, 1961:

Բոզոյան Ա. Ա., Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը և Կիլիկիան Հայաստանը ԺԲ դարի 30—70-ական թվականներին, Երևան, 1988:

Բուռնազյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկիան հայկական պետությունում XII-XIV դարերում, Երևան, 1973:

Հայ Ժողովրդի պատմություն, 8 հատորով, Երևան, հ. Գ, 1976:

Հովհաննիսյան Աշոտ, Դրվագներ Հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երևան, Հ. Ա, 1957:

Մրսուլեան Գ., Ականաւոր հայեր նգիպատութեմէջ, Գահիրե, 1947:

Ոսկյան Հ., Կիլիկիո վանքերը, Վիեննա, 1957:

Չամչեան Մ., Պատմութիւն Հայոց, Երևան, հ. Գ, 1984:

Պտուկեան Զ., Կիլիկիան Հայաստանի գրամները, Վիեննա, 1963:

Սուրբապան Ա. Գ., Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն, Երևան, 1978:

Տէր-Ղազարյան Յ., Հայկական Կիլիկիա, Տեղագրություն, Անթիլիաս (Լիբանան), 1966:

Տէր-Մովսիսեան Ս., Պատմութիւն Հայոց սկիզբէն մինչև մեր օրերը, մասն Բ, Վենետիկ, 1923:

Քասունի Մ. Ե., Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը Մերձա-տր Արեւելքի քաղաքական հոլովոյթին մէջ, Պէյրութ, 1974:

Քասունի Ե., Թուրքի Գ (1175—1187) և իր կտակը, Պէյրութ, 1987:

Քիրքըշեան Վ., Հայկական Կիլիկիա, Նիւ Եորք, 1919:

Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Պէյրութ, հ. Ա., 1959:

Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана.—С-Пб., 1908.

Васильев А. А., Латинское владычество на Востоке.—Л., 1923.

Гордлевский В. А., Государство Сельджукидов Малой Азии.—М., 1960.

Заборов М. А., Введение в историографию крестовых походов / латинская хронография XI—XII вв.—М., 1966.

Заборов М. А., Крестоносцы на Востоке.—М., 1980.

Заборов М. А., Крестовые походы.—М., 1956.

Заходер Б. Н., История восточного средневековья / Халифат и Ближний Восток /—М., 1944.

История Византии в трех томах.—т. 2, М., 1967, т. 3, М., 1967.

История дипломатии / под ред. В. П. Потемкина.—М., 1941.

История стран Зарубежной Азии в средние века.—М., 1970.

Лэн-Пуль С., Мусульманские династии / пер. с англ. В. В. Бартольд.—С-Пб., фак. Восточных языков имп. С-Петербургского университета, 1899.

Микаелян Г. Г., История Киликийского армянского государства.—Ереван, 1952.

Семенова Л. А., Из истории Фатимидского Египта.—М., 1974.

Семенова Л. А., Салах ал-Дин и мамлюки в Египте.—М., 1966.

Степаненко В. П., Византия в международных отношениях на Ближнем Востоке / 1071—1176 /,—Свердловск, 1988.

Успенский Ф. И., История византийской империи.—М.,—Л., 1948, т. III.

Успенский Ф. И., История крестовых походов.—С-Пб., 1901.

Bedoukian P., Coinage of Cilician Armenia.—Danbury, Connecticut, 1979.

Boase T., The Cilician Kingdom of Armenia.—Edinbur. London, 1978.

Cahen Cl., La Syrie du Nord et la principauté franque d'Antioche.—Paris, Institut Français de Damas.

Cahen Cl., Les chroniques arabes concernant la Syrie l'Egypte et la Mesopotamie.—Paris, 1936.

Charanis P., The Armenians in the Byzantine Empire.—Lisboa, Calouste Gulbenkian Foundation, Armenian Library, 1963.

Der-Nersesian S., The Kingdom of Cilician Armenia /in: A History of the Crusades.—Philadelphia, edit. Wolff and Hazard, 1962, v. II.

Dulaurier Ed., Recherches sur la chronologie arménienne.—Paris, 1859.

Elisseeff N., Nur ad-Din.—Damas, 1967, t. I—III.

Encyclopaedia of Islam.—London, E. J. Brill, Luzac & co., v. I, 1960, v. III, 1965.

Grousset R., Histoire des croisades et du royaume franc de Jerusalem.—Paris, Académie Française, v. I, 1934, v. II, 1935, v. III, 1936.

Grousset R., L'Empire du Levant /11ème ed.—Paris, ed. Payot, 1978.

Hasan Ibrahim Hasan, Al-Fatimiyun fi Misr.—Al-Kahira, 1932.

Heyd W., Histoire du commerce du Levant au Moyen Age.—Leipzig, Otto Harrassowitz librairie, 1885—1886, t. I—II.

Hitti Ph. K., History of the Arabs.—London, Macmillan & co., 1958.

Hitti Ph. K., History of Syria, including Lebanon and Palestine.—London, Macmillan & co., 1951.

Hitti Ph. K., Makers of Arab History.—London, 1969.

Hoyhannesian A., Cilician Armenia and the Crusaders.—Detroit, 1958.

Lammens H. S. J., La Syrie, précis historique.—Beyrouth, 1921, v. I.

Langlois V., Le voyage dans la Cilicie.—Paris, 1861.

Langlois V., Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la dynastie Roupénienne.—St.-Petersbourg, 1860.

Langlois V., Numismatique de l'Arménie au Moyen Age.—Paris, 1855.

Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie au Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniennes.—Venise, 1863.

Lane-Poole S., History of Egypt in the Middle Ages.—London, Methuen & co., 1901.

Lane-Poole S., Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem.—Beirut, 1964.

Laurent J., Etudes d'Histoire Arménienne.—Louvain, Editions Peeters, 1971.

- Lebeau Ch., Histoire du Bas-Empire.—Paris, 1834, t. XVI.
- Lombard M., Les Textiles dans le Monde musulman VII—XII ss.—Paris—La Haye—New York, ed. Mouton, Etudes d'Economie médiévale, III, 1978.
- Luchaire A., Innocent III. La question d'Orient.—Paris, 1911.
- MacIer F., Les Arméniens en Syrie et en Palestine.—Marseille, 1919.
- MacIer F., Cambridge Medieval History.—Cambridge, 1923.
- Marcel M. J., Histoire de l'Egypte depuis la conquête arabe jusqu'à la domination française.—Paris, 1872.
- Minorsky V., Studies in Caucasian History.—London, Taylor's Foreign Press, 1953.
- Morgan J. de, Histoire du peuple Arménien.—Venise, 1881.
- Mutafian Cl., La Cilicie au carrefour des empires.—Paris, édition «Les belles lettres», 1988, t. I., t. II.
- Nickolson R. L., Joscelyn III and the Fall of the crusader states 1134—1198.—Leiden, 1973.
- O'Leary L. de, A Short History of the Fatimid Khalifate.—London, Kegan Paul, Trench Truber & co., E. P. Dutton & co., 1923.
- Ollivier A., Les Templiers.—Paris, 1958.
- Ormanian M., L'Eglise Arménienne.—Antélias, Liban, Catholicossat arménien de Cilicie, 1954.
- Ostrogorsky G., History of the Byzantine state/ tr. from the german by G. J. Hussey.—New Jersey, Rutgers University Press, 1969.
- Rey E., Les colonies franques de Syrie au XIIème et XIIème siècles.—Paris, éd. Picard, 1883.
- Richard J., La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Age.—Rome, Paris, 1976.
- Richard J., Le comté Tripoli sous la dynastie Toulousaine (1102—1187)—Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1945.
- Runciman S., A History of the Crusades.—Cambridge University Press, v. I, 1954, v. II, 1955, v. III, 1955.
- Rüdt-Collenberg W., The Rupenids, Hethumides and Lusignans.—Paris, C. Gulbenkian Foundation Armenian Library.—1963.
- Savvides A. G. C., Byzantium in the Near East: Its relations with the Seljuk sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols A. D. c. 1192—1237.—Thessalonike, 1981.
- Schlumberger G., Byzance et Croisades.—Paris, 1927.
- Tékéyan P., Controverses christologiques en Arméno—Cilicie dans la second moitié du XIIème s. (1165—1198).—Roma, Pont. Inst. Orient. Studiorum, 1939.

Tournebiz F., Histoire Politique et Religieuse de l'Arménie.—Paris, 1900.

Vasiliev A. A., History of the Byzantine Empire.—Madison, The University of Wisconsin Press, 1958. v. 1—II.

3. ՀԱՌՎԱԾՆԵՐ

Ալպոյանեան Ա., Հայագականության տարածման շրջանակը, «էջմիածին», 1947, մայիս-հունիս:

Արտավազդ արեւալիսկոպոս, Հայ-լատին հարաբերությունները հույն-լատին հարաբերությանը լույսով, «էջմիածին», 1945, հունվար-փետրվար: Բարբիկյան Հ., Միրայել Խալիկոսի «Ներբողյանը» և Կիլիկյան Հայաստանի առաջին թագավորի հարցը, ՊԲՀ, 1984, հ. 4:

Պապիկյան Ս., Հայերը և Խաչակիրները, Վիեննա, Հանդես Ամսորեա, 1960—1966:

Տեր-Ղևոնդյան Վ., Կիլիկյան Հայաստանը և Սիրիան XII դարի 40—70-ական թվականներին, Երևան, ՊԲՀ, 1986, հ. 2:

Տեր-Ղևոնդյան Վ., Սալահ ալ-Դինի պետությունը և Կիլիկյան Հայաստանը.— Երևան, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1986 հ. 11:

Տիրացյան Ա., Կիլիկյան հայկական պետության սեփական նավատորմի ունենալու հարցի շուրջը, «էջմիածին», 1957:

Арутюнова В. А., Византийские правители Эдессы в XI в.—Византийский временник, т. 35. М., 1973.

Семенова Л. А., Особенности феодализма в Египте.—В кн.: Типы общественных отношений на Востоке в средние века.—М., 1982.

Dédéyan G., L'Immigration arménienne en Cappadoce au XIème siècle.—Byzantion, t. XLV, 1975, fasc. I.

Yarnley C. J., Philaretos, Armenian bandit or Byzantine General? —Revue des Etudes Arméniennes, nouvelle série, t. IX, Paris, 1972.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն	5
Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Կիլիկիան և Մերձավոր արևելքի արաբական երկրները ԺԱ-ԺԲ դարի Ա կեսին	23
Գ Լ Ո Ւ Խ Բ Ռուբինյան իշխանապետությունը և Սիրիայի ու Հյուսիսային Իրաքի պետությունները ԺԲ դարի 40—70-ական թվականներին	39
Գ Լ Ո Ւ Խ Գ Կիլիկյան Հայաստանը և Այյուբյան սուլթանությունը ԺԲ դարի 70—90-ական թվականներին	74
Գ Լ Ո Ւ Խ Դ Կիլիկիայի հայկական թագավորության փոխհաբարերությունները Այյուբյան սուլթանության և Անտիոք-Տրիպոլիսի Կոմսություն հետ 1198—1226 թվականներին	113
Ամփոփում հայերեն	143
Ամփոփում ռուսերեն	146
Ամփոփում անգլերեն	149
Օգտագործված գրականություն ցանկ	151

ԿԻՒԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼԻ
ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ 1145—1226 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հրատ. խմբագիր Ս. Ե. Գուլասարյան
Տեխ. խմբագիր Զ. Հ. Սարգսյան

Հանձնված է շարվածքի 30.09.1993թ.: Ստորագրված է տպագրության
26.09.1994թ.: Չափը $84 \times 108^{1/32}$: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «Գրքի սո-
վորական»: Բարձր տպագրություն: Պայմ. 8,4 մամ., տպագր. 10,0 մամուլ:
Հրատ.-հաշվարկ. 6,95 մամուլ: Տպաքանակ 500: Պատվեր № 125:

Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ
Բաղրամյան պող. 24 գ.:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան, 378410, ք. Աշտարակ 2:

ԳՍՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0262486

[50pp]
[250pp]

A ii
83468